

બ્રાહ્મરૂપ અને બીજી વાતો

મુદ્રણ : ૧૯૭૯

મહાત્મા મંદિર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૪૨૩ કિંમત ૩-૦-૦

સંપત્તામ લાલ્લા ૩૫

ક્રમાંક ૨૩૪૨:૨૫

વિશ્વદર્શન વાર્તામાળા—૫

લાલારૂખ અને બીજી વાતો

: અનુવાદક :

રમણિક કિશનલાલ મહેતા

શ્રી પ્રકાશન મન્દિર

વિ. સં. ૨૦૦૧

અમદાવાદ

ઇ. સ. ૧૯૪૫

: પ્રકાશક :

જય'તિલાલ જેઠાલાલ શાહ

શ્રી પ્રકાશન મંદિર

ખાડિયા : ગોલવાડ : અમદાવાદ

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૫૪૨૩

: મૂલ્ય :

ત્રણ રૂપિયા

: મુદ્રક :

હરિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ

ભારતી મુદ્રણાલય : ખાડિયા : ગોલવાડ

અ મ દા વા દ

સ્વ. ખુન લલિતાને

બે બોલ

રાષ્ટ્રભાષામાંથી ઝીલેલી અને ગુજરાતનાં અગ્રગણ્ય સામયિકો નવચેતન, ઉર્મિ, લોકવાણી, પ્રભાત વગેરેમાં પ્રકટ થઈ ગયેલી નવલિકાઓને એકત્ર કરી અહીં પુસ્તકાકારે રજૂ કરી છે.

વાર્તાઓના મૂળલેખકોનો તેમજ અત્યારના કપરા સંજોગોમાં યે એને પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરવાનું સાહસ કરવા બદલ મહારા મિત્ર અને શ્રી પ્રકાશન મન્દિરના સંચાલક ભાઈ જયંતિલાલ જેઠાલાલ શાહનો હું આભારી છું.

૨૧૪, ગુણપારેખની પોળ
અમદાવાદ. ૨૬-૬-૪૫.

રમણિક કિશનલાલ મહેતા

આ જ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

મધુબંસી	(રાસ ગીતો)	ચાર આના
પાપાણી	(સ્વ દ્વિજેન્દ્ર રાયનું નાટક)	સવા રૂપિયો
સ્વપ્નની છાયા	(નવલિકાઓ)	સવા રૂપિયો
તરંગિણી	"	દસ આના
પતનના પંથે અને બીજી વાતો	"	છ આના
ભારત વીર	(નવલકથા)	આઠ આના
રાજ્યશ્રી	(નાટક)	છ આના
બીલીપત્ર	(બાલ નાટકો)	બે આના
ઝાંઝરી	(બાલ ગીતો)	છ આના

સંપાદિત પુસ્તકો

કેકારવની પૂરવણી	(કલાપી)	આઠ આના
નારીહૃદય	"	દોઢ રૂપિયો
રાસમાલિની	(અન્ય ચારના સહકારમાં)	સવા રૂપિયો

હવે પછી પ્રકટ થશે

બિશ્નુરાજ અને બીજી વાતો	(નવલિકાઓ)
અશોકવન	(નાટકોઓ)
વિષકન્યા	"
રજનીગન્ધા	(કાવ્યસંમ્રહ)
કમળકૂલ	(બાળ વાતો)
ગુણમેર	(બાળ ગીતો)
ઈન્દ્રના અખાડો	(બાળ નાટકો)
બાલ કથાગીતો	
આન્તરપ્રાન્તીય લોકગીતો	

નિવેદન

વિશ્વદર્શન વાર્તામાળાના પ્રથમ વર્ષનું આ પાંચમું અને છેલ્લું પુસ્તક છે.

વર્ષ દરમ્યાન બની શકે તેટલા સારા અને શિષ્ટ સાહિત્યનું વાંચન આપવાનો અમે નમ્ર પ્રયત્ન કર્યો છે: અને નકકી કર્યા કરતાં વધારે પાનાનું વાંચન આપ્યું છે. કાચા પૂઠાને બદલે બે પુસ્તકો પાકાં બાઈન્ડીંગમાં અને કવર જેકેટ સાથે આપ્યાં છે.

અત્યારના કપરા સંભોગો, ચાલુ મોંઘવારી અને છાપવાની તેમજ અનેક પ્રકારની બીજી મુશ્કેલીઓ ભેટાં બીજા વર્ષથી ગ્રન્થમાળાના લવાજમમાં અમે રૂપિયા એકનો નજીવો વધારો કર્યો છે. એટલે બીજા વર્ષથી લવાજમ રૂપિયા પાંચને બદલે છ લેવાશે. વર્ષ દરમ્યાન પ્રકટ થતાં બધાં પુસ્તકો પાકાં પૂઠાના તેમજ કવર જેકેટ સાથે આપવામાં આવશે.

અમારા ગ્રાહકોએ વર્ષ દરમ્યાન બે સહકાર આપ્યો છે તે બદલ અમે હૃદયના આભારી છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ હવે પછીના વર્ષોમાં પણ પોતાનો પૂર્વવત્ સહકાર ચાલુ રાખશે. અમારી આ આશા વધારે પડતી નહિ ગણાય.

જયંતિલાલ શાહ.

: અનુક્રમણિકા :

૧. લાલારખ	૧
૨. રૌશન આરા	૨૪
૩. મીના	૪૨
૪. સુનયના	૫૧
૫. કલ્યાણી	૭૪
૬. વેશ્યાનું હૃદય	૧૧૧
૭. લીના	૧૪૨
૮. પોપટ	૧૭૬

લા લા રૂ ખ

અને

ખીજ વાતો

એ દિવસોમાં કાશ્મીરનો અધિકાર બુખારિયાના બાદશાહને આધીન હતો; અને ભારતવર્ષમાં સમ્રાટ ઔરંગઝેબનું રાજ્ય ચાલતું હતું. બુખારિયાનો બાદશાહ વૃદ્ધ થયો હતો. તે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો હતો એટલે તેણે મક્કા-મદીના જવાનું નક્કી કર્યું; પરંતુ ત્યાં જવું, અને જઇને ત્યાંથી પાછા આવવાનું કાર્ય સરલ ન હતું. યાત્રામાં બહુ સમય લાગે તેમ હતું અને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ ઉઠાવવી પડે તેમ હતું. વૃદ્ધ બાદશાહને શંકા થઇ કે કદાચિત તે જીવિતા-વસ્થામાં પાછો ન ફરી શકે. આથી તેણે પ્રયાણ કરતાં અગાઉ શાસનભાર પોતાના નવયુવક પુત્રના હાથમાં સોંપી દીધો.

રાજ્યપ્રબંધથી નિશ્ચિંત થયા બાદ યાત્રાની વ્યવસ્થા થઇ. દિલ્હી થઇને સુરત જવું, અને ત્યાંથી જહાજ દ્વારા મક્કા જવું એવો ક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો. યાત્રાનો આરંભ થયો ને તે દિલ્હી પર્વત સકુશલ સમાપ્ત થઇ. ઔરંગઝેબે બાદશાહના આમમનના

સમાચાર સાંભળ્યા. મુસલમાન બાદશાહોને પોતાના પક્ષમાં સેવાની ત્હેની ઈચ્છા હતી; અને તેથી બુખારિયાના બાદશાહનું સ્વાગત કરીને તે એને બતાવવા માગતો હતો કે ત્હેના દિલમાં બુખારિયા પ્રતિ કેટલો અને કેવો સદ્ભાવ હતો! આથી ત્હેના આગમનના સમાચાર મળતાં જ ત્હેણે ત્હેના સ્વાગત માટે તડામાર તૈયારીઓ કરવા માંડી. ચારે તરફ દોડધામ થઈ રહી. અતિથિનો આદરસત્કાર, ઉતારો વગેરેની વ્યવસ્થા થવા માંડી. દરબાર સજવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. જે વખતે બુખારિયાના બાદશાહે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો, તે સમયે ત્હેણે દિલ્હીના સત્રાટ પાસેથી આશા રાખી શકાય એવું બધું જોયું.

ઔરંગઝેબને અનેક શાહજાદીઓ હતી; પરંતુ એની સૌથી ન્હાની પુત્રી લાલાશખનું નામ ત્હેના અપૂર્વ સૌંદર્યને લીધે વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતું. ત્હેનું રૂપ, ત્હેના શરીરનું સૌષ્ઠ્ય અને ત્હેના હાવભાવ-એ બધું એ ત્હેને સર્વસુંદરી રમણી બનાવવામાં સહાયક બન્યાં હતાં. નામ જોવા જ ત્હેનામાં ગુણ હતા. ઔરંગઝેબની પહેલાંનાં મુગલ બાદશાહો પોતાની શાહજાદીઓનાં લગ્ન કરતા નહોતા; પરંતુ ઔરંગઝેબે એ પ્રથાનો ભંગ કર્યો. સર્વ પ્રથમ ત્હેણે પોતાની પુત્રીઓનું નિયમાનુકૂળ લગ્ન કર્યું. લાલાશખનું પણ કોઈની સાથે લગ્ન કરવાનું હતું. અને તેથી અનેક પુરુષો ત્હેને પોતાની સહચરી બનાવવાને આતુર બની રહ્યા હતા. બુખારિયાના બાદશાહે પણ લાલાશખના સંબંધમાં ખૂબ ખૂબ સાંભળ્યું હતું; અને તે સાંભળ્યા પછી ત્હેને પોતાની પુત્રવધૂ બનાવવાનો ત્હેણે નિશ્ચય કરી લીધો.

‘શું એ મામણી આપને મંજૂર છે?’ બુખારિયાના બાદશાહે ઔરંગઝેબને પૂછ્યું.

‘અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક.’ ઔરંગઝેબે જિત્તર આપ્યો. ત્હેને આનંદ થયો કે પોતાની શાહજાદીનું લગ્ન કોઈ સરદારની સાથે ન થતાં એક બાદશાહની સાથે થશે.

સુખારિયાના આદ્યાહનું મુખમંડળ પ્રસન્નતાથી પીસી ઉઠ્યું.

‘શું આપના પુત્રને એ વાત પસંદ પડશે?’ ઔરંગઝેમે થોડી વાર અટકીને પૂછ્યું.

‘પસંદ પડશે? એ તો પોતાને ધન્ય સમજશે. લાલાશખ ને ભારત સમ્રાટની સહઅદી ન હોત તો પણ ત્હને પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલું વ્યક્તિ પોતાને લાગ્યશાળી માનત. હું મહારા પુત્રને આ સમાચાર મોકલાવું છું. તે તુર્તજ પોતાના ફેટલાક સરદારોને અહીં મોકલશે અને લાલાશખને અહીંથી કાશ્મીર લઈ જશે. મહારા માનવ્ય પ્રમાણે લમ ત્યાં કરવું એ જ યોગ્ય ગણાશે.’

‘મહે બધું મંજૂર છે.’ ઔરંગઝેમે એટલું કહીને લાલાશખની સગાઈની ઘોષણા પોતાના દરબારમાં કરી.

૨

કાશ્મીરના રાજસુવનમાં એક ચિત્રશાળા હતી તેમાં અનેક દેશની રાજકુમારીઓનાં ચિત્રો લટકાવેલાં હતાં. એ ચિત્રશાળામાં સૌથી પ્રથમ ચિત્રની પાસે રાજકુમાર દિલ્હીથી આવેલ વ્યક્તિ સાથે બેસી હતો.

‘ત્હમારા મતાનુસાર શું લાલાશખ સંસારની સર્વ સુંદર રમણી છે?’ કુમારે પૂછ્યું.

‘જી હા.’

‘આ ત્હમે સાંભળેલી વાત કરો છો ને?’

‘જી નહીં; આખે જોયેલી.’

‘ત્હમે લાલાશખને જોઈ છે?’

‘ફક્ત એકવાર; અને મહારી ખાત્રી થઈ છે કે લોકો જે કહે છે તે સાચું કહે છે.’

રાજકુમાર થોડીવાર વિચારમાં પડ્યો અને પછી પ્રથમ ચિત્ર તરફ જોઈને કહ્યું: “આ ચિત્રને જરા ખ્યાનપૂર્વક જુઓ!”

‘જોશું, કુમાર!’

‘એના વિષે તમારો શો મત છે?’

‘અત્યંત સુંદર છે!’

‘લાલાઈખ એના કરતાં...?’

‘લાલાઈખ સાથે આની તો સરખામણી પણ ન કરી શકાય. કુમાર! ત્હેની તુલના જ થઈ શકે તેમ નથી. ત્હેને થોડો કાષ્ટ ઉપમા પણ નથી.’

‘અને પેલું-?’ કુમારે બીજું ચિત્ર દાખવતાં કહ્યું: ‘આ પણ નહીં?’

‘ના, કુમાર!’

આ પ્રમાણે સમસ્ત ચિત્રશાળાનાં ચિત્રો પૂરાં થઈ ગયાં. સન્દેશવાહકની દષ્ટિમાં લાલાઈખ હજુ પણ સર્વોત્તમ સુંદરી હતી.

‘હજુ પણ તમારો એ અભિપ્રાય છે?’

‘હા, હા.’

‘એટલી સ્વરૂપસુંદર રમણીનું ચિત્ર આજદિન સુધી કાષ્ટપણ ચિત્રકાર લાવ્યો નથી એ જ આશ્ચર્યની વાત છે!’

‘એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે, કુમાર? લાલાઈખના સૌંદર્યની છટા આવેખી શકે એટલું સામર્થ્ય કયા ચિત્રકારની પીંછીમાં છે? એ તો પ્રકૃતિ જ આવેખી શકે; પરંતુ તેમાં એ લાલાઈખની પ્રતિમૂર્તિ આવેખવામાં તો તે ય સફળ તો ન જ થાય.’

‘ત્હમે સાચું જ કહ્યો છો. લાલાઈખ પોતે જ મ્હારી થવાની છે તો પછી ત્હેના ચિત્રની શી આવશ્યકતા છે? જાઓ, તૈયારી કરો. મ્હારા સરદાર આજે જ દિલ્લી પ્રતિ પ્રયાણ કરશે.’

૩

સખીઓથી ઘેરાયેલી લાલાઈખ પોતાના ઉદ્ધાનમાં વિહાર કરી રહી હતી. ચારે તરફ અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો પુર ખ્હારમાં ખીલી

રહ્યા હતાં. લાલારુખ અને તેની સખીઓનાં સુખમંડળ પણ એ પુષ્પો માફક વિકસિત હતાં. આને લાલાનો જન્મદિવસ હતો. ધણી વખત સુધી તે અમોઘ શિશુની માફક સખીઓની સાથે ખેલતી રહી.

‘અધા દિવસો સદા એ આવા જ વીતતા હોય તો કેવું સારું થાય?’ લાલા એકાએક ખેલી ઊઠી. ખેલતાં ખેલતાં હાસ્યવિનોદમાં ઠાણ જાણે સથી એ એકાએક તેના વિચાર બદલાઈ ગયા. તેના સુખમાંથી એ કચનની સાથે જ એક ધીમે પણ ઊંડો નિશ્વાસ નીકળી પડ્યો.

સખીઓએ એ જોયું. તેમનો હાસ્યવિનોદ પણ અટકી ગયો.

‘આવા હર્ષના સમયે આમ કેમ, રાજકુમારી?’ એક સખીએ પૂછ્યું.

‘આ હર્ષનો અવસર જ કદાચ એક દિવસ વિષાદનું કારણ બની જાય! આ જીવન કેટલું બધું પરિવર્તનશીલ છે?’

‘પરંતુ એ પરિવર્તન આપને માટે તો સુખકર જ હશે!’

‘સુખકર હશે? ત્હમે એવું માનો છો?’

‘શા માટે નહીં! ત્હમે એક બાદશાહની ભેગમ બનવાને જવાનાં છો. એનાથી અધિક સુખની વાત બીજી શી હોઈ શકે?’

‘ભેગમ? સુખ? શું તું એમ જ સમજે છે કે ભેગમ બન્યામાં જ સુખ છે? શું તેના સિવાય બીજું કશું જ સુખ નથી? એક અણુમણુ વ્યક્તિની સાથે બંને તે બાદશાહ પણ હોય—શું જીવન સુખથી વીતી શકે?’ તે કાંઈક વિચારવા લાગી.

‘સત્રાટે જરૂર એમાં સોનું શુભ જ વાંછ્યું હશે.’

‘ઝાડું શુભ? નહીં! એક રાજકુમારીના લગ્નમાં એનું શુભ નહીં, પણ રાજ્યનું શુભ વાંચાય છે. રાજ્યને ખાતર તેનું જ્યાં રહેશે ત્યાં બલિદાન આપી શકાય છે.’

હરીથી તે વિચારમાં પડી. સમીચો પણુ મીન જ રહી. વધારે મોલકું તે પણુ એ વખતે યોગ્ય નહોતું. લાલાની સામે સિતાર પડી હતી. ધીરે ધીરે હેલે એ હાથમાં લીધી; અને તેની નાળુક કામળ અંગુલિઓ એના તાર પર ફરવા લાગી.

‘આયો ખસન્ત ન આયો પિયા સજની !

કૂ-કૂ કરિ કોયલિયાં બોલત,

ખૂબ જરાવત મોર નિયા સજની !’

હજુ લાલાએ ગીત પૂરું પણુ નહોતું કર્યું ત્યાં તો એક બાળુએથી આવતો મધુર સ્વર સંભળાયો—

‘આયો ખસન્ત પિયાહુ આયો સજની !’

લાલાએ ગીત અંધ કર્યું, અને સ્વર આવતો હતો તે દિશા તરફ મીટ માંડી. એક નવયુવક અત્યંત તસ્લીનતાપૂર્વક સાંભ રહ્યો હતો. તેને જોઈને લાલાને ક્રોધ વ્યાપ્યો. યુવકે ગુસ્સે થયેલ લાલાને જોઈ; તે થોડું હસ્યો અને જરા પાસે આવ્યો.

‘શું આપ મ્હારા અહીં આવનાથી નારાજ થયાં?’ યુવકે અંબીરતાથી પૂછ્યું.

‘પહેલાં હું એ જાણવા માગું છું કે ત્હમે મ્હારા ગીતમાં વિશેષ શા માટે પાડ્યો?’ લાલાએ ગુસ્સો કરી પૂછ્યું.

‘અને આપ, હું કોણ છું તે જાણવા નથી મામતાં?’

‘નહીં, પહેલાં મ્હારા પ્રશ્નનો મ્હને ઉત્તર મળવો જોઈએ.’

‘હું કોણ છું તે જો આપે જાણી લીધું હોત તો કદાચ આપને આપની વાતનો જવાબ પણુ મળી જાત.’

લાલાએ કાંઈ કહ્યું નહીં; પરંતુ તેના મુખ પરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે તે પ્રથમ પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર માગી રહી હતી.

‘પ્રથમ પ્રશ્નો ઉત્તર જ જોઈએ ને? વાર, ત્યારે હું બધું જ કહું છું. આપ જે ગીત માછ રણાં હતાં તે આપને યોગ્ય નહોતું. આપે તો સદા જે હસતાં જ રહેવું જોઈએ. આપનું મુખમંડળ એવી ભાવનાઓ દર્શાવવાને માટે નથી સરળચું—તહમારા ગીત દ્વારા જે ભાવનાઓ વ્યક્ત થાય છે તેવી.’

‘ત્યારે શું તહમારા ગીતનો કોઈ વિશેષ અર્થ છે ખરો?’

‘હા. તે આપના ગીતનો ઉત્તર છે. આપે માયું હતું કે વસન્તનું આગમન થયું પણ પ્રિયતમ ન આવ્યા. એમાંથી વિરહવેદના અને નિરાશાના સૂર નીકળતા હતા. મ્હેં માયું હતું કે વસન્તનું આગમન થયું છે અને પ્રિયતમ પણ પધાર્યો છે. એમાં આશા, ઉદ્ધાસ અને પ્રતીક્ષાના ભાવ ભરપૂર છે.’

‘પ્રિયતમ પધાર્યો છે? પિયુ આવ્યા છે?’ સર્વે સખીઓ પૂછવા લાગી.

‘હા, પ્રાયઃ આવી ગયા છે!’

‘એટલે શું?’ લાલાએ પૂછ્યું.

‘આપ કાશ્મીરનાં મહારાણી થવા જવાનાં છોને?’

‘હા.’

‘કાલે તો આપ ત્યાં જવા માટે પ્રયાણ કરવાનાં છોને?’

‘તો શું તહમે...?’

‘હું કાશ્મીરનરેશનો રાજકવિ છું.’

‘રાજકવિ? તહમારું નામ?’

‘મ્હને સૌ ફરામરૌજ કહે છે. બાદશાહે મ્હને આપને સાથે તેડી જવા માટે મોકલ્યો છે.’

‘માર્ગમાં મ્હારું રક્ષણ કરવા માટે?’

‘નહીં, ત્હને માટે તો સૈનિકો સાથે છે. મ્હારું કામ માર્ગમાં આપનું દિલ બહેલાવવાનું છે!’

‘શું ત્હમને ખાત્રી છે—દ્રઢ વિશ્વાસ છે કે ત્હમે બખ્તિલને બહેલાવી શકશો ?’

‘બખ્તિલને ? શું આપ કાશ્મીર જવા માટે રાજી નથી ?’

‘ના.’

‘શું કહ્યું આપે ?’

‘એ ત્હમે નહીં સમજી શકો ફરામરોજ ! એ તો રાજકુંડુંબી-એ જ જાણી શકે. ત્હમે મ્હારી સાથે જ હશે એથી મ્હને હર્ષ થશે. ત્હમરો હસમુખો સ્વભાવ જોઈને મ્હને ખાત્રી થાય છે કે મ્હારી યાત્રાના દિવસો નીરસ નહીં વીતે.’

લાલાએ એટલું કહીને ફરામરોજ તરફ મીટ માંડી જ રાખી; અને ત્હેના મુખમાંથી એક ધીમે અવાજ નીકળ્યો : ‘ફરામરોજ !’

૪

સંખ્યા સમય થઈ ચૂક્યો હતો. લાલાશખ એકલી ઉઘાનમાં બેસી હતી : તે કાંઈક વિચારી રહી હતી. ઠોઠ વાર તે પોતાનો વાતોનો વિચાર કરતી, ઠોઠ વાર ફરામરોજના વિચારોમાં લીન થતી, તો ઠોઠ વાર કાશ્મીરના કુમારના તરંગોમાં ડૂબતી—કુમાર કે જેની સાથે ત્હેનું જીવન જોડાવાનું હતું. કુમાર કેવા હશે ? વગેરે બધી બાબતોની ત્હેને ખબર નહોતી. એ વિચારોમાં ત્હેની દષ્ટિ આગળ ફરામરોજની મંજુલ દષ્ટિમૂર્તિ આવીને ખડી થતી. તે એને યાદ કરીને ખાવા લાગી.

‘આયો ખસન્ત પિયાહુ આયો સજની !

આય મયે મુખ કે દિન આહી,

ખીતી ગઇ બિરહાહી રજની !’

તે ખાવામાં તક્લીન બની હતી. એવામાં પાછળથી આવીને ઠોઠએ ત્હેનો હાથ પકડ્યો. ગીત બંધ કરીને તે એકાએક પાછળ ફરી.

‘અહમદ !’ ત્હેણે ખૂબ પાડો.

‘હા, લાલા !’

‘અત્યારે તું અહીં ક્યાંથી ?’

‘તું ગાઇ રહી છે તે સાંભળવા માટે બધા.’

‘એવી વાતો ન કર ! હું ત્હને જે પૂછું ત્હને જવાબ આપ !’

‘આજે ત્હારો જન્મદિવસ છે; લાલા ?’

‘હા !’

‘ત્હારે માટે હું એક ભેટ લાવ્યો છું.’

અહમદે પોતાના ખીસામાંથી એક ન્હાની ડાઘી કાઢી અને ત્હેમાંથી એક અહમદીય વીંટી કાઢીને લાલાની આંખોએ પહેરાવી દીધી.

‘ધન્યવાદ ! અહમદ હવે તું જા !’

અહમદ ઊભો થયો-ઊભો રહ્યો.

‘ત્હારે હવે શું જોખ છે ?’ લાલાએ પૂછ્યું.

‘વહુ’યે લાલા !’

‘એ અસંભવિત છે, અહમદ ! હું ત્હને એ ફેટલી ચે વાર કહી ચૂકી છું.’

‘એ સંભવિત નથી તે હું જાણું છું. લાલા ! કાલે તું કાશ્મીર જવાની છે ! ત્યાં તું રાણી બનીશ. પરંતુ ફક્ત એકવાર ત્હારા મુખેથી સાંભળવા માગતો હતો-’

‘અહમદ ! તું નથી સમજવાનો કે ?’

‘તો પછી એક વાતનું વચન આપ !’

‘શું ?’

‘હું ત્હારી સાથે કાશ્મીર આવવાની કેશિસ કરી રહ્યો છું. ત્હને તેમ કરવાની આજ્ઞા આપ !’

લાલાએ અહમદને તેમ કરવાની સંમતિ આપી.

૫

સમ્રાટ ઔરંગઝેબે અત્યંત ધામધૂમપૂર્વક લાલાએને વિદાય આપી. પાંચખીઓ, હાથી, ઘોડા વગેરેથી સજ્જિત સરખસ આખા

નગરમાં ફર્યું. ચારે તરફ હર્ષનાદ થયો; અને એ હર્ષનાદની વચ્ચે લાલાશ્વ પોતાનાં સર્ગાસંબંધીઓ તેમ જ નગરને છોડીને પોતાના બાવિ પતિના દેશ તરફ ચાલી.

રસ્તામાં પડાવ ક્યાં ક્યાં નાખવાનો હતો તે પ્રથમથી જ નક્કી કર્યું હતું. અહમદને દરેક પડાવ પર અંધી વ્યવસ્થા કરવા માટે સમ્રાટે લાલાશ્વની સાથે મોકલ્યો હતો. લાલાશ્વનું દિલ બહેલાવવા માટે અને યાત્રામાં થાક અને એકલતાપાપણાનો તહેને અનુભવ ન થાય એટલા માટે અંધો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

આટલી અંધી વ્યવસ્થા હોવા છતાં યે લાલાશ્વ ઉદાસ હતી. તે કોઈની સાથે બોલતી નહીં, કે કોઈની વાત પણ ન સાંભળતી. ન હસતી કે ન બોલતી-બેલતી. નાચ કરવાને માટે કહેવામાં આવતું તો તે મના કરતી, સંગીત સંભળાવવાનું કહેવામાં આવતાં તે શિર હલાવી અસ્વીકાર કરતી.

પહેલો પડાવ હતો. લાલાને ઉદાસ જોઈને અહમદે તહેના તંબુમાં પ્રવેશ કર્યો અને ગેમો રહ્યો. લાલાએ તહેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું.

‘લાલા!’ તહેણે જૂમ પાડી.

‘શા માટે તું અહીં આવ્યો છે, અહમદ?’

‘તહમને યાત્રામાં કાંઈ કષ્ટ તો પડ્યું નથીને, તે પૂછવા માટે.’

‘અલારથી શું પૂછે છે? હજુ તો શરૂઆત છે.’

‘હું સમજું છું. લાલા! શું હું કાંઈ...?’

‘એની ત્હારી પાસે દવા નથી.’

‘છે તો ખરી, પણ તહમે સ્વીકાર કરે ત્યારે ને?’

‘વ્યર્થ છે અહમદ! જો દહીંને દવા પર વિશ્વાસ ન હોય તો પછી તહેનાથી એને શા લાભ થવાનો?’

‘શું હું કાંઈ રીતે તહમારું દિલ બહેલાવી શકું તેમ છું?’

‘કેવી રીતે ?’

‘સંગ્રીત...નૃત્ય ?’

‘નહીં.’

‘મહારી સાથે ચાલો. સામે નદીમાં થોડીવાર નૌકા ચલાવીશું. સાંભવ છે કે તેથી ત્વમને આનંદ થાય.’

‘નહીં, અહમદ ! મ્હને અહીં એકલી જ રહેવા દે !’

એટલામાં એક બાળુએથી ગીતનો સૂર સાંભળાયો.

લાલાનું એ સાંભળેલું પરિચિત ગીત હતું :

‘આયો ખસન્ત આયો પિયાહૂ સજની !’

લાલા ચમકી : જાણે મૂર્છામાંથી જાગૃત થઈ હોય એ રીતે, અને ત્હેનું સુખમંડળ આપો આપ જ ખીલી ઊઠ્યું.

‘આ કોણ ગાઈ રહ્યું છે ?’ ત્હેણે પૂછ્યું.

‘કાશ્મીરના આદશાહનો એક નોકર.’

‘કોણ ફરામરોજ ?’

‘જી, હા !’

‘ને હજી સુધી રસ્તામાં તો એ દેખાયો જ નહીં.’

‘મ્હેં ત્હેને પાછળ રહેવાની આજ્ઞા આપી હતી.’

‘શા માટે ?’

‘કારણ કે-કારણ કે ત્હેને ગાવાનો શોખ છે. હરેક વખતે એ ગાવા માંડે છે. મ્હને ડર હતો કે ત્હેના ગાવાથી આપને દુઃખ થશે.’

‘દુઃખ ? એને હમણાં જ તું અહીં બોલાવી લાવ.’

અહમદ ચાલ્યો ગયો અને થોડી વારમાં તે ફરામરોજને સાથે લઈને આવ્યો. ફરામરોજે ખૂફીને લાલાને સલામ કરી.

‘અત્યાર સુધી ક્યાં હતા, ફરામરોજ ?’

‘આપનાથી અલગ-દૂર દૂર.’

‘શા માટે ?’

‘હુકમની તાબેદારી !’

‘હું એ જાણું છું અને તે જૂઠ્ઠાને માટે મહાને દુઃખ થાય છે. હવે તમને હરેક વખતે મહારી સાથે જ રહેજો.’

ફરામરોજે શિર ઝુકાવ્યું અને લેણે અહમદનાં મુખ તરફ એક છૂપી દષ્ટિ નાખી લીધી. અહમદનું મુખ અત્યારે ક્રોધથી રક્તવર્ણ બની ગયું હતું.

‘પેણું ગીત મહાને સંભળાવશે ?’ લાલાએ પૂછ્યું.

‘અહીં ?’

‘શા માટે નહીં ?’

‘આપ જો નહીં સુધી ચાલો તો આપણે એક નોકા લઈને સહેલ કરીયું. એમાં બેસીને હું ગાઈશ. એ વાતાવરણમાં સંગીતનો અર્થ પણ આપને સમજાશે.’

‘તમારી એવી ઇચ્છા છે તો ચાલો.’

બન્ને દ્વાર સુધી આવ્યાં. અહમદ પાછળ પાછળ સાથે જ હતો. લાલાએ તેના તરફ જોયું અને કહ્યું: ‘તું ખાવાનો બદોબસ કરાવજે, અહમદ !’

અહમદ જલીને ખાક થઈ ગયો, અને ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

લાલા અને ફરામરોજ નોકામાં બેસી વિહાર કરી રહ્યાં હતાં. ફરામરોજ મસ્તની માથેક ‘આયો અસન્ત પિયાહ આયો સગની !’ ગાઈ રહ્યો હતો. લાલા તરફીન બની એ સાંભળી રહી હતી. સડસા તે ચમકી અને જૂમ પાડી બોલી: ‘સંગીત બંધ કરો, ફરામરોજ !’

‘શા માટે ?’ લેણે સંગીત બંધ કરતાં પૂછ્યું.

‘એ મહારા સમસ્ત શરીરને જલાવી રહ્યું છે.’

‘આપ મહારાજો છો શા માટે ? કાશ્મીર પહોંચીને આપને સમજાશે કે આ ગીત યથાર્થ હતું.’

‘ નહીં, ફરામરોજ ! મહાં દુઃખ ત્યાં અધિક પ્રમાણમાં હશે ! ’

‘ શું આપ કુમારને મ્હાતાં નથી ? ’

‘ ચાહતી નથી ? કેમ ચાહી શકું ? મ્હેં નથી એમના સંબંધમાં કશું સાંભળ્યું, કે નથી એમને જોયા. આથી મ્હને અવિધ્ય અધકાર-પૂર્ણ લાગે છે. બાદશાહોને અનેક બેગમેા હોય છે. કાણુ જાણે પ્રેમહીન, રસહીન જીવન ત્યાં કેવો રીતે વીતશે ? ’

‘ જ્યારે આપ કુમારને જોશો ત્યારે લેમના પ્રતિ આપને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા વિના નહીં રહે. ’

‘ વારુ, અત્યારે એ અધી વાતોને જવા દઈ કાંઈ ખીણું મીત સંભળાવો ! ’

ફરામરોજે મીત સંભળાવ્યું અને લાલાશ્વે રાત્રિભર એ મણુમણુયા કર્યું.

૬

એ રાત્રિએ જ્યારે ફરામરોજ પોતાના શિબિરમાં સૂતો હતો ત્યારે એક વ્યક્તિએ ચૂપડીથી ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. ફરામરોજ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હતો. લેના ઉશીકાં આગળ એક ઝાંખી મીલુબતી બળી રહી હતી. આગતુકે ધીમેથી તે જુઝાવી નાખી; અને ચારે તરફ નજર ફેરવી જોયું. પછી આનમાંથી તલવાર ખેંચી ફરામરોજના મુખ તરફ જોયું અને તલવારથી લેના પર ઘા કરે તે અમાઉ ફરામરોજ સહસા જાગી ગયો. લેણે આગતુકનો હાથ પકડ્યો અને તલવાર જમીન પર પાડી નાખી.

અવાજ સાંભળીને થોડાં માણસો ત્યાં ભેગાં થઈ ગયાં. પહેરે-મીરોની મશાલોના પ્રકાશમાં ફરામરોજે જોયું કે એ મનુષ્ય અન્ય કાંઈ નહીં પણ અહમદ હતો.

‘ છુપાઈને ઘા કરવો એ કાયરોનું કામ છે. જે ત્હારામાં જરા પણ મહાનગી હોય તો સામે આવી જા ! ’ ફરામરોજ બોલ્યો.

‘હું શાહી કુંડળનો છું અને તું કાશ્મીરનો બાડ છે. ત્હારી સાથે હું શા માટે લડું?’ અહમદે ઉત્તર આપ્યો.

‘શાહી ખાનદાન? એનું નામ શા માટે લગ્ન છે?’ ત્હેણે તલવાર જમીન પરથી ઉઠાવીને અહમદના હાથમાં આપી. ટોળે વળેલા લોકો સૌ ચુપચાપ ઝેમા હતા. અહમદે ત્હેમના તરફ જોયું. ત્હેને લાગ્યું કે સૌની આંખો ત્હેને ફરામરોજ સાથે લડવાનો લલકાર કરી રહી હતી. ત્હેણે તલવાર સંભાળી. જે માણસ ફક્ત પ્રેમનાં ગીત ગાઇને જ પોતાનું જીવન વીતાવે છે તે તલવાર શું ચલાવવાનો હતો? એ અધી ફરામરોજની ધમકી હતી એમ ધારીને અહમદે પોતાની છાતી કુલાવી અને તે બોલ્યો: ‘ત્યારે આવી જા!’

ફરામરોજે પણ તલવાર સંભાળી અને કહ્યું: ‘ભલે ત્યારે થવા દે!’

ખન્નેના હાથ ચાલવા લાગ્યા. અહમદ સારી રીતે તલવાર ફેરવી શકતો હતો, પરંતુ હવે જ ત્હેને ખબર પડી કે ફરામરોજ આગળ તે કાંઈ જ વિસાતમાં નહોતો. ત્હેણે આત્મરક્ષાની ધણી કોશિશ કરી પરંતુ ફરામરોજની તલવાર ત્હેની છાતીમાં જઈ પહોંચી. અહમદ ‘આહ...આહ...’ કરીને પૃથ્વી પર પટકાઈ પડ્યો.

એટલામાં લાલાઈખ ત્યાં દોડતી આવી પહોંચી.

‘શું થયું?’ ત્હેણે આવીને પૂછ્યું.

કોઈએ અહમદ તરફ આંખળી કરી.

લાલા ત્હેના તરફ દોડી અને બારીકાઈથી ત્હેના તરફ જોયું. ત્હેને પ્રાણ જતો રહ્યો હતો. ત્હેને મરેલો જેઠને લાલાઈખનું લોહી ઉઠ્ઠાણી આવ્યું. ત્હેણે પોતાનું માથું હંચક્યું અને જોયું તો સામે ફરામરોજ નીરવ નિશ્વલભાવે બેસો હતો.

‘આ ત્હમે ક્યું કે?’ ત્હેણે પૂછ્યું.

‘હા.’

‘અદરો લેવાને માટે? ખૂનની પ્યાસ યુગાવવા માટે? હું નહોતી જાણતી કે ત્હમારામાં આવી કૂરતા હશે! જેને હું દયા સમજતી હતી તે મૃત્યુ નીકળ્યું. જેને હું માધુર્ષ સમજતી હતી તે વિષ નીકળ્યું.’

‘લાલાશખ!’ ફરામરોજ બોલ્યો.

‘ચૂપ રહો! હું એક હત્યારાની સાથે વાત કરવા નથી માગતી. કાશ્મીર પહોંચીને ત્હમને આદશાહ આગળ ન્યાયાર્થે ખડા કરવામાં આવશે.’

આટલું સાંભળ્યા પાદ ફરામરોજ એક બાજુએ ચાલ્યો ગયો. કાંઈ પણ કહ્યા વિના, વધારે કાંઈ પણ સાંભળ્યા વિના, લાલાએ ત્હેના તરફ જોયું. ત્હેનાં વસ્ત્રોમાંથી રક્તની ધારા વહી રહી હતી.

‘ફરામરોજ!’

ફરામરોજ ઝિંબો રહ્યો. લાલા ત્હેની પાસે ગઈ.

‘શું ત્હમને પણ શ્રા લાગ્યો છે?’

‘ના!’

‘તો પછી આ રક્તની ધારા શાની?’

‘મહારાં રક્તની ત્હમારે શી પરવાહ? ત્હમને તો અત્યારે ત્હમારા ખાનદાનના ખૂને અંધ ખનાવી મૂક્યાં છે.’ એટલું કહી તે આગળ વધ્યો. લાલાશખ ત્યાં ચૂપચાપ ત્હેના તરફ જોતી ઝિંબી રહી. એટલામાં જ ફરામરોજ ધડામ દધને પૃથ્વી પર પડ્યો. લાલા ત્યાં દોડી ગઈ. ફરામરોજ બેહોશ પડ્યો હતો. લાલાએ ત્હેનું વસ્ત્ર જોયું ક્યું. એક ઊંડા વામાંથી લોહીની ધારા વહી રહી હતી. લાલા ખૂમ પાડી ઊડી: ‘યા ખુદા! શું હું આને પણ યુમાવી બેડી?’

એ સમયે લાલા ફરામરોજને ત્યાંથી જાંચકાની પોતાના શિબિરમાં લઈ ગઈ.

લાલાએ પના પરિશ્રમથી ફરામરોજને સાફ થતું મયું; અને તે દરમ્યાન ખરી વસ્તુસ્થિતિથી તે વાઢે થઇ ચૂકી હતી. લાલા પોતે કરેલા અપરાધની ફરામરોજ પાસે ક્ષમા માગી ચૂકી હતી. એટલા દિવસ ફરામરોજની સાથે રહીને લેનું સંગીત સાંભળીને લાલાએ લેને પોતાનું હૃદય અર્પણ કરી દીધું હતું.

તેઓ શ્રીનગરની સમીપમાં આવી પહોંચ્યાં હતાં. સંધ્યા પડી ચૂકી હતી એટલે પડાવ ત્યાં જ નાખવામાં આવ્યો હતો. ફરામરોજ એ વખતે નગરમાં ખરે આપવા જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો.

લાલા બહુ ઉદાસ હતી. લેનો ચહેરો કરમાઈ મયો હતો. આજનો દિવસ ફરામરોજ અને લેના મિત્રનનો આખરી દિવસ હતો. કેટલાયે દિવસો સૂધી માણેલું સ્વર્ગીય સુખ હવે ગણમાંગાંઠ્યા કલાકો માટે જ હતું. પછી તો હરમનું અંદીગૃહ અને લેનો પતિ-જેને માટે તેના હૃદયમાં જરા પણ પ્રેમ ન હતો; જરાયે સ્થાન ન હતું.

તે ફરામરોજની સાથે કેટલોક સમય ગાળવા ફરવા નીકળી પડી. સામે એક ન્હાની ટેકરી નજરે પડતી હતી. અને એના પર મઠી પશ્ચિમમાં ડૂબતા સૂર્ય તરફ જોવા લાગ્યાં.

‘થોડી વારમાં જ સૂર્યાસ્ત થઈ જશે.’ ફરામરોજ બોલ્યો.

‘હા, અને પછી ઘેર કાળી રાત્રિનું આગમન થશે!’ લાલાએ ઉત્તર આપ્યો.

‘પરંતુ થોડા કલાકો બાદ?’

‘નહીં, ફરામરોજ! મ્હારી રાત્રિ ચિરસ્થાયિની હશે! ત્હમારા વિના, ઓહ! ફરામરોજ!’

‘મ્હને બૂલી જાઓ લાલા!’

‘બૂલી જાઉં? કેવી રીતે?’

‘એક વ્યક્તિ પોતાનો પૂર્વજન્મ બૂલી જાય છે તેમ. કાલે શ્રીનગરમાં ત્હમારો ખીજો જન્મ થશે. લાલા!’

‘ઠહો કરામરોજ! ત્હમે મ્હને ચાહો છો?’

‘થું એની ત્હમને ખાત્રી નથી થતી, લાલા?’

‘કેવી રીતે થાય? અત્યારે તો હું ત્હમને યુમાવી રહી છું. કદાચ ત્હમારા પ્રેમથી પણ પરવારી બેસું.’

‘એમ નહીં થાય, લાલા! હું સદા એ, ચૂપચાપ ત્હમારી સ્મૃતિમાં લીન રહીશ.’

‘ત્યારે હું રાજકુમારની સાથે મ્હાણું બંદીજીવન સહેલાઈથી વીતાવી શકીશ. પ્રેમની સ્મૃતિમાં મનુષ્ય સર્વ કાંઈ સહન કરી શકે છે!’

તેઓ બંને ચૂપ રહ્યાં; થોડી વારે લાલા ધીરેથી બોલી: ‘જે હું શાહી કુટુંબમાં ન જન્મી હોત--’

‘તો...?’

‘તો હું ત્હમને પામી શકત. ત્હમારી સાથે સુખી રહી શકત. શાહી કુટુંબમાં જન્મ લેવો એ પણ શાપ છે. લોકો એને અહોભાગ્ય માને છે, પરંતુ તે મ્હારે માટે મહાન દુર્ભાગ્ય છે!’

‘ચાહો, આપણે નીચે ઉતરીએ. જવાનો વખત થઈ ગયો છે!’

‘નીચે ઉતર? આટલે ઊંચે આવીને પછી નીચે? ઉપર ન આવ્યાં હોત તો સાચું થાત. જેઓ નીચે છે તેઓ સુખી છે, કારણ કે ત્હમને નીચે જવાનો ડર તો નથી.’ એટલું કહી તે નીચે ઉતરવા લાગી. ત્હેના કામળ ગાલ પર બે અશ્રુબિંદુ સરી પડ્યાં. કરામરોજે એ આંસુ લુછ્યાં અને લાલાને પોતાના વક્ષસ્થળમાં છુપાવી દીધી.

૮

શ્રીનગરના પ્રવેશદ્વાર આગળ લાલાશખનું શાહી સ્વાગત થયું. રૈનકદાર સરવસ કાઠી ત્હેને રાજમહેલમાં લઈ જવામાં આવી. ત્યાં

રાજકુમાર ત્હેના સ્વાગત માટે બેઠો હતો. દરબાર, દરબારીઓથી ખીચેખીચ બરેસો હતો. રાજકુમારે લાલાશખનો પ્રવેશ થતાં જ ચત્કાર કર્યો: પરન્તુ લાલાએ કુમાર તરફ જોયું પણ નહીં. આડીઅવળી નબર ફેરવી તે કાંઈક જોવા લાગી.

‘શું કાંઈ ખોવાઈ ગયું છે, લાલાશખ?’ કુમારે પૂછ્યું.

‘હા...ના...ના!’ લાલાએ વિચારનિદ્રામાંથી જાગી ઉત્તર આપ્યો.

‘કદાચિત્ એ જોતી હાઈશ કે આ દરબાર દિલ્હીના દરબાર કરતાં કેટલો ન્હાનો છે?’

‘નહીં નહીં!’

‘તો પછી તું મ્હારા તરફ શા માટે નથી જોતી? હું કેટલા યે દિવસોથી અનિમિષ નયને ત્હારા આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું.’

‘મ્હને માફ કરો! મુસાફરીના થાકથી મ્હારી સર્વ શક્તિઓ હરાઈ ગઈ છે! હું થોડો સમય એકાંતમાં રહેવા ઇચ્છું છું.’

‘વારુ, હું ત્હેનો પ્રયત્ન હમણાં જ કરાવી આપું છું.’ એટલું કહીને કુમાર લાલાનો હાથ પકડી ત્હેને ત્હેના ખંડ તરફ લઈ ગયો.

થોડી વાર પછી કુમાર લાલાની પાસે ફરીથી આવ્યો: ‘કેમ? હવે તો ઠીક છે ને?’ ત્હેણે પૂછ્યું.

‘હજી જરા યે સાઈ નથી.’

‘કદાચ એકાંતમાં જીવ ગભરાઈ રહ્યો હશે. ચાલ, મ્હાર જમણે. ત્હારા સ્વાગતમાં આજે આખું નગર ઉત્સવ માણી રહ્યું છે. નગરની રોશની અને આતશબાજ ઉપરથી સારી રીતે જોઈ શકાય છે. અત્યંત સુંદર દૃશ્ય હશે.’

લાલા કાંઈ જ ન બોલી. તે ચૂપચાપ કુમારની સાથે ચાલી ગઈ. સામે રંગબેરંગી ચમ્કરો ધૂમી રહ્યાં હતાં. એનો થોડો પ્રકાશ

લાલાના મુખ ઉપર પડી રપટ સૂચવતો હતો કે ત્હેના મુખ પર હાસી છાંદ રહી હતી. કુમારે એ જોયું. ત્હેણે લાલાનો હાથ પકડ્યો અને મૌનભાવે આગ તરફ લઇ ગયો. લાલા પણ કાષ્ટપૂર્ણની માફક ત્હેની સાથે ચાલી ગઇ.

આગમાં એક સોદા પર બંને બેઠાં.

‘ચન્દ્રનાં કિરણો કેટલાં શીતળ છે?’ કુમાર બોલ્યો.

લાલાએ કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો.

‘શું ત્હને એ નથી ગમતાં?’

‘નહીં!’ લાલાએ ઉત્તર આપ્યો.

‘કદાચ મ્હારે લીધે!’

‘શા માટે?’

‘કારણ કે કદાચ હું ત્હને નહીં ગમતો હોઉં!’

લાલા ચૂપ રહી.

‘ત્હને પ્રસન્ન કરવા માટે હું કાંઈ કરી શકું તેમ છું?’

‘કાંઈ જ નહીં.’

‘સંગીત?’

લાલા વિચારમાં પડી અને ઘડીભર પછી બોલી: ‘આપની ઈચ્છા છે તો હું એ સાંભળીશ.’

કુમારે તાલી બજાવી, એટલે એક નોકર ત્યાં હાજર થયો. કુમારે ત્હેને કાનમાં કાંઈક કહ્યું. થોડી વારમાં જ દસ સુંદર યુવતીઓ વિભિન્ન પ્રકારનાં વાદ્યો લઈ હાજર થઈ.

‘શું સાંભળીશ?’ કુમારે પૂછ્યું.

લાલાએ ખાવાવાળીઓ તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોયું અને પછી બોલી: ‘શું આપને ત્યાં આ ખાનારીઓ જ છે?’

‘એટલે?’

‘શું દરબારમાં કોઈ ગવૈયો નથી?’

‘એટલે કોઈ પુરુષ?’

‘હા’

‘પુરુષ? જોઈ જરા! હાં, ઠીક છે. ફરામરોજ છે!’

‘ફરામરોજ?’ લાલાનું મુખ ખીલી ગયું.

‘તું તો એને ઓળખે છે. એને હું જૂલી જ ગયો હતો. મને લાગે છે કે તહેણે રસ્તામાં ત્હને ખૂબ આનંદ આપ્યો હશે.’

‘હા, ખૂબ જ.’

‘તે સંગીત પણ સાંઈ જાણે છે.’

‘હા.’

‘અને ત્હને પ્રેમ કરતાં પણ સાંઈ આવડે છે!’

‘હા-ના! એ વિષે કશું જાણતી નથી.’

‘કાંઈ ફિકર નહીં. હું હમણાં જ ત્હને અહીં મોકલી આપું છું.’ કહીને કુમાર માયિકાઓને લઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

૯

થોડી વારમાં જ ફરામરોજ, લાલાની પાસે આવી બેસી રહ્યો. લાલા ત્હને જોઈને અનહદ ખુશી થઈ. પોતે એક રાજવીની રાણી થવાની હતી એ વાત તે સાવ જૂલી ગઈ. તે દોડીને ફરામરોજને કંઈ બાગી પડી.

‘ઓહ! ફરામરોજ! ત્હમે મને અહીંથી લઈ ચાલો! ત્હમારા વિનાનું જીવન નીરસ અને વ્યર્થ છે.’

‘એવું ન ખોલ, ચાલ! કુમાર સાંભળી જશે તો?’

‘સાંભળી જશે તો સાંભળવા દો! મને ત્હની પરવાહ નથી. ત્હમે અને હું બસ, એટલું જ યાદ રાખો.’

‘એમ ન થાય, લાલા! મને જૂલી જાઓ! મ્હારે માટે નહીં, પણ ત્હમારે ખાતર. ત્હમે તો અહીંનાં રાણી થવાનાં છો.’

ફરામરોજની વાત પૂરી થઈ નહોતી એટલામાં ત્યાં ફેટલાક સિપાઈઓએ પ્રવેશ કર્યો અને એમાંના એકે ફરામરોજના હાથમાં એક કામળ આપ્યો.

‘એ શું છે?’ લાલાએ વ્યથિત થતાં પૂછ્યું.

‘ઝારી ગિરફતારીનો હુકમ.’

‘નહીં, હું એમ નહીં થવા દઉં! કુમારને આવવા દો. હું તહેમને વિનંતી કરીશ.’

‘વ્યથિત છે લાલા! કુમાર અધી હરીકત જાણી ગયા હોય એમ લાગે છે.’

ફરામરોજ સિપાઇઓની સાથે ચાલ્યો ગયો. લાલા વિમૂઢની માફક એ જોઈ રહી થોડી વારે તે એકાએક જૂમ પાડી બેઠી : ‘ફરામરોજ! ફરામરોજ!’

‘લાલા!’ પાછળથી અવાજ આવ્યો.

લાલાએ પાછળ ફરીને જોયું તો કુમાર હેંતી પાછળ આવીને બેઠો હતો.

‘આપે ફરામરોજને ગિરફતાર કરાવ્યા છે?’ લાલાએ પૂછ્યું.

‘તું શું છવ્છે છે?’

‘એને છોડી મૂકો.’

‘શું તું એને ચાહે છે?’

‘ચાહું છું? નહીં!’

‘તો પછી એને માટે આટલી અધી ચિંતા શા માટે?’

‘કારણ કાંઈ જ નથી : પરંતુ...’

‘એક સાહજીવીને એ શોભતું નથી. ત્યારે આવાં અનેક દાસ્ય એવાં પડશે.’

‘પરંતુ આ વખતે એવું ન કરો!’

‘જો વ્યક્તિએ ત્યારે અપમાન કર્યું...’

‘અપમાન?’

‘જોશું ત્યારી સાથે પ્રેમ કરવાનું સાહસ કર્યું ત્યારે અવશ્ય શિક્ષા થશે!’

‘સિક્ષા ! તો શું એને...?’

‘હાંસી દેવાશે.’

‘નહીં, નહીં, એવું ન કરશો ! હું તમારે પાંચે પડું છું. તમારે ખાતર તહેના પર ફ્યા કરો !’

‘તમારે ખાતર ? ત્યારે શું તું એને ચાહે છે ?’

લાલા થોડી વાર વિચારમાં પડી મઠ. પછી તે ધીમેથી બોલી : ‘હા’

‘તો જુદી વાત છે !’ કુમાર શાંતિથી બોલ્યો.

‘ત્યારે શું તમે એમને મુક્ત કરશો ?’

‘હા, પણ એક શરતે.’

‘શી ?’

‘તું એને ફરીથી કોઈ વાર ન મળવાનું વચન આપે તો.’

‘હું વચન આપું છું.’

કુમાર લાલાને સાથે લઈને એક ઓરડામાં આવ્યો. ત્યાં ફરામરોજનાં વસ્ત્રો વિખરાયેલાં પડ્યાં હતાં. લાલા એ જોઈને પામલની માફક બોલી બેઠી : ‘તે ક્યાં છે ?’

‘કદાચ સિપાઈઓ તહેને લઈ મયા હશે !’

‘એને...’

‘તહેને હાંસી દેવાઈ મઠ હશે !’

‘યા ખુદા !’ કહીને લાલા એક કોચ પર પડીને ડૂસકે ડૂસકે રડવા લાગી.

કુમારે તુરત જ પોતાનાં વસ્ત્રો ઉતારી નાખી ફરામરોજનાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં, અને બોલ્યો ‘શું હું તમારે માટે ફરામરોજ ન બની શકું, લાલા ?’

લાલા નિશ્ચય બની રડતી જ રહી.

‘હું પણ દેખાવમાં ફરામરોજ જ લાગું છું, ત્હેની માફક હું વાત કરી શકું છું, ત્હેની માફક જ ગાઈ શકું છું.’

છતાં યે લાલાએ ત્હેના તરફ કશું ધ્યાન ન આપ્યું.

કુમારે ખાવાની શરૂઆત કરી :

‘આયો બસન્ત પિયાહૂ આયો સજની!’

લાલા ચમકી. ત્હેણે મ્હોં ફેરવીને કુમાર તરફ જોયું અને આશ્ચર્યથી તે બોલી બેઠી : ‘કુમાર ? ત્હમે ?’

‘હા, લાલારૂપ !’

લાલા ત્હેની સમીપમાં આવી.

‘તો પછી ત્હમે મ્હારી સાથે છળ શા માટે કયું ? હમારા નહીં તો !’

‘ત્હારો પ્રેમ જીતવા માટે : જે સમસ્ત રાજ્યની શક્તિથી પણ ન જીતી શકાત.’

આ વખતે લાલારૂપના મુખમાંથી પણ નીકળ્યું ‘પ્રભુ...

‘આયો બસન્ત પિયાહૂ આયો સજની!’

રૌશન આરા

નિકામના એક શાહી મહેલમાં એ વીર અંદીવાન હતો. મધરાત થવાની તૈયારી હતી. બહાર નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય જ્વાલ રજી હતું. તે એક રત્નજડિત કોચ પર બેઠો હતો. વિશાળ કપાળ પર ચિન્તાની રેખાઓ દષ્ટિગોચર થતી હતી. તહેની દષ્ટિ પૃથ્વી પર ફેલેલી હતી અને લાંબા કાળા ફેશની લરો કાન પર લટકી રહી હતી. કોઈ મંબીર વિચારોએ તહેને બેહોશ નેબો બનાવી દીધો હોય એમ લાગતું હતું.

‘હું આવી છું !’ વીણાના ઝંકાર નેવા કોમળ સ્વરથી આખો ઓરડો ગૂંછી જઈયો. તે વીર પુરુષ તો પોતાના ધ્યાનમાં મગ્ન હતો. તહેણે કાંઈ જ ન સાંભળ્યું.

કાંઈક નજીકમાં આવીને આગંતુકે કહ્યું: ‘હું આવી પહોંચી છું વીર ! હું છું રૌશનઆરા !’

જન્યૂત થતો હોય તેમ તે વીર પુરુષ બોલ્યો, ‘કોણ ? રૌશનઆરા ? આટલી મોડી રાત્રિએ અહીં આવવાનું કષ્ટ શા માટે ઉઠાવ્યું ! શાહજાદી !’ તહેણે પ્રશ્ન કર્યો.

‘હું અહીં શા માટે આવી તે તો મહારાથી પણ નથી સમજતું. હેયું મલરાધ રહ્યું હતું અને હું એક પ્રકારની બેચેની અનુભવતી હતી તેથી અહીં ખેંચાઈ આવી. વીરવર! ત્હમે જાણો છો કે મહારા દિલમાં એક પ્રકારનું દર્દ છે, અને ત્હેની દવા ત્હમારી પાસે છે.’

‘પરંતુ.....’

‘પરંતુ શું?’

‘હું તો રણુચંડીનો ઉપાસક છું, શાહમદી! તત્ત્વવાર પર મ્હને પ્રેમ છે. હું સમજાણો થયો ત્યારથી જ હું તત્ત્વવારને મ્હાતો આવ્યો છું. તત્ત્વવાર જ મહારો પ્રાણાધાર છે, અને યુદ્ધભૂમિ મ્હાં કીડાસ્થાન છે. લડાઈમાં મારવું કે મરી જવું એ જ જેના જીવનનું હૃદય હોય ત્હેની પાસે દિલનાં દર્દની દવા ક્યાંથી હોય? દિલ દર્દની દવા એ કેમ જાણી શકે?’

‘ત્હમે સર્વકાંઈ જાણો છો વીર! મહારા પ્રિયતમ! મહારા કરહાદ! મહારા મજનું! હું ત્હમારી શીરી છું, લયલા છું!’

‘તું રૂપવન્તી છે-અતિ રૂપવન્તી છે. ત્હારા હૃદયમાં પ્રેમ છે. ત્હારા મુખ પર તેજેમય જ્યોતિ વિસતી રહી છે. ત્હારી આંખોમાં નશો છે-અંગ-અંગમાંથી સૌંદર્ય નીતરી રહ્યું છે. છતાં યે.....’

‘ફરી પાછું ‘છતાં યે?’ શા માટે બોલતાં અટકી ગયા?’

‘શાહમદી! હું દિલગીર છું કે ત્હારા પ્રેમને માટે મહારા હૃદયમાં સ્થાન નથી. મહારી પ્રિય માતૃભૂમિ આજ પરતંત્રતાથી પદ-દક્ષિત થઈ રહી છે. નારાજ ન થા, શાહમદી! તમ વિદેશીઓના બીચણ અત્યાચારથી હવે તે ત્રાહિ-ત્રાહિ પુકારી રહી છે. ત્હેના આત્માનાથી સમસ્ત દેશ જામૃત થઈ ચૂક્યો છે. ભારતીય યુવકોએ જીવનનાં સર્વ સુખોને તિલાંજલી આપી દીધી છે માતૃભૂમિને બંધનમુક્ત કરવાને માટે, ભારતનું મસ્તક પૂર્વવત્ત ઉન્નત કરવાને

કાળે આજે દેશનું બાળકે-બાળક વ્યાકુળ બની રહ્યું છે. હૈમતી આંખોમાં આજે દુઃખી ભારત વસી રહ્યું છે. તેઓ માયા, મમતા અને ખારને બૂલી ગયાં છે. પછી હું જેનાં પર ગોબ્રાહ્મણ પતિ-પાલક જીવપતિ...શ્રી શિવાજી મહારાજનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે તે, પ્રેમક્રીડામાં ફસાઈને રાજદ્રોહી અને દેશદ્રોહી નહીં બનું શાહજાદી ! મહારાજ શિવાજીનો આ સેવક બળજી નિમ્માલકર-શત્રુ કન્યા-એક યવનકન્યા-ના પ્રેમ કરતાં દેશપ્રેમને અધિક મહત્વ આપે છે. માટે મહેને માફ કર !'

‘બળજી ! હું યવનકન્યા છું એ સાચું, પરંતુ મનથી નહીં, તનથી. આજથી ચાર વર્ષ પૂર્વે ત્હમે હૈદરાબાદ છૂટવાને આવ્યા હતા અને અબ્બાજીને ત્હમારો સામનો કર્યો હતો એ વખતે હું પણ ત્હમની સાથે હતી. એ ઘોર યુદ્ધમાં ત્હમારું અપૂર્વ યુદ્ધકોશલ જોઈને હું ત્હમારા પર મુગ્ધ બની હતી. એ દિવસથી મેં ત્હમારી પ્રતિભાની સ્થાપના મ્હારા હૃદયમંદિરમાં કરી છે; અને એનું પૂજન કરતાં કરતાં હું હિન્દુ બની ગઈ છું. હું શત્રુકન્યા છું એ સત્ય; પરંતુ શત્રુના સમસ્ત પરિવારને, શત્રુ માની લેવામાં વીરતા નથી...’

‘પરંતુ શાહજાદી ! હું વિવશ છું, કારણ કે મેં પ્રથમ દેશની સ્વતંત્રતા, પછી ધર્મની રક્ષા, અને પછી પ્રેમની સાધનાનું વ્રત લીધું છે.’ બોલતાં તો આ બધું બોલાઈ ગયું; પરંતુ સાનપુડા અને સણાદ્રિ જેવા પહાડી અને દક્ષિણ જેવા ગરમ પ્રદેશમાં રહેનાર બળજીએ હમ્મુ સુધી આટલી સુન્દર રમણીને દીડી નહોતી. રૌશન-આરા સૌંદર્યની પૂતળી હતી, એની આંખોમાં માદકતા ભરી હતી. અંગ પર અનુપમ ન્યોતિ વિકસી રહી હતી. એની વાણીમાં આકર્ષણ હતું. તે કોઈ સાથે બોલતી અથવા તો કોઈને નિરખતી ત્યારે તે પોતાની મતિ બૂલી અવાફ બની જતી. તરુણ બળજીના હૃદયને ધીમે ધીમે તે પોતાના તરફ આકર્ષી રહી હતી. પોતે કોના નયનોને

શિકાર બની રહ્યો હતો અને કોની અદૃશ્ય જાળમાં ફસાઈ રહ્યો હતો એની બાળજીને સમજાણ ન પડી.

રૌશનઆરાએ મન્દ સ્મિત કરતાં કહ્યું: ‘તો હું પણ સર્વ પ્રથમ ત્હમારા દેશને સ્વતંત્ર કરવામાં તન, મન અને ધન અર્પણ કરીશ. દેશ સ્વતંત્ર થયા બાદ હિન્દુ ધર્માનુસાર આચરણ કરીશ અને અન્તે પ્રેમસાધનામાં મ્હાં સમસ્ત જીવન વ્યતીત કરીશ.’

બાળજીએ મૌન સેવ્યું. રૌશનઆરાએ એના હૃદય પર અધિકાર જમાવી દીધો હતો. એની આંખોમાં શરાબ સરિખો નશો ઊઠી રહ્યો હતો. હૃદય ઉત્તેજિત બની રહ્યું હતું. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિશાળી રૌશનઆરા, એના-બાળજીના મનની અદ્વાતી બાવનાઓ કળી મઠ. એણે પોતાનાં મૃણાલવત્ હાથ એના ગળામાં નાંખી પોતાનું સુન્દર મુખ એના વક્ષઃસ્થળ પર મૂક્યું. બાળજીના હૃદયની ચેતના કમથ: નષ્ટ થઈ. આંખો જાણે નશામાં તરબોળ બની મીંચાઈ મઠ: એક ક્ષણ પછી આકાશમાં ચન્દ્રદેવ હસી રહ્યા હતા અને દેવી પ્રકૃતિ હિમકરોમાં બદ્ધ થઈ હતી ત્યારે બાળજીએ પોતાના હાથમાં રૌશનઆરાને પોતાની અન્દિની બનાવી.

પ્રભાતકાળના શીતળ સમીરના સ્પર્શથી બન્નેની મોહનિદ્રાનો ભંગ થયો. રૌશનઆરાની આંખોમાં સાથે ખેલતાં બાળજીએ કહ્યું: ‘આ પરતંત્રતાનો ક્યારે અન્ત આવશે પ્રિયે!’

“કાલે આ સમયે હું આવીશ, તૈયાર રહેજો, બન્ને ચાલી નીકળશું.”—કહીને બાળજી તરફ પોતાના માલક અને પ્રેમપૂર્ણ નેત્રોથી કટાક્ષ ફેંકતી રૌશનઆરા એ ખંડમાંથી બહાર ચાલી મઠ.

૨

વૃદ્ધ નિર્જામ એ દિવસોમાં ફૂલો સમાતો ન હતો. એણે મ્હોટો શિકાર હાથ કર્યો હતો. મરાઠાઓના શર સેનાપતિ અને શિવાજીના જમણા હાથ સમાન બાળજી નિમ્બાવકરને એણે કેદ

કર્ષી હતો. એણે ધાયું હોત તો કેદ કર્યો ત દિવસે જ એને મારી નાખ્યો હોત, અથવા તો મરાવી નાખ્યો હોત, પરંતુ તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો. અખજ મૃત્યુવશ થાય એના કરતાં તે મુસલમાન અને તેમાં એને વધારે લાભ હતો. ઈસ્લામ અથવા તો ઈસ્લામી સંસ્તનના ઉપમગના સિદ્ધાસને સ્થિર કરાવને માટે નિઝામ એને મુસલમાન અનાવવાનું અડુ જરૂરનું માનતા હતા, અને એટલા માટે એને કારાગારમાં કેદ ન કરતાં શાહી મહેલમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ અખજ પાસે ઈસ્લામનો અંગીકાર કરાવવો એ બાળકની રમત ન હતી. નિઝામના અનેક ચત્નો છતાં યે એમાં તકે નિષ્ફળતા જ પ્રાપ્ત થઇ. જ્યારથી અખજને કેદ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી એને મુસલમાન અનાવવાના મનોરથ તકેણે સેવ્યા હતા.

નિઝામ એની ચિન્તામાં બેસા હતા, એવામાં એક ગુપ્તચરે સામા આવી કુરનિસ અખજી અને શાહની સન્મુખ બિભો રહ્યો.

બાદશાહે પૂછ્યું: ‘શા સમાચાર છે કરીમ?’

કરીમ બોલ્યો: ‘જહાંપનાહ! કાલે રાત્રિએ મહેં જે કાંઈ બેયું છે એનું વર્ણન કરતાં મહારું હૈયું કંપી રહ્યું છે.’

‘કહે, કહે! શું શિવાજીએ કાંઈ કિલ્લો જીતી લીધો છે? કે તે હૈદરાબાદ લૂટવાને આવે છે?’

‘નહીં, જહાંપનાહ! એવી કાંઈ વટના નથી: પરંતુ જે કાંઈ ખીના છે તે હજૂર સાંભળશે તો.....’

‘બસ, ત્હારે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે જલ્દીથી કહી નાખ. વ્યર્થ વાતો કરી મહારી ઉત્સુકતાને વધુ ન ઉસ્કેર!’

‘જહાંપનાહ! કાલે રાત્રિએ મહેં હજૂર શાહીમદી સાહિબાને કેદીના ખંડમાં જતાં જોયેલ છે. એમને એ તરફ જતાં જોઈને, આ સેવક પણ એમની પાછળ પાછળ ગયો: અને ત્યાં જે કાંઈ બેયું એ કહેતાં મહારી જામ નથી ઉપડતી.’

‘કોણ શાહબાદી રૌશનઆરા?’

‘હા. જહાંપનાહ!’

શાહનો ચહેરો ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગયો. એમણે કરીમને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનો હુકમ ફરમાવ્યો અને કરીમ ચાલ્યો ગયો. શાહે ખૂબ પાડી: ‘કોણ છે?’

એક સેવક આવીને કુરનિસ બળવી બિભો રહ્યો.

‘જા રૌશનઆરાને અહીં મોકલ!’

થોડીવારમાં રૌશનઆરા આવીને પિતાની સામે બિભો રહી. શાહે ક્રોધ ભર્યા સ્વરે કહ્યું: ‘રૌશનઆરા! તહે મહાન બચાંકર ગુન્હો કર્યો છે.’

‘કયો ગુન્હો? અબ્યાગ્નન!’

‘તું એક કિન્દુ પર, એક કાશિર પર, એક ધસ્તામના દુરમન પર આશક છે?’

પિતાના મુખમાંથી અચાનક આ વાત સાંભળીને રૌશનઆરા કંપી બિહી. એણે ડરતાં ડરતાં કહ્યું: ‘અબ્યાગ્નન! એ તદ્દન જૂઠ્ઠી વાત છે!’ બાદશાહે ફરીથી ગુસ્સામાં કહ્યું: ‘જૂઠ્ઠી વાત છે? નહીં. એ વાત સાવ સાચી છે. રૌશન! સાચે સાચું કહી દે. શું તું બગ્નજીને નથી સ્હાતી?’

એના મુખે સહસા ઉચ્ચારાઈ જવાયું: ‘નથી સ્હાતી.’

‘નથી સ્હાતી?’

રૌશનઆરાનું હૃદય રડી પડ્યું. એણે રૂંધાએલા સ્વરે કહ્યું: ‘નહીં, અબ્યાગ્નન! હું કોઈને નથી સ્હાતી. હું કોઈના પર આશક નથી.’

આંખોમાં અમ્મિકણુ વરસાવતાં શાહે કહ્યું: ‘શું તું કુરાનેશરીફ અને અલ્લાહ પાકના કસમ ખાઈને એમ કહી શકે છે?’

રૌશનઆરાનો પુણ્ય સમાન કામળ ચહેરો કરમાઇ ગયો. તે ડૂસકાં ભરવા લાગી. એણે રડતાં રડતાં કહ્યું: ‘અબ્યાગ્નન! આજે

ઠાણુ જાણે આપને શું મર્ધ ગયું છે? દ્યો, હું જાઉં છું. તમને શાન્ત થશે ત્યારે હું આવીશ.' એમ કહી એણે જવા માંડ્યું.

શાહે ખૂબ પાડી કહ્યું, 'રૌશનઆરા? ક્યાં જાય છે તું? જીભી રહે!'

રૌશનઆરા જીભી રહી.

શાહે ફરીથી કહ્યું: 'રૌશન! મ્હારી પાસે સૌ ઠાઇને માટે માફી છે. પરંતુ ઇસ્લામની સાથે દગાબાજી કરનારને હું સ્વપ્ને પણ માફ નથી કરી શકતો સમજી?'

'પણ અબ્યાગ્નન! મ્હેં દગાબાજી ક્યારે કરી?' તે રહી રહી હતી. એનાથી વધારે બોલી શકાયું નહીં.

'ફરી પાછી એ જ વાત! નાલાયક છોકરી, દગાબાજ, મ્હારા પાક ખાનદાનને ડાઘ લગાડીને.....'

રૌશનઆરા આથી વિશેષ ન સાંભળી શકી. એનું હૃદય રડવાનું બૂલી જઈ ઉત્તેજિત બની ગયું. એણે આવેગના પૂરમાં કહ્યું: 'બસ અબ્યાગ્નન! અલ્લાહ જાણે છે કે મ્હેં ઠાઇની સાથે દગાબાજી નથી કરી. હું ખજાજીને ચાહું છું—સાચા હૃદયથી ચાહું છું. મ્હારી મહોબ્બત પાક છે.'

રૌશનઆરાના આ શબ્દોએ અગ્નિમાં ઘીનું કાર્ય કર્યું.

શાહે ક્રોધથી ઠંપતા કહ્યું: 'હું પણ કહું છું કે ઇસ્લામ અને ઇસ્લામી સસ્તનતને માટે હું ત્હારા જેવી લાખખો પુત્રીઓને કુરખાન કરી દઇશ; પરંતુ ઇસ્લામના પાક નામને ડાઘ નહીં લાગવા દઉં.'

સુખમાં ઉછરેલી રાજકન્યા ત્યાગના મહત્વથી અણુજાણુ હતી. દુઃખનું બિહામણું સ્વરૂપ જોઇને તે આકુળ બની ગઇ; અને મ્હોટેથી રડતી પિતાના ચરણોમાં પડી. બન્ને હાથે પિતાના પગ પકડીને એણે દીન સ્વરે કહ્યું: 'રહમ કરો અબ્યાગ્નન! રહમ કરો!'

રૌશનઆરાના આ શબ્દો શાહનાં હૈયાને પીગળાવવા માટે બસ હતાં. એનું હૃદય એક સાચા પિતાનું હૃદય હતું. એની એ એકલવાયા પુત્રી હતી; અને તેથી એના પર શાહનો ખૂબ-ખૂબ પ્રેમ હતો. ક્ષણભરને માટે શાહ ચિન્તામાં ડૂબી ગયા. થોડીક ક્ષણો વીતી. અચાનક એક વિચાર એમના મનમાં સૂર્યો: 'જે એમ કરવાથી બમણું ધરલાભનો અંગીકાર કરતો હોય તો પછી શી હરકત છે?' એમણે કહ્યું: 'રૌશન !'

‘અબ્બાગજન !’

‘ત્હાં જીવન હવે બમણુંના હાથમાં છે.’

‘એ કેવી રીતે? આપુ !’

‘જે તે ધરલાભનો અંગીકાર કરી મુસલમાન બની જાય તો ત્હમે બન્ને જીવિત રહી શકશો.’

‘હાય ! અબ્બાગજન ! ત્હમે આ શું ફરમાવી રહ્યા છો ?’

‘લાચાર છું રૌશન ! હું અત્યંત કડોડી સ્થિતિમાં છું. મ્હાં માયું ફરી જાય છે. ઉપરથી મુગલો દબાવી રહ્યા છે. ખીજા બાગુ શિવાજીએ તમામ મુલ્ક લૂંટી લીધો છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે હવે મ્હારામાં તાકાત રહી નથી. મ્હારા સરદારો પર મ્હને વિશ્વાસ નથી. આજ લગી ત્હારા તરફ જોષને હું સુખના શ્વાસ લેતો હતો, પરંતુ ત્હેં પણ એ સુખને મિટીમાં મેળવી દીધું. બમણું ત્હને ચાહે છે. જો તે મુસલમાન બની જાય તો મ્હને મદદ કરે, અને દક્ષિણની ન્હાની ધરલાભી સલ્તનત કાયમ રહી શકે.

રૌશનઆરા ચિન્તામાં ડૂબી.

શાહે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, ‘એમાં ત્રણ જણાંને લાભ છે. રૌશનઆરા ! ત્હાં જીવન સુખમય બનશે; ધરલાભી સલ્તનતનું રક્ષણ થશે, અને મ્હારી વૃદ્ધાવસ્થા આરામમાં વીતશે. મ્હાં કહેવું માનીશ તો કાલેજ એની સાથે ત્હારા નિકાલ કરાવી આપીશ. લાલ બાગના

મહેલમાં ત્હમે બન્ને આરામપૂર્વક રહેજો. પછી કાંઈ વાતની ચિન્તા નહીં રહે, અને જો મ્હારી વાતનો ઇન્કાર કર્યો તો મ્હારા શાહી હુકમથી કાંતે જ એની કત્ત કરાવી નાખીશ. તું જીવનભર રડતી રહીશ, અને ત્હને જોઈને હું રોયાં કરીશ. મ્હારી સલ્તનત મ્હને જોઈને રડ્યાં કરશે. બોલ, રૌશન ! શું પસંદ છે ? રૂદન કે હાસ્ય ?

રૌશનઆરાએ મનમાં જ કહ્યું, ‘ અતિ વિકટ સમસ્યા છે. મ્હારા દિલમાં અત્યારે બે મહોળ્ગત વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. કોની તરફદારી કરું ? પિતાની મહોળ્ગત પોતાના અહેસાનોનો બદલો માગે છે, અને પ્રિયતમનો પ્યાર પોતા તરફ ખેંચી રહ્યો છે. હું અહેસાન વિમુખ નહીં થાઉં. પિતાના પ્રેમની હું બન્દી છું. એ પ્રેમને નિભાવે એ મ્હારું કર્તવ્ય છે.’ એણે શાન્ત થઈ શકતે કહ્યું, ‘ કાશિશ કરીશ, અબ્બાગળ ! પછી તો ખુદાતાલાએ મંજૂર કર્યું હશે તે થશે !’

‘ જાઓ બેટી ! તું શહીદ બનવાને જાય છે એમ સ્વમનજો.’

૩

‘ યા ખુદા ! કાંતે હું એમને આઝાદ કરવાનું વચન આપી આવી હતી અને આજે હું કયા મુખે મુસલમાન બનવાનું કહી શકીશ ? હજી કાંતે તો હું ખુદ હિન્દુ બનવાને જવાની હતી, અને આજ હું એમને ઇસ્લામનો અંગીકાર કરાવવાને તત્પર બની છું. તેઓ શું કહેશે ? તેઓ મરી જશે પણ મુસલમાન તો નહીં અને ખર, જાઉં તો ખરી. હું એમને કહીશ કે ત્હમારા ધર્મ કરતાં મ્હેં ત્હમારા પ્રાણનું મૃત્યુ અધિક માન્યું છે.’ અને તે બીઠી.

આકાશમાં કાળી ઘટાઓ છાંય રહી હતી. પાણી વરસી રહ્યું હતું. રાજવાનીના સિંહદાર પર મંત્રરાતનો ટકોરો વાગ્યો, અને રૌશનઆરાએ બળજબીના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. બળજબી રૌશનને સહજ જોઈ રહ્યો હતો. રૌશનઆરાએ હસવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ

હાસ્યને બદલે કસણા વિખરાઈ પડી. તે પોતાની બાતને સાચવી શકી નહીં—તે ડૂસકાં બરવા લાગી.

‘શું છે? શાહબદી! તું રડે છે શા માટે?’

ઉત્તર મળવાને બદલે ડૂસકાં વધવા લાગ્યાં.

‘પ્રિય રૌશન!’ બબ્બજએ ઊઠીને એક ડગલું આગળ ભર્યું.

રૌશને પોતાનો પુષ્પલતા શો નાચુક દેહ બબ્બજના દીર્ઘકાય શરીર પર ઢાળી દીધો અને ડૂસકે ડૂસકે તે રડવા લાગી.

‘રૌશન! શા માટે રડે છે પ્રિયે?’

રૂંધાએલા કંઠે એણે જવાબ આપ્યો: ‘પ્રિય બબ્બજ...’ એનાથી આગળ બોલી શકાયું નહીં. આંખોમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

પોતાના દુપટ્ટાથી આંસુ લુંછી બબ્બજએ કહ્યું: ‘શાન્ત થા શાહબદી! કહે, ત્હને શું થાય છે? મ્હને લાગે છે કે બધી ખીનાની બાદશાહને બબ્બજ થઈ ચૂકી છે, છતાં એ એથી ત્હારે ડરવાની કાંઈ જરૂર નથી. જ્યાં સુધી બબ્બજના શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી ત્હારે નિર્ભય રહેવું જોઈએ.’

કાંઈક શાન્ત થતાં રૌશનઆરાએ કહ્યું: ‘બબ્બજ! ત્હમે મ્હને ચાહો છો?’

‘રૌશન! હૃદય ચીરીને બતાવવાની કલા હું શીખ્યો હોત તો તે ચીરીને હું રૌશનને એની ખીજ પ્રતિમા દેખાડત; પરંતુ ફરીથી એ પ્રશ્નની શી જરૂર પડી!’

‘બબ્બજ! અત્યારે હું ધર્મસંકટમાં છું.’

‘રૌશન! હું ત્હારો છું. ત્હારે ખાતર કઠિનમાં કઠિન કાર્ય કરવાને પણ હું તત્પર છું.’

‘બબ્બજ! મ્હારા હૃદયમાં બયાનક ક્રાન્તિ મચી રહી છે! મ્હારો આત્મા ગભરાઈ રહ્યો છે. એ વાતનો વિચાર કરતાં પણ હું કંપી ઊઠું છું. કેમ કરીને કહું મ્હારા પ્રિયતમ!’

‘શું તું પામત બની ગઈ છે? બોલ, તારી આવી દશા કેણે કરી મૂકી?’

‘કેમ કહું? એ મહા ભયંકર વાત છે. સાંભળશો તો ત્હમે મ્હને ધુતકારી કાઢશો-ઠોકરે મારશો. મ્હારો પ્રાણ લઈ લો તો મેં નવાઈ નહીં.’

‘કાંઈ કહે તો ખરી! એવું તે શું બન્યું છે?’ એને આલિંગન કરતાં બળજબરીએ કહ્યું.

‘હોડો, મ્હને મૂકી દો! હું કહીશ-જરૂર કહીશ. કહેવાને માટે જ હું અહીં આવી છું.’ પોતાના અંતઃકર્તા આંસુ ધ્રુવિત્તે એણે ધીરે ધીરે કહેવાની શરૂઆત કરી: ‘હૃદયને સખત બનાવી રાખો વીરવર! અને સાંભળો. આ દાસીને માટે ત્હમારે મુસલમાન બનવું પડશે.’

‘રૌશન! શું તું મ્હારો ઉપહાસ કરી રહી છે?’

‘નહીં, ઇસ્લામના પુખ્ત મ્હારા પિતાએ ત્હમને મુસલમાન બનાવવાની આજ્ઞા ફરમાવી છે.’

‘અને ત્હેં એનો સ્વીકાર કરી લીધો? રૌશન! શું તું એ વખતે મ્હને અને મ્હારા પ્રેમને મૂલી ગઈ હતી? જા, તારી આમળથી દૂર થા!’ પોતાના બળવાન બાહુએથી એને તરછોડી ધક્કો મારતાં બળજબરીએ ક્રોધપૂર્વક ફરીથી કહ્યું, ‘વાહરે! સીયરિત! આખરે તું તારી જાત પર ગઈ. રૌશનઆરા! કાલે તો ત્હેં કહ્યું હતું કે હું આવીને ત્હમને મુક્ત કરીશ-આપણે બન્ને નહાસી છટીશું; અને આજે તું મ્હને મુસલમાન બનાવવા આવી છે!’

‘બળજબરી! એમાં કોઈ દગાબાજીની વાત નથી. હું ત્હમને ચાહું છું-સાચા હૃદયથી ચાહું છું.’

‘મ્હારે એવા પ્રેમની જરૂર નથી. હું એવા નારાજીય પ્રેમને ઠોકરે મારું છું, સમજ?’

‘અગ્નજી!’ રૌશનઆરાએ દીન વાણીમાં કહ્યું, ‘હું સાચું કહું છું—ખુદાના કસમ આપને સાચું કહું છું. અગ્નજીને કહ્યું છે કે ‘તું મ્હારું કહેવું નહીં માને તો કાલે અગ્નજીનું શિર ધડથી જૂદું થઈ જશે.’ હું ગભરાઈ મઠ હતી પ્રિયતમ! હું શું કરું? એમણે કહ્યા પ્રમાણે, ત્હમને મુસલમાન બનાવવાની ખાત્રી ન આપી હોત તો કાલે જ ત્હમારું માથું ઉડાવી દેવામાં આવત. ત્હમારા ધર્મ કરતાં મ્હેં ત્હમારા પ્રાણનું મૂલ્ય અધિકું માન્યું.’

‘પરંતુ હું તો ધર્મની વેદી પર હસતાં હસતાં પ્રાણનું બલિદાન આપી દઈશ. એ તો અમ બારતવાસીઓને કાળે ડાબા હાથના ખેલ જેવું છે. મૃત્યુનો ભય એમને ધર્મના માર્ગ પરથી વિચલિત નથી કરી શકતો.’

રૌશનઆરાએ કાણુમર ચંબીને કહ્યું: ‘અગ્નજી! હું પણ મૃત્યુને ભેટવા માગું છું. મ્હને મારી નાખો; પરંતુ મારતા પહેલાં એકવાર પ્રેમભર્યા શબ્દો કહો કે, ‘રૌશન હું ત્હને ચાહું છું.’ તે ઉત્તેજિત બની મઠ. આવેગભરી એ અગ્નજીને વળગી પડી અને આંસુભરી આંખે બોલી: ‘અગ્નજી! પ્રિયતમ! હું મરીશ. મ્હારા અરમાન, મ્હારી ઉમ્મિદો એ સૌને દિવમાં છુપાવીને મરીશ. ત્હમને ધર્મના નામ પર મરતાં આવડે છે, તો મ્હને પણ પ્રેમની વેદી પર કુરબાન થતાં આવડે છે,’

અગ્નજી શાન્ત થઈ ગયો. એનું હૃદય, યુવકહૃદય હતું. રમણી રહસ્યથી અપરિચિત એવો એ બોળો નવયુવક હતો. રૌશનઆરાના ઉપરોક્ત શબ્દોએ એના હૃદયને રડાવી દીધું. એની આંખોમાંથી એ ગરમ અશ્રુચિન્દુઓ રૌશનઆરાના માલ પર ટપકી પડ્યાં. રૌશનઆરા ધીમે ધીમે અગ્નજીથી છુટી પડી. અગ્નજી સ્તબ્ધ હતો; એના નયનોમાં વેદના બરી હતી.

રૌશનઆરાએ કમરમાંથી કટાર કાઢી અને બોલી: ‘હું જાઉં છું, પ્રિયતમ! આ ઘટનાને હવામાં વિલીન થઈ ગયેલા વીજાનંદ

કંકાર જેવી માની લેજો ! ' તે કટારને હૃદયમાં હુલાવવા જતી હતી એટલામાં બળજીએ એનો હાથ પકડી લીધો, અને બોલ્યો : ' ઊભી રહે ! આ હું કું કરે છે ? '

‘ નહીં, મહારા અપરાધની આ યોગ્ય સિક્ષા છે. મહેને મરવા દો. ’

બળજીએ કહ્યું : ‘ રૌશન ! શાહજાદી ! મહારા હૃદયમાં તુફાન જાગી રહ્યું છે. મહારે હૃદય વ્યાકુળ બની રહ્યું છે. અજાત બયની આશંકા મહારા હૃદયમાં તાંડવનૃત્ય કરી રહી છે. હું એકાન્ત માયું છું. મહારે શાન્તિ જોષએ છે. મહારે માયું ધૂમી રહ્યું છે. મહારા મનમાં બયાનક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. ’

તલવારોનો ખડખડાટ અને તોપોનો ગડગડાટ ચાલતો હોય ત્યારે શિલાની માફક અચલ ઊભો રહેનાર વીર સેનાપતિ બળજી વિરૂદ્ધ બનીને બાળકની માફક રડી પડ્યો. પ્રેમના વિકૃત સ્વરૂપે એને દીન બનાવી મૂક્યો. આ વખતે રૌશનઆરા કરુણ અને વિવશતાની પૂતળી જેવી બની ઊભી હતી. એણે કહ્યું : ‘ અગ્ન્યાગ્નનના દિલમાં એક વાત ભરાઈ બેઠા પછી તેઓ કોઈનું કાંઈ સાંભળતા નથી. ત્હમે મુસલમાન નહોં બનો તો તેઓ કાંઈ ત્હમને મારી નાખતાં નહીં ખચકાય. મછી હું ત્હમારા વિના કેમ જીવી શકીશ ? નહીં, હું ત્હમારા પહેલાં મરીશ. હિન્દુસ્ત્રીઓ પતિની અગાઉ મરવામાં પોતાનું સૌભાગ્ય સમજે છે. હું પણ હિન્દવાણી બની ચૂકી છું. મહારે માટે પણ એ જ ઉચિત છે. ’ નયનોમાં સમસ્ત કરુણા-સમસ્ત પ્રેમ એકત્રિત કરીને તે બળજી તરફ જોવા લાગી.

‘ રૌશન ! શાહની પાસે એક દિવસની મુદત માગી લે. અત્યારે હું જા. મહેને એકાન્તમાં રહેવા દે. ’

‘ પિતાજી મુદત નહીં આપે. ગમે તેમ હો પણ હું ત્હમારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. મહારા કિસ્મતમાં જે લખાયેલું હશે તે થશે. ’

તે જવા લાગી; અને ત્હેના થોડે દૂર ગયા બાદ બળજીએ ખૂબ પાડી : ‘ રૌશન ! અહીં આવ ! ’

રૌશન પાછી ફરી. બગલના ચહેરા પર 'હિતોજના' નાચી રહી હતી. આવેગમાં એણે કહ્યું: 'રૌશનઆરા! બ, તું શાહને કહી આવ કે હું મુસલમાન બનવાને તૈયાર છું. જગતનું રાજ્ય મ્હારે નથી જોઈતું. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે હવેનો નવયુવકો બન કુરમાન કરવાને ચાહોમ કરી પડ્યા છે. મ્હારા એકલાના ન જવાથી એમાં કશી ખામી નહીં રહે. હું ધર્મની પણ પરવા નથી કરતો. મ્હારે રૌશનઆરા જોઈએ છે. હું રહું, મ્હારી રૌશન રહે અને રહે અમારું મધુર પ્રેમમિલન!'

રૌશનઆરા આશ્ચર્યચકિત દષ્ટિએ બગલ તરફ જોઈ રહી. એની દષ્ટિમાં-એનાં નયનોમાં અનન્ત આનન્દ નાચી રહી હતો.

ખીજે જ દિવસે બગલને ઇસ્લામ ધર્મની દીક્ષા આપવામાં આવી અને રૌશનઆરા સાથે એના નિકાહ પણ થઈ ગયા.

ફેટલા એ દિવસ આમોદ-પ્રમોદમાં વીતી ગયા; પરંતુ કોઇને શાન્તિ ન મળી. જે પ્રેમસુધાનું પાન કરવાનો લ્હેમણે આરંભ કર્યો હતો તે ખ્યાલો વાસના અને વિકારોથી ભરપૂર હતો. બન્નેનું હૃદય શાન્તિને માટે તરફડવા લાગ્યું. બન્ને શાન્તિ ચાહતાં હતાં, પરંતુ શાન્તિપ્રાપ્તિને કાળે લ્હેમણે જે માર્ગનું અવગંબન લીધું હતું એમાં અનન્ત અતૃપ્તિ હતી. વાસ્તવમાં સાચા પ્રેમની સાધના વિરહ અને વેદનામાં થાય છે. એમાં જ અનન્ત મિલન છે, અનન્ત શાન્તિ છે. પ્રેમનું ચિરસ્વરૂપ એનાથી જ ઓળખાય છે. ત્યાગની તપશ્ચર્યાને બૂઝીને બન્ને વાસનાના પ્રવાહમાં તણાઈ રહ્યાં હતાં. વાસનાઓની તૃપ્તિને માટે જેમ જેમ અધિક પ્રયત્ન કરવામાં આવતા, તેમ તેમ તે અધિકાધિક પ્રબળ થતી જતી હતી. એ બન્નેને ખબર નહોતી કે પોતે કઈ દિશામાં-કઈ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યાં હતાં. બન્ને પ્રેમના પવિત્ર પ્રાંગણમાંથી નિર્વાસિત થઈ વાસનાની અશાન્ત મરુભૂમિમાં ફેંકાઈ ગયાં હતાં અને ત્યાં શાન્તિનું નામ લેવું એ પણ હાસ્યાસ્પદ લેખાય. આંખ હોવા છતાં એ બન્ને અન્ધ બન્યાં હતાં. શાન્તિના

સત્ય સંસાર પર આવરણ હંકાઈ ગયું હતું. વાસનાનું મેદાન ખુલ્લું હતું; આદિ કે અન્તવિદોષ. અનૃપિતનો અંધકાર તથા વિકારોની ભયાનક શિક્ષાઓ સાથે અથડાતાં એ બન્ને વ્યાકુળ બન્યાં. કોઈ કોઈવાર બન્ને પરસ્પર ઉકળી જતાં બન્નેના સ્વભાવમાં કાંઈક અંશે ચિડિયાપણું આવી ગયું હતું.

રોશનઆરા કોઈ કારણવશ બહાર ગઈ હતી. બળજી નતમસ્તકે બાગમાં એક પથરના આસન પર ઉદાસ મને બેઠો હતો. આજ સવારથી એના મનમાં સ્વરાબ્યના વિચાર ઘોળાઈ રહ્યા હતા. જે અનન્ત સાધનાને પન્થે તે અગ્રેસર બની પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો ત્હેનું વિકૃત પરિવર્તન આજે ત્હેને બેચેન બનાવી રહ્યું હતું. એના હૃદયમાં કાન્તિનું તૂટાન જાગવાની તૈયારી હતી. એટલામાં એક ફકીર એની સામે આવીને બેઠો રહ્યો. બળજીએ એને પૂછ્યું: ‘સાંઈ સાહેબ! આપ શું વાંચ્છો છો?’

‘બાબા! સાંધને બીખ સિવાય બીજું શું જોઈએ?’

‘બીખ? વાર, બેબા રહો!’

થોડી ક્ષણમાં એક થાળીમાં કેટલીક સુવર્ણમંડોરો લઈને બળજી બહાર આવ્યો. ઝુકીને વન્દના કરીને થાળી નમ્રતાપૂર્વક ફકીરની સામે ધરી. પરંતુ ફકીરનો મંડોરો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયો. આંખમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. એ બળજીની સમીપમાં આવીને બોલ્યો, ‘ફકોરલોક દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, રાજ્યદ્રોહીના હાથની બીખ કદાપિ સ્વીકારતા નથી. પાછો હરામખોર! યવનકન્યાના પ્રેમમાં ફસાઈને ધર્મને તિલાંજલિ આપનાર કુલકલંક! મહારી સામેથી દૂર થા! નહીં તો.....’

‘સાંઈ સાહેબ! મ્હને માફ કરો!’

‘હિન્દમાતા યવનોના અત્યાચારોથી દીન બની ગઈ છે. હિન્દુધર્મ ત્રાહિત્રાહિ પોકારી રહ્યો છે. દેશનો પ્રત્યેક બાળક ધર્મ

અને સ્વતંત્રતાને માટે લડી રહ્યો છે. અને તું, જેના પર મ્હારો પૂણું વિશ્વાસ હતો, તે બ્રજજી! મ્હારો શર જેનાપતિ આવી રીતે...

‘કોણ મહારાજ? શ્રી શિવાજી મહારાજ?’

‘હા બ્રજજી! હું શિવાજી છું. વાહ બાપ વાહ! ખૂબ બાજી રચી. ખૂબ વિશ્વાસઘાત કર્યો. આની અને આવી આસા મ્હેં ત્હારી પાસે સ્વપ્નેય નહોતી રાખી. બ્રજજી! ત્હમારા સૌના બાહુબળ પર જ મુસ્તાફ બની મ્હેં સ્વરાજ્યનાં મૂળ નાખ્યાં હતાં. આવા પરિવર્તનોથી શું એ કાયમને માટે ટકી શકશે? સમસ્ત મહારાષ્ટ્ર ત્હારા આ ધર્મપરિવર્તનથી દુઃખી છે. પરમપૂજ્ય માતાજી (જીજીબાઈ) ત્હારે સાડે આંસુ સારી રહ્યાં છે. એમની જ આગ્રાથી હું ત્હને લઈ જવાને અહીં આવ્યો છું. શું હજીયે ત્હને આ નરકમાંથી બહાર નીકળવાની ઇચ્છા નથી થતી?’

‘હાય! મહારાજ! હું નીચ છું. નારકી છું, પાતકી છું! મ્હને બચાવો! મ્હને લઈ જાઓ. હું બહારાઈ ગયો છું. આ નરકથી કંટાળી ગયો છું. પરંતુ હું તો મુસલમાન છું. મ્હને હિન્દુ કોણ કહેશે? મહારાજ! મ્હને ત્હમારા ભેગો મેળવી લો-પ્રિય હિન્દુધર્મમાં સ્થાન આપો! મહારાજ શું હું ફરીથી હિન્દુ બની શકીશ?’ એણે શિવાજીના પગ પકડી લીધા.

‘ઊઠ બ્રજજી! ઊઠ. ત્હને મુસલમાન કોણ કહે છે? ત્હારો આત્મા હિન્દુ છે. પશ્ચાતાપથી એ વધુ ઉજ્જવળ બન્યો છે. તું હિન્દુ જ છે. અભારે વધારે રખત નથી. આપણે અહીંથી તુરત જ ચાલી નીકળવું જોઈએ.’

શિવાજીની પાછળ પાછળ બ્રજજી પણ શાહી બાગની બહાર નીકળ્યો. પિંજરામાં પૂરાયલું પંખી સ્વતંત્રતાની હવા મળતાં સ્વચ્છન્દ ગતિએ પાંખો પ્રસારી આકાશમાં ઊડી રહ્યું હતું.

ઇતિહાસ કહે છે કે બ્રજજીને લઈને શિવાજી મહારાજ રાયગઢ આવ્યા, તથા એમની અનુમતિથી બ્રજજીને પુનઃ હિન્દુધર્મમાં લેવામાં

આવ્યો. સમાજ એની ધૂણા ન કરે એટલા માટે શિવાજીએ પોતાની બહેનનું લગ્ન પણ બગાડી સાથે કરી આપ્યું.

૫

રાત્રિના દસ વાગી ગયા હતા. ચન્દ્રદેવ અસ્તાચલની નિકટ જઈ પહોંચ્યા હતા. પશ્ચિમ દિશામાં રક્તરંજિત લાલિમા છાંય હતી. પ્રકૃતિ ઉદાસ હતી. સૃષ્ટિ નિસ્તબ્ધ હતી. બગાડી પોતાની નવપરિણીતા પત્ની સાથે પ્રેમાલાપ કરી રહ્યો હતો. એની પત્નીએ આકાશ તરફ જોઈ કહ્યું: ‘ચન્દ્રમા ડૂબી રહ્યો છે. પ્રકૃતિએ કેવું બીષણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે? હું એના તરફ દૃષ્ટિ કરું છું ને મહેને ખીક લાગે છે!’

બગાડીએ મન્દ હાસ્ય કરતાં કહ્યું: ‘સ્ત્રીઓ તો સ્વભાવથી જ કરપોક હોય છે. ચન્દ્રદેવના વિયોગે પ્રકૃતિ આંસુ સારી રહી છે.’

‘પરંતુ નાથ! એ આંસુ તો રક્તરંજિત છે. અજ્ઞાત બચની આશંકાથી હું અભરાઈ જાઉં છું. હૃદય કહે છે કે કોઈ દુઃખપૂર્ણ ઘટના બનવાની છે.’

બગાડીએ પત્નીની વાતને ઉડાવતાં કહ્યું: ‘ઊહ! વાદળ ધેરાવા માંડ્યાં છે. ચાલ અંદર જઈએ.’

એટલામાં એક દાસીએ આવીને કહ્યું: ‘બહાર એક સ્ત્રી આવી છે અને તે પોતાનું નામ રૌશનઆરા જણાવે છે. તે અંદર આવવા માગે છે. કોઈ પાગલ હોય એવી લાગે છે.’

રૌશનઆરાનું નામ સાંભળતાં જ બગાડીના હૃદય પર ભૂત-કાળની સમસ્ત ઘટનાઓ ચિત્રપટની માફક તૃલ્ય કરવા લાગી.

એની પત્નીએ પૂછ્યું: ‘એ રૌશનઆરા કોણ છે? શું પેલી...’

બગાડીએ જાણે કાંઈ સાંભળ્યું ન હોય, એમ તે પાગલની માફક અવાજ બંધી ગયો. એની પત્નીએ બગાડીની આ સ્થિતિ જોઈને દાસીને કહ્યું: ‘પાર્વતી! મહારાજની તમિષ્ઠ સારી નથી. જા, એને કહી દે કે દિવસે આવે.’

પાર્વતીએ જવા માંડ્યું. બળજીએ બૂમ પાડીને કહ્યું, ‘ નહીં, નહીં, આવવા દે. એને અંદર મોકલ.’

‘રૌશનઆરા આવી. બળજીએ એને જોઈ પણ ઓળખી શક્યો નહીં. રૌશનઆરાએ આવતાં જ કહ્યું: ‘હું મહારા પ્રિયતમની આખરી મુલાકાત લેવાને આવી છું. મહારા તરફ ધિક્કારની દૃષ્ટિએ ન જૂઓ.’

બળજીએ ગદગદ બની કહ્યું: ‘રૌશનઆરા! સાહમદી! ત્હારું અતુલ રૂપલાવણ્ય કયાં વિઢીન થઈ ગયું?’

રૌશનઆરાએ કહ્યું: ‘ત્હમારા ગયા બાદ હું પ્રેમનું મૂલ્ય સમજી. મહારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો અગ્નિકુંડ બંધુકવા લાગ્યો. વિરહ ને અગ્નિ એમાં જોડાયેલા બળવા માંડ્યાં. હું સમજી કે એ ત્યાગની વેદી હતી. પ્રેમના પરમ તત્ત્વને પામવા માટે એમાં આહુતિ આપવી જોઈએ. હું મહારા રૂપની આહુતિ આપવા લાગી. હૃદયના ઊંડાણમાંથી આદેશ મળ્યો કે અન્તિમ આહુતિ મહારે મહારા પ્રિયતમની સન્મુખ આપવી. આહુતિને માટે મહારી પાસે હવે કંઈ જ બાકી નથી રહ્યું. આ હાડકાંનો માળો જ રહ્યો છે. એને પણ જેમ તેમ સાચવીને અહીં સુધી લઈ આવી છું.’

એનાથી બોલાતું ન હતું, થોડીવાર શ્વાસ લઇને એણે ફરીથી કહ્યું, ‘હવે વધારે વખત નથી. મહારી એક જ ઇચ્છા છે, એક જ અભિલાષ છે. મહારો અપરાધ માફ કરો. મિલનમાં સુખની પ્રાપ્તિ નથી એ હું પૂર્ણ રીતે સમજી શકી છું. સુખની આશા મૃગતૃષ્ણા છે. દુઃખમાં જ સુખ છે. વિરહમાં જ અનન્ત મિલન છે, અનન્ત શાન્તિ છે. પ્રેમનું અનન્ત તત્ત્વ એમાં જ છે.’ એનાથી વધારે ન બોલાયું. તે પૃથ્વી પર ઢળી પડી.

‘રૌશનઆરા! હજી એ તું મહારી પાસે રહી શકે છે.’ રડતાં રડતાં બળજીએ નિષ્કપટ ભાવે કહ્યું.

એની પત્ની પણ દયા ભાવે પ્રેરાઇને બોલી: ‘હા દેવી! ખુશીથી આપ રહી શકો છો.’

‘ત્હમે સાક્ષાત્ સતી છો, પરંતુ બહેન! હું ઘણી લાંબી મગ્ગ કાપી ચૂકી છું, માનવીગતિ કુંઠિત થઈ જાય એવા પ્રદેશની સમીપમાં હું જઈ પહોંચી છું. બળજી! નહીં, નહીં હવે, હું કહીશ પ્રિયતમ! મારી એક અન્તિમ અભિલાષા છે.’

‘શી?’

‘કે ત્હમारी ગોદમાં પ્રાણ વિસર્જન કરું.’

બળજીએ આનન્દથી પ્રેમપૂર્વક ત્હેનું મસ્તક પોતાની ગોદમાં લીધું. રૌશનઆરાએ સુખનો શ્વાસ લઇ કહ્યું, ‘જાઉં છું, નાથ! અપરાધ માફ...! મ્હને જૂલશો નહીં. વિદા...’ કહેતાં કહેતાં રૌશનઆરાનો આત્મા અનન્તમાં વિલીન થઈ ગયો.

બળજીની પત્નીએ દીનસ્વરે કહ્યું, ‘બિચારી ગઇ!’

બળજીની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. વાદળ પણ પાણી વરસાવવા લાગ્યાં. આ કરુણ દશ્ય નિહાળી તેઓ પણ રૂદન કરી રહ્યાં હોય તેમ.

ચન્દ્રદેવ અસ્તાયણમાં ડૂબી ગયા, અને ચારે તરફ ગાઢ ભીપણ્યતા છાઇ રહી.

મીના

“મીના!”

“પ્રિયતમ!”

“હવે શું થશે?”

“પિતાશ્રુતું ખૂન થઇ ગયું છે. કાલ અલ્લાહદીન હવે તુર્ત જ દિલ્લી આવીને રાજસિંહાસન પર બેસી જશે.”

“અને ત્હમે?”

“હું! મીના! મ્હારું હવે કંઈ ન પૂછ. હું મહાદુઃખી, સંસારથી તરછોડાયેલો અભાગી છું.”

“છિ! કાયરોની માફક ઝદન કરતાં ત્હમને લજ્જા નથી આવતી? મનુષ્યની માફક જીવતાં ન આવડે તો મરી શકો છો.”

“નહીં મીના! મ્હારાથી હવે કંઈ નહીં બની શકે. બેતી નથી કે સમસ્ત સૈન્ય અલ્લાહદીનનો શ્વાસ લઇ રહ્યું છે! પોતાના પ્રિય “જલાલ”ને માટે ત્હમની આંખમાં એક આંસુ સરખું થ નથી. તું જૂએ છે મીના, કાલે જ પિતાના જયજયકારથી દિલ્લીનું એકેએક બાળક પ્રસન્ન થઈ ગિઠતું હતું, અને આજે હત્યારા અલ્લાહદીનના નામે ઉત્સવ ઉજવાઇ રહ્યો છે. આહ! મીના, આ સૂર્ય એ જ

છે કે જોણે જલાલુદ્દીન ખીલજના સિંહાસન પર પોતાની અરુણિમા નાખીને ત્હેને સ્વર્ણરંજિત બનાવ્યું હતું, અને આજે ત્હેના સ્થાને અલ્લાઉદ્દીન પર પોતાનો તેજોમય પ્રકાશ નાખશે. આ આકાશ, આ તારા અને આ દીર્ઘ રાત્રિઓ : હવે એ સૌ અલ્લાઉદ્દીનનાં જ બની ગયાં છે. જલાલુદ્દીનનાં નામ પણ હવે કોઈ લેવા નથી માનતું...”

“એ પ્રમાદ છે, અકાત ! શું ત્હમે અદ્વૈતો લેવા નથી માગતા ?”

“અદ્વૈતો ? અદ્વૈતાથી શું વળશે ? પિતાજી તો જીવતા નહીં થાય. ભારતવર્ષમાં નકામો લાલાકાર મચી ઉઠશે !”

“એમ કેમ નથી કહેતા કે ત્હમને મૃત્યુનો ડર લાગે છે ? ભારતના નામ પર જૂડો આક્ષેપ મૂકી, અકર્મણ્ય બનીને સ્ત્રીઓની માદક બેસી રહેતાં શરમ નથી આવતી ?”

“મીના !”

“ચુપ રહો. મીના કાયરોની પ્રેમીકા નથી.”

“નહીં મીના ! હું મૃત્યુથી નથી ડરતો.”

“તો પછી કોનાથી ડરો છો ? અલ્લાઉદ્દીનથી ?”

“નહીં.”

“મીના ! હું...હું ડરતો નથી. મ્હને ન બોલાવ.”

“સમજી ગઇ. મૃત્યુથી ડરીને બેઠાનાં બતાવો છો; તો યાદ રાખજો કે દિલ્હીના સિંહાસન પર ન તો અલ્લાઉદ્દીન બેસી શકશે કે ન તો ત્હમે બેસી શકો.”

“મીના ! ધડીબર થાંબી બન જો ! હું કાયર નથી. મ્હારામાં બળ છે. સાહસ છે. પણ એક ઉચુપ છે. હું કળને વિચાર કરું છું, કેમકે હું કર્મ કરું છું પણ કળને માટે જ. હું નિસ્વાર્થ કર્મવાની નથી, તેમ થઈ શકીશ પણ નહીં. મ્હારા પ્રયત્નમાં હું નિષ્ફળ નીવડીશ તો કાકા મ્હને જીવનો બાળી મૂકશે. તું એમના ક્રોધને નથી ઓળખતી. મ્હેં એ જોયો છે. ઓહ મીના ! તે દિવસે

માળવામાં હું તહેમની સાથે હતો. કાકા રહમત પર તેઓ કોઇ વાતે નારાજ થયા. એટલે તહેમને હુકમ કર્યો કે રહમતનાં બાળક, તહેમની વૃદ્ધ મા તથા તહેની સ્ત્રી-સૌને એક મેદાનમાં ઊભાં કરવામાં આવે. કાકા પોતે પણ ત્યાં હાજર હતા. હું પણ પાસે ઊભો હતો. તહેમને આજ્ઞા ફરમાવી કે રહમતની ખાત્ર ઉતારી નાખવી. ઓહ! મીના! આગળ ન સાંભળીશ... જલ્દાદોએ નિર્દયતાપૂર્વક તહેની ખાત્ર ઉતારી અને પછીથી તહેના શરીર પર મરચાં લગાડવામાં આવ્યાં. તે ખિચારો દર્દથી રડતો હતો; અને ક્ષણભરમાં તો તહેનું નિર્જીવ શરીર કાકાના ચરણોમાં પડ્યું. કાકાએ એ શરીરને એક ઠોકર મારી. આવી બાબતો તો તહેમને માટે સાધારણ વસ્તુ છે. એનાથી એ બેરહમી અને નિર્દયતાનાં કાર્ય કરતાં તહેમને આંચકો નથી લાગતો.”

“અકાત! મ્હને ત્વમારા પર હસવું આવે છે.”

“હસી શે, મીના! તું પણ હસી શે. હવે એ પણ આડી શા માટે રહે! કાત્ર સુધીમાં કાકા પણ આવી પહોંચશે. સિંહાસનને માટે હું ક્યાંય વિદ્રોહ ન જગાવું એટલા માટે તેઓ મ્હારાથી ખેંચીએ છે. મ્હને ભય છે કે તહેમના આવતાં જ મ્હાં મસ્તક જૂઠું થઈ જશે.”

“પણ મસ્તક જૂઠું થતાં અગાઉ ત્હમે પિતાજીના હત્યારાનું મસ્તક જૂઠું કરી શકો તેમ નથી? ખુદાએ ત્હમને આવડું મોઢું શરીર દેખાવ માટે નથી આપ્યું. તલવારથી ત્હમે.....

“મીના! કોશિશ કરીશ. અરે! ત્હારી એવી જ ઈચ્છા છે તો હું એમ જ કરીશ.”

“હ્યો અકાત, આ છુરી હ્યો. એનાથી ખૂનીનો બદલો ચુકવજો. જે વિજય મળશે તો ફરીથી મીના પણ ત્હમારા વિજયમાં પોતાના જીવનની સફળતા માનશે અને પરાજય થયો તો સ્વર્ગમાં પુનઃ ત્હમારાં દર્શન થશે.”

૨

દિલ્હીના સિંહાસન પર ફેટલાયે રાજ્યો આવ્યા અને ગયા. દિલ્હી ફેટલીયે વાર ઊગમડ બન્યું અને ફરીથી વસ્યું. તૈમૂરે ત્રણ દિવસમાં આ જગતવિખ્યાત, સમૃદ્ધિશાળી નગરને નષ્ટબ્રહ્મ કરી નાખ્યું પરંતુ એને જોડેને આજે કોણ કહી શકે એમ છે કે જુદામતોએ ત્યાં આવીને લૂંટ ચલાવી હશે. જે સમયની આ કથા છે તે સમયે ભારતવર્ષ આટલો ગરીબ નહોતો. લોકો ભૂખ્યા પેટે સૂતા નહોતા. અત્યાચાર હતા પણ પેટનો માર નહોતો. મોટી મોટી કાંચેજો અને યુનિવર્સિટીઓ નહોતી. ન્હાનાં ન્હાનાં મદ્રેસાઓ હતા. પણ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને મદ્રેસામાંથી નીકળતાં જ રોડની ચિંતા નહોતી કરવી પડતી. લેકેશાયર અને મેન્ચેસ્ટરમાં બનેલાં આરિક રંગબેરંગી વસ્ત્રો નહોતાં, પરંતુ જે સ્વદેશી વસ્ત્ર હતાં એમાંથી સ્વદેશનો ધ્વનિ ગૂંછા ઊઠતો હતો. એમાં ભારતનું ગાન અને ભારતીય રાગનું સંમિશ્રણ હતું. એ ભારતની મહેનત હતી, લોહી નહીં. એ વખતે કાંઈ કોણ રાજ્ય બંધે એની કાંઈને ખબર નહોતી પડતી. એની ચિંતા કરવાની લોકોને કુરસદ નહોતી તેમ જ્ઞાન પણ નહોતું. નવીન ઇતિહાસકારોની દ્રષ્ટિએ તેઓ મૂર્ખ અને અસભ્ય હતા. ભારતવર્ષમાં અફઝાહીદીનનું રાજ્ય દિમા-લખના જિંયા ખમનચુંબી શિખરથી માંડીને દૂર-સુદૂર કાવેરીતટ પર્યંતનું હતું. અફઝાહીદીનના નામથી માતાઓ પોતાનાં રૂડતાં બાળકોને બીવરાતી. તહેજે હિન્દુઓ પર મનમાન્યા અત્યાચારો કરીને તહેમને અધમ, નીચ અને જીર્ણુશીર્ણુ બનાવવાની ચેષ્ટા કરી હતી. તહેના રાજ્યના દરવાજા પર હમેશાં માનવીઓનાં કાપેલાં મસ્તકો લટકાવેલાં રહેતાં. એનાં કોધાગ્નિમાં ફેટલીએ ન્હાની મોટી જંગીરો બસ્મિજૂત બની ગઇ. તહેજે પદ્મિનીને પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્રણ વાર ચિતોડ પર ચઢાઈ કરી છતાંય તહેને ન મેળવી શક્યો. એ અસ્લા-હીદીનના સમયની આ કથા છે.

દક્ષિણ વિજય ઉપરાંત અસ્લાઉદ્દીને પોતાના પિતાતુલ્ય કાકાની હત્યા કરીને તહેતું રાજ્ય પચાવી પાડ્યું. દ્રવ્યના લોભથી સધળું સૈન્ય તહેને આધીન અન્યું હતું. છતાં યે વિશ્વાસવાદીને હમેશાં પોતાની ચિંતા રહેતી. દિલ્હી આવતાં જ તહેણે હુકમ કર્યો કે ‘અકાતનું મસ્તક કાપી નાખવામાં આવે.’ શા માટે ? કેમકે તહેને (અસ્લાઉદ્દીનને) ખચ હતો કે કદાચિત્ અકાત રાજ્યસિંહાસન માટે વડ્યંત્ર રચશે. અમાગી અકાત, એકસો નિસ્તબ્બ રજનીમાં ન્હાસી છૂટયો. અસ્લાઉદ્દીનના માણસો તહેનો પત્તો ન મેળવી શક્યા. પછી તો આખા રાજ્યમાં દાંડી પીટાવવામાં આવી. અકાતના શીરને સારે સુવર્ણુદીનારોનું ધનામ જાહેર કરવામાં આવ્યું. પણ નિરર્થક. કેટલાએ ગુપ્તચર તહેની પાછળ મોકલવામાં આવ્યા; પણ ન અકાત મળ્યો કે ન તો તહેની છાયા મળી.

એક દિવસ સુઝતાન તહેની પ્રેયસીના શયનાગારમાં ધુસ્સા. તહેના મુખ પર નીચતાની છાયા તરવરી રહી’તી. કામમાં ઉન્મત્ત અનેલા સુઝતાને તહેને ઇશારાથી બોલાવી : “મીના !”

“હજૂર.”

“તું માનીશ નહીં ?”

“શું ?”

“જાણવા છતાં યે નાસમજ શા માટે અને છે, મીના ? તું નથી જાણતી કે ત્હારી મહોજ્જમે મ્હારી શી દશા કરી છે ?”

“પણ હજૂર તો જાણે છે કે.....

“હા, હું જાણું છું, ખરામર જાણું છું કે તું અકાત પર પ્રેમ રાખે છે. પણ હવે અકાત છે ક્યાં ?”

“હજૂરે જ તહેમને મારી નાખવાની આજ આપી હતી.”

“નહીં, મીના ! એ ત્હારો ભ્રમ છે. હું તહેને મ્હારા પુત્ર કરતાં યે અધિક આહતો હતો. પણ તહેણે પોતે જ ડરીને દિલ્હીનો ત્યાગ કર્યો છે.”

“અને જહાંપનાહ ! ત્યારે ત્હેમના નામે ત્હેમના મસ્તક માટે ચાલતી ચર્ચાનો અર્થ શો ?”

“તું પામલ બની ગઇ છે, મીના ! એ બધી વાતો તું ભૂલી જા, અને મ્હારી વાત માન.”

“જહાંપનાહ, હું એક ગરીબ દાસી છું અને આપ તો શહેનશાહ છો. મ્હારી અને આપની બરાબરી ન થઇ શકે.”

“નહીં મીના ! તું ભૂલે છે. તું સ્વર્ગની આસરા છે, અથવા તો કોઈ ઉદ્ધાનની એક અધખીલી કલિકા છે. ત્હારું રૂપ શીતલ જવાલા છે, અને ત્હેમાં જલવાથી ઠંડક-શાંતિ મળે છે.”

“પરંતુ અકાત ?”

“ગુજરાતમાં એક રાજપૂતે ત્હેની હત્યા કરી છે એવું સાંભળ્યું છે. તું એને ભૂલી જા.”

“નહીં જહાંપનાહ ! એ યોગ્ય નથી. અકાતે મ્હને વચન આપ્યું હતું કે તે એકસો નહીં મરે. ત્હેની સાથે મ્હારું પણ રાગ ઉપડશે.”

“ક્યાં અકાત અને ક્યાં તું ? ત્હેનો નિર્જીવ દેહ અત્યારે કોઈ નિર્જન માટીમાં ઢગલા નીચે દબાયેલો પડ્યો હશે.”

“હમ્મર ! શું હિન્દુસ્તાનના પ્રમુખ પ્રતાપી આદર્શાહ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીને કોઈ અન્ય સુવતી નથી મળી શકતી ?”

“મીના ! હવે બહુ થયું. સખૂરીની પણ ત્હને હોય છે. હું કહું છું કે એક બાળુ મ્હારી વાસનાઓની તૃપ્તિમાં જીવનભર આનંદ અને આ પૃથ્વી પર જ સ્વર્ગ છે; અને મ્હારી અવજાનું પરિણામ કેટલું બચંકર આવે છે એની ત્હને ખબર છે ?”

“ખબર છે, જહાંપનાહ, મ્હને બરાબર ખબર છે. પણ.....”

“ઠીક, હું ત્હને પાંચ મિનિટ વિચાર કરવાનો સમય આપું છું. પછી આ તલવારથી હું પોતે જ ત્હારી મરદન અલગ કરી નાખીશ. જોઈ છે. અકાત કઈ રીતે ત્હારી રક્ષા કરે છે.”

“હજૂર, પાંચ મિનિટનો વખત પણ શા માટે આપો છો ? હું તો હમણાં પણ તૈયાર છું. મરતી વખતે પ્રાર્થના કરવા જેટલો વખત તો આપશોને ?”

“પ્રાર્થના ! કોની ? ખુદા તો હું છું. જે ખુદાને તું યાદ કરે છે તે ત્હને નહીં અચાવી શકે. મ્હારી પ્રસન્નતામાં ત્હાં જીવન અને મ્હારા ક્રોધમાં ત્હાં મૃત્યુ છે.”

“જહાંપનાહ ! હું તૈયાર છું.” કહીને મીનાએ પોતાની ગરદન ઝુકાવી.

હૃદયશૂન્ય અલ્લાઉદ્દીને તલવાર ઉપાડી. પણ અકસ્માત પાછળથી કાષ્ટએ એક છરો અલ્લાઉદ્દીનની છાતીમાં ભોંકી દીધો. ધા તીક્ષ્ણ હતો. અલ્લાઉદ્દીન બેડોશ બનીને પડ્યો. અકાત અને મીનાને કેદ કરવામાં આવ્યાં.

૩

મીના અને અકાત ફાટેલાં ચીથરાં કપડેથી બેઠાં હતાં. તે કાળી ફાટડી હતી. આજે તેઓ એક બીજાને મળી શકતાં હતાં. કાષ્ટે સૂર્યાદય થતાં જ બન્નેને એક બીજાંથી અલગ કરવામાં આવશે. અલ્લાઉદ્દીનના દરવારમાં શાહી કુટુંબની બે વ્યક્તિઓ પર કક્ષે અભિયોગ ચાલશે. દૂર દૂરના પ્રાન્તીય સુબેદાર એ અસૌક્રિક અવસર બેવાને માટે આવ્યા હતા. પરંતુ હજી સુધી કોઇને ય ખબર ન હોતી કે એ નાટકનો નાયક કોણ હતો. એ કાળી ફાટડીમાં મીના અને અકાત શાન્ત ચિત્તે બેઠાં હતાં. બહાર આકાશમાં વાદળ છાયાં હતાં. પણ ટૂંકમની આંખો કાળી રાત્રિને ભેદીને આકાશ સુધી પહોંચી શકતી નહોતી. એકાએક અકાતે કહ્યું, “મીના !”

“પ્રિયતમ !”

“આજે કેટલા દિવસો બાદ આપણે ફરીથી મળ્યાં છીએ !”

“પરંતુ કેવી રીતે ? કયા સંજોગોમાં ?”

“એની શી ચિંતા છે. જીવન પરિવર્તનશીલ છે.”

“ મહેં જ ત્હમરી આવી દશા કરી છે અકાત ! ”

“ મ્હારે ખાતર તું અહીંઆ આવી પડી છે, મીના ! તહીં તો આજે તું અશ્વાઢિદીનની સામ્રાઢી બની હોત. ”

“ એ બધી વાતોને બૂલી જાઓ, અકાત. ”

“ ત્હને યાદ છે ને મીના ! મ્હેં કીધું હતું કે આપણે બન્ને સાથે જ આત્મોસર્ગ કરીશું. ”

“ હા, ખરાબર યાદ છે. ”

અકાત મીનાની પાસે આવ્યો. મીના ગીત માવા લાગી. એ ગીતનો અર્થ આવો હતો : ‘ હું સ્વતંત્ર કોકિલા હતી. વિસ્તૃત વનમાં હું સ્વાધીન ધૂમતી હતી. નહોતું કોઈ મ્હારે સાથી કે નહોતું કોઈ સંગી. સમયે મ્હાં ભાગ્ય પથટાવી નાખ્યું. ’

‘ હું સુવર્ણપિંજરમાં પૂરાઈ. ત્યાં મ્હને સર્વ પ્રકારનું સુખ હતું. મ્હારા સ્વામી મ્હને પ્રેમથી ખોલાવતા, પણ હું રડયા કરતી. હું હમણાં જ બૂલી મઠતી. મ્હારા સ્વામી નારાજ થયા. ત્હેમણે પિંજર ખોલ્યું. હું ફરીથી સ્વતંત્ર બની અને એ વનમાં સ્વતંત્રતાથી વિચરું છું. રડવાનું હું હવે બૂલી મઠ છું અને સદૈવ હસતી જ રહી છું. ’

અકાતે કહ્યું, “ મીના ! ”

“ પ્રિયતમ ! ”

“ કાલે આપણે પણ સ્વતંત્ર બની જઈશું. ”

“ જરૂર. ”

“ કાલે આપણે પણ એવી રીતે હસતાં હસતાં વિસ્તૃત વનમાં વિચરીશું. ”

“ હા પ્રિયતમ ! ” કહીને મીનાએ પોતાનું મસ્તક અકાતના વિશાળ વક્ષસ્થળમાં ધૂપાવી દીધું.

સુ ન ય ના

સુનયના એ કે આંધળી હતી, પણ તહેમાં એનો પોતાનો શો દોષ હતો તે તે પોતાના જીવનમાં કદિયે સમજી શકી નહીં. એ સમજવાનો તહેણે પ્રયત્ન નહોતો કર્યો એમ નહીં; તહેણે અનેક વાર મંબીરતાપૂર્વક એ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ હંમેશને માટે એ પ્રશ્ન અણુકલ્પો રહ્યો હતો.

સુનયના સુંદરી હતી. તેનાં અંત્ર પ્રત્યંત્રમાંથી લાવણ્યની ન્યોતિ નિતરી રહી હતી. કાળા કાળા ઘૂંટણ સુધી લટકતા તહેનાં વાળ હતા. નમણું નાક તે સુંદર ગોળ ગુલાબી ગાલ હતા. મુખમાં હાસ્યથી સદા એ ખિલી રહેલી દંતપંક્તિઓ હતી. પરંતુ યૌવન-મદભરી એ અણિયાળી આંખોના અજાણે તહેના સમસ્ત સૌન્દર્યનું સંધણું મૂલ્ય નષ્ટ કરી દીધું હતું. હાય ! તે કેવી અભાગિની હતી !

સુનયના જન્મ-આન્ધ હતી; તે જન્મથી અભાગિની હતી. માતા-પિતાનું સુખ તહેણે જીવનમાં કદિયે ગપ્પું નહોતું. તહેણે પૃથ્વી પર પગ માંડ્યો નહોતો એ વખતે તહેના પિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા. જન્મ બાદ દોઢ મહિને પ્રસૂતજ્વરથી તહેની માતાએ પણ આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો. દોઢ માસની અબોધ બાલિકા, કંઠાચિત,

સંસારમાં ડગલે ને પગલે પીડાવાને અને લાંચિત થવાને માટે જ જીવિત રહી હશે.

મામાના આશ્રયે અને મામીના સ્નેહની છાયામાં રહીને સુનયનાએ સૌવનના પ્રાંગણમાં પગ મૂક્યો. તહેના મામા અતુલના ઘરમાં અતુલ સંપત્તિ હોવા છતાંયે તહેને ભોગવનાર કોઈ અધિકારી નહોતું. આથી અતુલ તથા તહેની પત્ની ચપડાનો સમસ્ત આદર-યત્ન અને સ્નેહ-મમતા સ્વાભાવિક રીતે જ અન્ધ સુનયના પર ઢળી પડ્યાં.

સુનયનાની ચૌદ વરસની ઉંમર થતાં, ચપડાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્રપ્રાપ્તિનું એક માત્ર કારણ સુનયનાને માનીને મામા-મામીની માયા મમતા તહેના તરફ વધી પડી. પરંતુ એ ભાવના બહુ લાંબો વખત ટકી નહીં. નવજાત શિશુ જેમ જેમ મોટો થવા લાગ્યો તેમ તેમ તહેયે પોતાના માતાપિતાની સઘળી કોમળવૃત્તિઓ પર એકાન્ત અધિકાર સ્થાપિત કરી લીધો અને તહેમના મનમાં સુનયના માટેનું કશું આકર્ષણ ન રહ્યું.

સુનયના ચૂપચાપ બહુ સહી શેતી. કોઈ કોઈ વાર તે વિચારતી કે જેને વિધાતાએ જેવાનો અધિકાર નથી આપ્યો, તે મૌનભાવે સર્વની કોપેક્ષા અને સર્વનો તિરસ્કાર શા માટે ન સહે? અન્ધનો જન્મ જ કદાચ એટલા માટે થતો હશે.

સુનયના શાન્તિ અને સહનશીલતાની પ્રતિભૂતિ હતી. તે સહુની કોપેક્ષા-સૌનો તિરસ્કાર મૌન ભાવે જ સહી શેતી હતી; પરંતુ પોતે એમ શકતી નહોતી તે વાતનું દર્દ એને વ્યથિત કરી રહ્યું હતું. વૃદ્ધાઓ જ્યારે તહેને જોતી ત્યારે કહેતી કે, “અહા! ખિચારી કેવું બાગ્ય લઈને આવી છે! આટલું સુંદર યુવાન સરખું ખિસેલું મુખકું અને એ આંખો વિના...”

“આંખો”નો ઉલ્લેખ થતાં જ સુનયના કંપી ઝીઠતી હતી. શા માટે સમસ્ત સંસાર તહેના એકાન્તને સ્પર્શવાને માટે વ્યાકુળ રહ્યા કરતો હતો?

સખિયોને તે પૂછતી : “ કેમ બહેન ! સંસાર કેવો છે ? કેટલો સુંદર છે ? એ તમે કહી શકો છો ? ”

સખિયો કહેતી : “ નયના ! કોણ જાણે ક્યા અપરાધને કારણે વિધાતાએ ત્હને આધિગા બનાવી છે ! અહા ! સંસાર કેટલો સુંદર છે એ તું કેવી રીતે જાણી શકીશ ? નીચા આસમાનમાં જ્યારે રક્ત-સૂર્યનાં કિરણો પથરાઈ રહે છે ત્યારે મનમાં કેતી ભાવનાઓના અનુભવ થાય છે !! રંગભેરંગી ફૂલો ખિલે છે, ભમરાઓ ત્હેના પર બેઠે છે, પતંગિયાં ત્હેની પ્રદક્ષિણા કરે છે. ઉપર નીચમસમું આકાશ ફેલાઈને ત્હેની રખવાળી કરે છે. નદીઓ કલકલ નાદ કરતી વહે છે, સવારે ઝાકળખિન્દુઓ પર સૂર્યનાં કિરણો પડીને હીરાની માફક ચમકી રહે છે. અપોરતી શ્વેતતા પ્રાણોમાં કોઈ અપૂર્વ પુલકકમ્પનની સૃષ્ટિ રચે છે. સન્ધ્યા અને ગોધુલિ વેળાના સૌન્દર્યમાં કેટલી માદકતા હોય છે, અને જ્યોત્સ્નામયી રજતીનું રજતરૂપ જ કેટલું ઉન્માદકારી, કેટલું મનોહર અને કેટલું આકર્ષક હોય છે. જ્યારે શોળે કળાએ ચન્દ્ર આકાશમાં ખિલી રહે છે ત્યારે તેનાં શ્વેત-શીતલ કિરણો ભૂમંડળ પર જળગતી માફક પથરાઈ રહે છે અને સમસ્ત સંસાર નીરવ બનીને એ દશ્ય જોયા કરે છે !! હાય, તું આ બધાં સુખથી વંચિત છે !!! ”

સુનયના તદ્દલીન બનીને સખિયોની વાતો સાંભળતી અને તે બધું સમજવાનો પ્રયત્ન કરતી. આ બધી વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં તે અનેકવાર તક્લીન બની જતી. પાષાણુની માફક જડ બની જતી, અને જ્યારે વાતોનો પ્રવાહ થંભી જતો ત્યારે તે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને કહેતી : “ હાય ! વિધાતા કેવો અન્યાયી છે ? ક્યા અપરાધને કારણે ત્હેણે મ્હને આવું દારણુ દુઃખ આપ્યું છે ? ”

એક દિવસ સુનયનાએ પોતાની એક સખીને પૂછ્યું હતું : “ કેમ બહેન ! અપરાધ શી વસ્તુ છે ? અપરાધ કરવાથી ઈશ્વર શા માટે મનુષ્યને શિક્ષા કરે છે ? ”

સુનયનાની અબોધ સખી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકી નહીં. સુનયના પોતે પણ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ આણી શકતી નહોતી, અને આખરે એ પ્રશ્નને તહેજે પોતાના મનમાં જ સમાવી દીધો.

હાય ! અપરાધથી અજ્ઞાત સુનયના પ્રતિ ઈશ્વરનો આ દારણુ જ્ઞાન ઇચ્છા સહી શકે ?

સખી પાસેથી પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળતાં સુનયનાએ ફરીથી તહેને પૂછ્યું : “ ઈશ્વર ક્યાં રહે છે તહેની તહેને ખબર છે ? જો તહેને મળી શકાય તો મળીને હું બધી વાત પૂછી શકું. કિશોર જ્યારે મિઠાઇ ચોરીને ખાય છે ત્યારે મામી તહેને મારે છે. એનું નામ જ અપરાધ ને ? લોકો કહે છે કે ઈશ્વર મહા દયાળુ છે, તો પછી શા માટે તે અપરાધ કરવા બદલ-મામીની માફક-માનવીને શિક્ષા કરે છે ? અને તે પણ આવી કઠોર ? ”

વિધાતાએ તહેનો એક હક્ક છીનવી લીધો હતો ત્યારે ખીજો એક આપ્યો પણ હતો; અને તે હતો તહેના કંઠનો મીઠો સ્વર. માવાની તહેનામાં વિવક્ષણ અને દૈવી પ્રતિભા હતી. જનતાની આગળ તે બહુ ઓછું ગાતી, છતાં એ જ લોકોએ તહેનું સંગીત સાંભળ્યું હતું તહેમનું કહેવું હતું કે જીવનભરમાં તહેમણે એવું સંગીત ખીજે ક્યાંય સાંભળ્યું નહોતું.

સુનયના જેમ જેમ મ્હોટી થવા લાગી, દુનિયાને સમજવા લાગી, તહેના વ્યવહારોને સ્પર્શ કરવા લાગી તેમ તેમ તહેના મનમાં એક પ્રકારનો વિશેષ ભાવ ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો. ક્રમશઃ તહેનામાં ઉન્માદના લક્ષણો નજરે પડવા લાગ્યાં. મામા-મામીએ માથું ફેટ્યું- “ હાય ! અમામિની ! તહારા નસીબમાં શું એ લખ્યું હશે ? ”

લોકો જેને ઉન્માદ સમજતા હતા તે સુનયનાનો સ્વભાવ ખની અલગ હતો. તે પોતે કાંઈ જોઈ શકતી નહોતી, પરંતુ ખીજની દૃષ્ટિએ તે જ કાંઈ સમજી શકતી, અનુભવી શકતી, તે પરથી તહેને

જન્માયુ' કે સંસાર સુખનું સ્થાન નથી. ત્હેને લાગ્યું કે આંખોવાળા દેખવા છતાં યે કાંઈ સમજી શકતા નથી, તેઓ કેવા આંધળા છે? સુનયના એકવાર ત્હેમના અજ્ઞાન પ્રત્યે હસી. ત્હેનું એ હાસ્ય શું જન્મતની દૃષ્ટિએ પામલપણું-દિવાનાપણું નહોતું?

સુનયના થોડા જ વખતમાં સંસારના આકુળ કોલાહલથી કંટાળી ગઈ. ત્હેની અન્ધ આંખોમાં કોઈ સ્વર્ગીય જ્યોતિ પ્રકાશી ઊઠી. ત્હેણે પોતાના અંતરની નિર્જનતામાં કોઈ અપૂર્વ સુખ-અનનુ-ભૂત શાન્તિનો અનુભવ કર્યો. જીન, પ્રપંચ ને દગાખાજીથી ભરેલા સંસારને સત્વરે ઓળખીને તે અત્યંત સુખી થઈ. કોણ કહી શકશે કે સુખનો પરિભાષા શી છે?

સુનયના અવકાશ મળતાં જ નદીના તટ પર એકાન્તમાં જઈને બેસતી. ત્યાં ત્હેના મનમાં ફેટલી યે ભાવનાઓનાં તૂકાન ઊઠતાં અને સમાર્તાં. કોઈ વાર તન્મય બનીને તે ગાતી તો કોઈ વાર દિલ ખોલીને હસતી. આ હાસ્ય-રદનમાં ત્હેના અંતરના ભાવ ગૂંજી ઊઠતા. ત્હેના દિવસો આવી રીતે, એક પ્રકારે સુખમાં વીતી રહ્યા હતા.

સુનયના શૈશવનું પ્રાંગણ વટાવી યૌવનની રંગભૂમિ પર આવી ઊભી હતી. શૈશવ-યૌવનના આ સંધિકાળમાં તે કોમળ કુસુમ-કામિનીનાં અંગ-અંગ વિકાસ પામ્યાં હતાં. સુનયનાએ કદિ યે શૃંગાર સંજ્ઞો નહોતો-શૃંગાર સજ્જતાં ત્હેને આવડતું નહોતું, પરંતુ ત્હેની અલકલટો, અહીં તહીં ત્હેના સુખ પર વિખરાઈને ત્હેના સૌન્દર્યમાં વૃદ્ધિ કરતી હતી. એકાન્તમાં બેસી જ્યારે તે પોતાની જાતને જૂલી જઈ, માવા માંડતી અને ત્હેના રક્ષ કેશ વાયુલહરી-ઓથી ઉન્મત્ત શરાખીની માફક અહીં તહીં લહરાયા કરતા, ત્યારે ત્હેની રૂપમાધુરીને જોઈને કોણ લલચાતું નહોતું?

પોતાના અન્તરનું આ એકાન્તઃ આ એકાકીપણાને યત્નપૂર્વક દૃઢ્યમાં સંચિત કરીને સુનયના પોતાના દિવસો વિતાવવા લાગી.

૨

એક દિવસ ગામની નદીના ઘાટ પર એક સુસજ્જિત નૌકા આવી ચઢી. નૌકામાંથી ઉતરીને જ્યારે કંચને પાકા ઘાટનાં પથ્થરો પર પગ મૂક્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર આકાશમાં ખિલી ઊઠ્યો હતો. શુભ્રજ્યોત્સ્નાથી રાત્રિ પ્રગ્લુહિત બની હતી. નદીના ઘાટ પર નિર્જનતા છાઈ રહી હતી. ઘાટથી થોડે દૂર કેટલીક નૌકાઓ આંધેલી હતી અને વાયુલદરીઓથી હાલીને કર્ણ-મધુર સ્વર ઉત્પન્ન કરતી હતી. કંચનને આ દૃશ્ય અત્યંત સુંદર લાગ્યું. ક્ષણભર થાંણીને, મુગ્ધ બનીને, તે આ દૃશ્ય જોવામાં પોતાની જાતને ભૂલી ગયો.

એ વખતે સદસા એક મધુર સંગીતનો કઝળુધ્વનિ કંચનના કાનોમાં ગૂંજી ઊઠ્યો. તહેણે ચમકીને ચારે તરફ જોયું, સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી રહેલી હતી, ખસારી નૌકાને એક કિનારે આંધીને આસ્થા ગયા હતા. કંચન એકસો ઘાટ પર ઊભો રહીને ચકિત દૃષ્ટિએ ચારે તરફ જોઈ રહ્યો.

કંચને ગીતના સ્વરને લક્ષ્ય કરી જોયું. આંધેલી એક નૌકા પર બેસીને એક બાલિકા નિઃસંકેચભાવે ગાઈ રહી હતી. હોના ગીતની પ્રત્યેક ઠડીઓ કંચનને ઉન્મત્ત બનાવી રહી હતી. તે આત્મભાન ભૂલીને, નિસ્પન્દભાવે ગીત સાંભળવા લાગ્યો.

બાલિકા જે વખતે ગાવામાં અને કંચન તહેનું ગીત સાંભળવામાં તદ્દલીન બની ચૂક્યા હતાં, તેવામાં પશ્ચિમ ક્ષિતિજમાં કાળાં વાદળાંઓનો સમૂહ નજરે પડવા લાગ્યો. ધીરધીરે વાદળ સમસ્ત આકાશમાં ફેલાઈ ગયાં. ચન્દ્ર વાદળના અન્તરાલમાં છુપાઈ ગયો. ક્ષણભરમાં પ્રકૃતિએ બયાનક રૂપ ધારણ કર્યું. દૂર આંધી ઉઠવાનાં ચિહ્ન નજરે પડ્યાં, પરંતુ સંગીતનો સુલલિત ધ્વનિ એ સમયે પણ આકાશમાં ગૂંજી રહ્યો હતો.

કંચને વિચાર્યું—એ બાલિકા માનવી હતી કે દેવી? રાત્રિની એ નિર્જનતામાં આંધી-પાણીના એ ઉપદ્રવમાં પણ તે અવિરત

બાવે સંગીતસુધા-નિર્ઝરમાં સુખપૂર્વક તણાઈ રહી હતી. તે કોણ હતી ?

એવામાં હવાના એક ભયંકર આઘાતે નૌકાને ઝકઝોર બનાવી મૂકી. બાલિકા જળમાં પડી લટકતા રાખીને ખેડી હતી. નૌકાનું હલન-ચલન થતાં તે ધમ દમને પાણીમાં સરી પડી.

કંચન આ બધું જોઈ રહ્યો હતો. તે વધારેવાર થંભી શક્યો નહોતો. તે દોડીને નદીમાં કૂટી પડ્યો. જોત-જોતામાં બાલિકાને લઇને તે બહાર નીકળી આવ્યો. આંધી એટલી વારમાં શમી ગઈ હતી. પ્રકૃતિ ક્ષણભરમાં શાન્ત બની ગઈ. ચન્દ્ર પ્રથમની માફક આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યો. વાયુનો વેગ ક્રમશઃ શાન્ત પડી ગયો.

ચન્દ્રના આછા અન્તરાળામાં તહેણે જોયું કે તે બાલિકા અન્ધ હતી. હોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહીં. તેણે પૂછ્યું, “ તું કોણ છે ? અને પાણીમાં કેવી રીતે પડી ગઈ ? ”

બાલિકા હસી અને બોલી : “ જગત્તરીઓ જાણે મને પંપાળી રહી હતી. નદીની ગોદ, માતાની ગોદ કરતાં ઓછી સુકાયમ નહોતી. ત્હમે મ્હાં એ સુખ શા માટે છીનવી લીધું ? ત્હમે કોણ છો ? ”

કંચન બાલિકાના આ પ્રશ્નથી ઝાંખો પડી ગયો. તે એક જમીનદારનો પુત્ર હતો. આવા ઉત્તર સાંભળવાની ત્હને ટેવ નહોતી. આથી આ પગદમ ગ્રામબાલિકાના ઉત્તરથી ત્હને આશ્ચર્ય થયું. ક્ષણભર અવાક બનીને તે બાલિકા તરફ ચૂપચાપ જોઈ રહ્યો.

બાલિકાએ પોતાનો પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળતાં ફરીથી કહ્યું : “ ત્હમે તારાજ થયા હો એમ મને લાગે છે. ત્હમે કોણ છો ? ત્હમાં ઘર અહીં નથી લાગતું. કદાચ તમે નયનાને ઓળખતા નથી એટલે જ ત્હેની વાતો પર ક્રોધ કર્યો લાગે છે. કહો, ત્હમે કોણ છો ? કયા દેશમાં વસો છો ? નીલવર્ણ આસમાન જ્યાં ફેલાયલું છે, સમુદ્રની લહેરીઓ જ્યાં ગર્જના કર્યાં કરે છે, એ પ્રદેશમાં શું ત્હમે રહો છો ? ”

કંચને માન્યું કે આલિકા પામત છે. ત્હેની એ અસંખ્ય વાતોનો ખીજો શો અર્થ હોઈ શકે? પરંતુ ત્હેની વાતો એમ સહજમાં ટાળી દેવાય તેમ નહોતું. ત્હેની મધુર વાણીમાંથી વીણાનો મંકાર નીકળતો હતો. ત્હેનું ગીત જ કેટલું મોહક, કેટલું ઉન્માદકારી હતું! આ બધી વાતોનો વિચાર કરતાં કરતાં કંચને ઉત્તર આપતાં વધારે વિચિત્ર થયો; એટલે આલિકાએ એક જાડો નિશ્વાસ નાંખ્યો. વિખરાયેલા પોતાના વાળને મુખ પરથી દૂર કરતાં ત્હેણે કહ્યું: “કદાચ ચાલ્યા ગયા હશે! આંધળીની વાતો સાંભળવાની દુરસદ કેને હોય?”

કંચને નયનાના હૃદયની વ્યથાનો અનુભવ કર્યો અને કહ્યું: “નહીં નયના! હું ક્યાંય ગયો નથી. હું અહીંનો નિવાસી નથી એ ત્હમે સાચું જ કહ્યું છે. મહાર્ ઘર અહીંથી બહુ દૂર છે. હું પટનામાં ડોકટરી લાઇનનો અભ્યાસ કરું છું. મહાર્ નામ કંચન છે. ત્હમાર્ નામ શું નયના જ છે?”

“હા, નામ સુનયના છે; પણ લોકો તો નયના-નયના કહીને જ બોલાવે છે. ત્યારે ત્હમે અહીં કેને ઘેર આવ્યા છો?”

“દૂરની સગાઇનાં એક વિધવા માસી છે ત્હેમને ત્યાં. આજકાલ ગરમીની રખાઓ છે, તખિયત પણ કાંઈક ખરાબ છે એટલે વિચાર આવ્યો કે એક તો અહીં આવવાથી માસીને આનંદ પડશે અને મહારી તખિયત પણ સુધરશે. તું એમનું ઘર જાણે છે નયના?”

કંચને પોતાની માસીનાં ઘરનું ઠેકાણું કહ્યું. નયનાએ કહ્યું: “એમને કોણ નથી ઓળખતું? ત્હેમને ત્યાં હંમેશાં ભાગવતનું પારાયણ ચાલે છે. કોઇને કોઈ પૂજપાઠ તો હંમેશાં ચાલુ હોય છે જ. કોઇ કોઈવાર તો હું ચે ત્હેમને ઘેર ગઇ છું. ચાલો હું ત્હેમને ત્યાં પહોંચાડી આવું.”

જો કે અચપણમાં કંચન એ ત્રણવાર માસીને ઘેર આવ્યો. ગયા હોતો અને આજે પણ તહેની આછી સ્મૃતિ એના મનમાં રહી હતી, તેમ છતાં એ નયનાની સાથે ચાલવાના સોમને તે છોડી શક્યા નહીં. બન્ને સાથે-સાથે ચાલ્યાં. તે સમયે ગામની ગલીઓ શન્ય બની ચૂકી હતી. વાંકી ચૂકી અને ખાડા ટેકરાવાળા ગલીઓ વટાવતાં તેઓ મૌન ભાવે ચાલવા લાગ્યાં.

કંચન શહેરમાં રહેનારો હતો. ગામનું શાન્ત સુંદર જીવન તહેને સોભામણું લાગ્યું. અને તે સરલા બાલિકા? હાય! વિધાતાએ તહેના પ્રત્યે કેવો ઘેર અન્યાય કર્યો હતો? તે ફેટલી બોળા, ફેટલી નિયંજન અને ફેટલી સ્નેહાળ હતી? આડંબરે તહેને સ્પર્શ સરખો એ નહોતો કર્યો; શિષ્ટાચારનો તો કદિ એ પરિચય નહોતો થયો. થોડી જ વારમાં તે મહારા જેવા અપરિચિત સાથે પણ જાણે વર્ષોનું ઓળખાણ હોય તેમ બળા ગઈ!

આ બધી વાતોનો વિચાર કરતો, સ્વપ્નરચની માફક કંચન નયનાની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જતો હતો. નયના ધીરે ધીરે કંઈક ગળુગળતી આગળ ચાલી રહી હતી. સદસા એક જગાએ તે અટકી અને બોલી: “જૂઓ, અહીં આ તરફ ત્હમારી માસીનું ઘર છે. હવે ત્હમે જાઓ. હું પણ જાઉં છું.”

કંચને કહ્યું: “તહેં તો મ્હને મારાં માસીને ત્યાં પહોંચાડી દીધો; નયના! હવે ચાલ, હું ત્હને ત્હારે ઘેર પહોંચાડી જાઉં.”

કંચને માન્યું હતું કે એના ઉત્તરમાં-શહેરની શિક્ષિત બાલિકાઓની માફક નયના પણ ધન્યવાદ આપતી અસ્વીકારના રૂપમાં સ્વીકાર કરશે, પરંતુ નયનાએ જે કાંઈ કહ્યું તહેની તહેણે આશા રાખી નહોતી. તહેની કલ્પના બહારની એ વાત હતી. તહેણે કહ્યું: “શી જરૂર છે કંચન, હું ચાલી જઈશ.”

“મોહું થવાથી ત્હારા ઘરવાળા નારાજ તો નહીં થાય ને?”

“કોણ નારાજ થાય છે? હું તો રોજ આટલું મોડું કરું છું.”

-પરંતુ જ્યારે કંચને વધારે આગ્રહ કર્યો ત્યારે નયના ચૂપ રહી. બન્ને પછી ગામની ગલીઓમાં આગળ વધ્યાં.

લગભગ છ-સાત ફર્સીંગ જેટલું ચાલીને નયના ફરીથી જિભી રહી: “કંચન! ત્યાં ઘર તો આવી ગયું. ત્હમે હવે જાઓ.”

“આ ત્યાં ઘર છે?”

“હા.”

“ફરીથી તું ક્યારે મળીશ?”

“તે હું શકતી નથી. ત્હમે અહીં ક્યાં સુધી રોકાવાના છો?”

“નહી નથી, જ્યાં સુધી રહેવાય ત્યાં સુધી.”

“વારં જોયું જશે. જાઓ.”

કંચનના ઉત્તરની પ્રતીક્ષા કર્યા વિના જ નયના ઝડપે દોડીને પોતાના ઘરમાં ચાલી ગઈ. એ યાત્રિકાની વાતોતો વચ્ચાર કરતાં કરતાં કંચન પણ પોતાની માસીને ઘેર પાછો આવ્યો.

૩

પછી કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. કંચનની નયના સાથે ફરીથી સુઝાકાત થઈ શકી નહીં. જ્યારે કોઈ વાર તે પોતાની માસીને ત્હેના સંબંધમાં પૂછતો ત્યારે તે કહેતી: “અરે! એ તો પાગલ છે; એટા! એની તે શી વાત પૂછે છે? જ્યારે મનમાં આવે ત્યારે કાંઈ ત્યાં એ ચાલી જાય છે!!”

કંચને એક બે વાર નયનાનાં ઘર તરફ પણ ચક્કર માર્યાં, પરંતુ ત્હેને જોઈ શક્યા નહીં. આખરે લાચાર બનીને, ત્હેણે નયનાને ભૂલી જવાનું ઇચ્છ્યું. પરંતુ એ તો સૌથી મુશ્કેલ હતું. જેમ જેમ તે નયનાને ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરતો તેમ તેમ નયનાનાં ગીત, તેની ભોળા ભોળા સરળ વાતો ત્હેને હરબડી યાદ આવતાં. નયનાની એક સુંદર અને કશું તરસીર ત્હેની દષ્ટિ આગળ ખડી થતી અને ક્ષણભરમાં કોણ જાણે ક્યાંયે અદૃશ્ય થઈ જતી.

ગામની બહાર, નદીને કિનારે, થોડે દૂર એક ન્હાની ટેકરી હતી-ટેકરી ન કહેતાં તહેને જાંચી જમીન કહેવી એ વધારે યોગ્ય કહેવાશે. કંચન અવારનવાર ત્યાં જમીને એસતો. માસીને ત્યાં આવે તહેને કેટલાક દિવસ વીતી ગયા હતા; અને હવે કોઇ સાથી-સંગી વિના તેનો જીવ જાંચો થયો હતો. તે વિચારતો કે એક વાર નયનાની મુલાકાત થઇ જાય તો તે પોતાને ઘેર પાછો ચાલ્યો જાય.

તે દિવસે સંધ્યા સમયે તે પેલી જાંચી ટેકરી પર જમીને એડો. નદીમાં અનેક નૌકાઓ વેગપૂર્વક એક બાબુએ ચાલી જતી હતી. એમાં એડેલા ખજાસીઓમાં કોઇ ચત્રમ સળગાવી રહ્યો હતો, કોઈ દલેસાં મારી રહ્યો હતો તો કોઇ સંગીત આગામી રહ્યો હતો. એડૂતો લગ-મળદ્દ જમીને ઘેર પાછા ફરી રહ્યા હતા. સૌને ઘેર પહોંચવાની ઉતાવળ હતી. સૌ વેગપૂર્વક પોતાના નિવાસ તરફ ચાલ્યા જતા હતા. કેવળ કંચન જ સ્થિર માંડે એ સર્વેની ગતિ-ચિંતિનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો.

ધીરે ધીરે રાત્રિ પડવા માંડી. ચારે તરફ નિસ્તબ્ધતા છવાઇ રહી. કંચનનો જીવ જાંચો થવા માંડ્યો-તે કંટાળ્યો એટલે તેણે પોતાની બંસી કાઢી. કૂંક મારતાં જ બંસીમાંથી એક મધુર કિન્નુ કણ્ણુ રાગિણી નીકળીને આકાશમાં ગૂંછી જીડી. કંચન આત્મમાન બૂલીને બંસી બખવવા લાગ્યો.

બંસી બખવતાં થાકીને ન્યારે તે મૌન બન્યો, ત્યારે રાત્રિનું સામ્રાજ્ય પૂર્ણરૂપે બ્યાપી ગયું હતું. તે ધીમે ધીમે ટેકરી પરથી નીચે ઉતર્યો.

નીચે ઉતરીને તેણે જે કાંઇ જોયું તેથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો. તહેણે જોયું તો આંધળી નયના સ્વપ્નસ્થ દશામાં નીચે એક માટીના ચબૂતરા પર એસીને બંસી સાંભળી રહી હતી. બંસીના સૂર આવતા બંધ થયા ત્યારે તે ચમકીને જાગૃત બની. પાસે જમીને કંચને પુકાર કર્યો: “ નયના ! ”

નયનાએ પૂછ્યું: “કોણ? કંચન? મ્હને પહેલેથી જ ખબર પડી અઈ હતી કે ત્હમારા વિના બીજું કોઈ આવી રીતે બંસરી બજાવી શકે જ નહીં.”

“કેવી રીતે?”

“ત્હમે બજાવી હતી તેવી—એટલી સુંદર, એટલી કરુણ!”

“એ ત્હેં કેમ જાણ્યું નયના?”

“ન જાણું કેમ! આધિજાના મનમાં કદાચિત જાણવાની શક્તિ કાંઈક વધારે હોય છે: તેઓ દેખી શકતાં નથી—એટલા માટે. વાર, કહો તો ખરા, મ્હને પણ ત્હમારા જેવી બંસરી બજાવતાં શીખવશો કે?”

“શા માટે નહીં શીખવું? બંસરી બજાવવાનું ત્હને અમે છે?”

“હા.”

“...પણ ત્હારે સંગીત તો બંસરીના સૂર કરતાં એ મધુરે લાગે છે. નયના! તું એ મ્હને ત્હારા જેવું માતાં શીખવીશ?”

“મ્હને તો કાંઈ નથી આવડતું, કંચન! ત્હમે જુદું બોલો છો!”

કંચને વાતનો પ્રવાહ બદલ્યો. ત્હેણે કહ્યું: “વાર. એ તો કાંઈ કે અત્યાર સુધી તું ક્યાં હતી? હું તો કેટલી એ વાર ત્હને અહીં—તહીં શોધી વળ્યો.”

નયના ખિલખિલાટ હતી પડી. કંચન ત્હેને શા માટે શોધવા નીકળે એ ત્હેના ખ્યાલમાં ન આવ્યું. ત્હેણે કહ્યું: “હું તો ખિમાર હતી, પછી મ્હારો પત્તો ક્યાંથી લાગે?”

“ખિમાર?” આશ્ચર્ય દર્શાવતાં કંચને કહ્યું: “શું થયું તું ત્હને?”

“તાવ આવ્યો હતો. જુઓ. હજુ એ મ્હારી તખિયત સારી સર્ઈ નથી.” કહીને નયનાએ પોતાનો જમણો હાથ લંબાવ્યો. કંચને ત્હેને સ્પર્શ કરીને જોયું તો તે ગરમ હતો. નયનાના હસ્તનો સ્પર્શ

ચતાં જ લેતી નસ—નસમાં એક પ્રકારનો વિષ્ણુપ્રવાહ પ્રસરી રહ્યો. તે કંપી ઊઠ્યો. નયના અન્ધ હતી અને તેનું ભાવપરિવર્તન તે જોઈ શકી નહીં તેથી લેણે સંતોષ અનુભવ્યો.

ક્ષણભરમાં જ લેણે પોતાને સાચવીને—સાંભળીને કહ્યું: “સાચે જ, તારાં તો હજીયે છે. અત્યારે તું ઘરમાંથી બહાર શા માટે નીકળી, નયના?”

“મહેને ગમતું નહોતું કંચન! હું વિચાર કરી રહી હતી કે ત્હમે મહેને શોધી રહ્યા હશે. ત્હમે પણ સારા છો, આંધળા પ્રત્યે પણ આદરભાવ રાખી શકો છો—માટે.”

કંચન ફરીથી ચમક્યો લેણે કહ્યું: “પરંતુ હું જ હોમશ એ ત્હેં કેમ જાણ્યું?”

“કેમ જાણ્યું?—મહેને ખબર નહોતી, સંયોગવશાત્ જ ત્હમે તો મળી ગયા. સાચી વાત તો એ છે કે ઘરમાં રહીને મહારો જીવ મભરાય છે.”

“હીક હવે ઘેર ચાલ, નયના! તું સારી ચર્ષ જઈશ એટલે હું ત્હને ખંસરી ખગવતાં શીખવાડીશ.”

“હવે વધારે સાઈ શું થવાનું હતું? હું તો સારી જ છું. કાલથી જ ત્હમે મહેને શીખવવાની શરૂઆત કરો.”

“કાલથી?”

“હા.”

“વાર. પરંતુ તું ક્યાં મળીશ? ત્હને ખોળી કાઢવી એ કાંઈ સહેલી વાત નથી.”

નયના હસીને બોલી: “નહીં. શોધવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું પોતે જ કાલથી અહીં આવ્યા કરીશ. ખરાખર આ વખતે જ. જોજો, પણ બૂલતા નહીં.”

“નહીં બૂલું.”

“ ત્યારે ચાલ આપણે જઈએ.”

અન્ને ત્યાંથી પોતપોતાનાં ઘર તરફ વળ્યાં.

૪

બીજો દિવસે યથા સમયે પેલી ટેકરી પર જઈને કંચને નયનાની ઘણા વખત સુધી રાહ જોઈ, પણ તે ક્યાંય નજરે પડી નહીં. બેઠાં બેઠાં તે કંટાળી ગયો અને પોતે એકલાએ અંસરી અગ્નિવાનું શરૂ કર્યું. જ્યારે તહેની અંસી અંધ પડી ત્યારે તહેણે ઉત્સુક નયનોએ ચારે તરફ જોયું, પરંતુ નયનાનો ક્યાંયે પત્તો નહોતો. એટલે તે ચિંતાતુર અન્યો. તરેલ તરેલના પ્રશ્નો તહેના મનમાં જગવા માંડ્યાં. “તહેની માંદગી વધી પડી તો નહીં હોયને? તે માર્ગ ભૂલીને અવળે માર્ગે તો નહીં ચડી ગઈ હોયને? એ કોણ કહી શકશે?”

આખરે કંચન ઘેર પાછો ફર્યો. રાતમર તહેને કંઈ ન આવી. સવાર પડતાં જ તે નયનાને ઘેર જઈ પહોંચ્યો. તહેના મામા એ વખતે ઘેર નહોતા. મામીએ કહ્યું કે નયનાની તમિયત જરા વધારે બગડી હતી અને તે ખાટલામાં સૂતી હતી. નયનાને જોવાને માટે કંચનના પ્રાણ તરફડી રહ્યા, પણ તે કાંઈ બોલી શક્યો નહીં. ચૂપચાપ તે ઘેર પાછો આવ્યો.

તે દિવસે આખા દિવસમાં કંચન અનેકવાર નયનાને ઘેર ગયો. નાના ગામમાં જમીનદારનો પુત્ર કંચન કોઈથી અપરિચિત રહ્યો હોય તે અસંભવિત હતું; પરંતુ તે દિવસે તહેણે નયનાના મામા સાથે વિશેષ પરિચય સાધ્યો. તહેમના બાળકને ગોદમાં લઈ રમાડ્યો, તહેમની પત્નીને કાકી-કાકી કહીને બાળકની માફક આદર-માન કરવા લાગ્યો અને અતુલ એટલાથી જ તહેનો ખતી ગયો અને સંધ્યા પડતાં પડતાંમાં તો તહેણે એ ઘરમાં એટલો બધો અધિકાર જમાવી દીધો કે તે નિર્વિદ્ધને નયનાને હળી મળી શકે અને સેવાચાકરી પણ કરી શકે.

નયનાના મામા-મામીએ પણ આ અવસરનો લાભ લેવાનો ધરાદો રાખ્યો. ત્હેમણે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું કે જો કંચન સાચેસાચે જ નયનાને ચાહતો હોય અને તે ત્હેની સાથે લગ્ન કરી લે તો નયના અને અતુલ બન્ને જ બાગ્યશાળી બને. આ વિચારે પણ નયના અને કંચનની મુલાકાતમાં વિધન ન નાખવા દીધું. અનેકવાર કંચન રાતભર ત્યાં રહીને અન્ધ નયનાની સેવાચાકરી કરવા લાગ્યો. હા. ત્હેના પ્રત્યે કંચનના દિલમાં એટલી સહાનુભૂતિ અને મમતા ઉત્પન્ન થયાં હતાં.

નયનાને ત્રિદોષ થયો હતો, પરંતુ વૈદ્યની ચિકિત્સા અને વિશેષતઃ કંચનની સેવાથી નયનાને આરામ થવા માંડ્યો. એક દિવસ સંખ્યાને સમયે અતુલ બદાર ફરવા માટે ગયા હતા. ચપળા પોતાના બાળકને લઇને મંદિરમાં આરતીનાં દર્શન કરવાને ગઇ હતી. ઘરમાં ફક્ત કંચન અને નયના જ હતાં. નયનાએ પોતાના દુર્ભાગ હાથ લંબાવી કંચનના હાથ પકડી લીધા અને તે બોલી: “કંચન! હું ત્હમारी કોણ છું કે ત્હમે મ્હારે માટે આટલો બધો શ્રમ ઉઠાવો છો?”

નયનાના શબ્દોમાં ત્હેના પ્રાણનો ઉચ્છ્વસિત આવેશ ભરેલો હતો. કંચને ત્હેનો એ ભાવ લક્ષ્ય કર્યો. ત્હેણે કહ્યું: “શા શ્રમ ઉઠાવું છું નયના? ત્હને જોઇને મ્હને ખૂબ રડવું આવે છે.”

“રડવું આવે છે? શા માટે કંચન? શું હું એટલી બધી ખરાબ છું?”

“એમ નથી નયના! સર્વ કાંઈ આપીને વિધાતાએ એ આંખોની ઉણપ રાખીને ત્હને કેટલી અસમર્થ, અસહાય અને વિવશ બનાવી મૂકી છે એનો હું વિચાર કરું છું.”

નયના કંચનની વાત સાંભળીને દર્સી. એના એ હાસ્યમાં ત્હેના અંતરનો ગંભીર વિષાદ સમાયેલો હતો. તે બોલી: “ત્યારે તો આંધળી હોવામાં યે મ્હને સુખ છે કંચન! જોને અનાયાસે

તહાંસા જોવા સાચી મળી જાય અને જોને તહાંસા જોવા સાચીની સહાનુભૂતિ અને આદર-પ્રેમ મળે તે શું ઓછી ભાગ્યશાળી છે? મળે તો કંચન મહારા અન્ધ હોવાના કારણે એક પ્રકારના હર્ષ અને ગર્વનો અનુભવ થાય છે.”

કંચને કશે ઉત્તર આપ્યો નહીં. ત્હેણે નયનાના મસ્તક પર હાથ ફેરવ્યો, પછી લલાટ અને આંખો પર પણ નયનાએ પોતાના હાથ વડે ત્હેના હાથ દાખી દીધા, અને કહ્યું: “ ઓહ! કેટલી શીતળતા છે! કેટલી તૃપ્તિ અનુભવાય છે!! કંચન થોડી વાર સુધી આવી રીતે મહારા શિર પર હાથ રાખી મૂકો.”

“ કેમ? શું માથામાં દર્દ થાય છે?”

“ તે હું કહી શકતી નથી. જે કાંઈ માલમ પડે છે ત્હેનો અનુભવ મળે એકલીને કરવા હો, કંચન!”

કંચન ત્હેના મસ્તક પર હાથ ફેરવતો રહ્યો અને અન્ધ નયના કોઈ અપૂર્વ સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કરતી કરતી કોણ જાણે ક્યારેય સૂઈ ગઈ ને કંચન વિચારની લહરીઓમાં ડૂબતો-તરતો ત્હેના માથા પર હાથ ફેરવતો જ રહ્યો.

૫

એક દિવસ ફરીથી નયના અને કંચન પેલી ટેકરી પર મળ્યાં. નયનાની તબિયત હવે તદ્દન સારી થઈ ગઈ હતી. એ બન્નેના પરિચયે ગાઢ મૈત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

નયનાની બંસીનું શિક્ષણ ચાલુ થઈ ગયું હતું. બન્ને રોજ સાંધ્યા સમયે કદિ નદીના કિનારે, કદિ ટેકરી પર, તો કદિ મહુડાના સ્થળ બગીચામાં મળતાં, અને ત્યાં કંચન નયનાને બંસરી બગાવી સંભળાવતો અને નયના ગીત ગાઈને કંચનને પુલકિત બનાવી મૂકતી. એ વખતે વચ્ચે વચ્ચે કોણ જાણે ક્યાંયની અલકમલકની વાતો થતી. કોઈ દિવસે નયના પૂછતી: “ કેમ કંચન! દુનિયા બહુ જ સુંદર છે?”

“ હા ! ”

“ કેટલી ? ”

“ આટલી— ” કહીને કંચન પોતાના બન્ને હાથ પ્રસારતો. સુંદરતાના આ પરિમાણ પર બન્ને ખિલખિલાટ હસી પડતાં.

કોઈ દિવસ નયના પૂછતી: “ કંચન ! અત્યારે કેવું લાગે છે ? ”

કંચન બાજુ પોતાની સમસ્ત સહાનુભૂતિ નયનાના હૃદયમાં ભરી દેવા માંગતો હોય તેમ એવા ભાવથી કહેતો: “ ફેલાયલા વિસ્તૃત નીલ આસમાનમાં ટમટમતા અસંખ્ય તારાઓ ઉગ્યા છે, ચન્દ્ર કિરણોના રથ પર બેસીને મંદ હાસ્ય કરી રહ્યો છે. સરિતા બન્ને કિનારાઓને થાળડીને સુવારી રહી છે. સમસ્ત પૃથ્વી પર કોઈ અપૂર્વ સુખદાયિની નીરવ-નિર્જનતા વ્યાપી રહી છે. હાય નયના ! તું એ બધાંમાંનું કાંઈ જ બોધ શકતી નથી ! ! ”

નયના સ્થિરચીર ભાવે બાજુ કંચનને આશ્વાસન આપવા માટે કહેતી હોય તેમ જવાબ આપતી: “ શી શીકર છે કંચન ? હું મહારી આંખે નથી બોધ શકતી પરંતુ ત્હમારી આંખો બાજુ મહારી જ બનીને મળે સર્વ કાંઈ દેખાડે છે. આંધળાની અનુભવ કરવાની શક્તિ કાંઈક વધારે પ્રબળ હોય છે. ત્હમારા જેવો સાથી શું મળે સદાને માટે-જીવનભરને માટે મળી શકશે ? ”

નયનાએ આ વાત સરળ ભાવે જ કરી હતી, પરંતુ કંચનના હૃદયને તેથી આઘાત લાગ્યો. મનમાં ને મનમાં ત્હેણે વિચાર્યું કે જે દિવસે તે પોતે ચાલ્યો જશે ત્યારે નયનાને કેટલું બધું દુઃખ થશે ? સાચે જ આ થોડા દિવસોમાં તે ત્હેના પર કેટલો અસીમ પ્રેમ રાખતી હતી ! ! !

થોડી વારમાં એ વાત નયનાએ પોતે જ વ્યક્ત કરી : “ કંચન ! ત્હમે પણ એક દિવસ મળે છોડીને ચાલ્યા જશોને ? ”

“ જવું જ પડશે નયના ! હું શું કરું ? ”

“તહમે ચાલ્યા જશે એટલે મહને તો અહીં જરાએ નહીં
અમે. તહમે મહને તહમારી સાથે નહીં લઇ જાઓ?”

“તહને તહારા ધરમાંથી આવવા દેશે નયના? અને મહારે
ત્યાંના લોકો તેથી પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થાય એ પણ કોણ કહી શકે
તેમ છે?”

સજ્જ મેલમંડળની માફક નયનાનું મુખ મંભીર બન્યું અને
તે દિવસે તહેમની રચ્ચે બીજી કોઇ વધારે વાત ન થઇ.

૬

અને તે દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. ઉપરની ઘટનાને ઝાઝા
દિવસ થયા નહોતા. એક દિવસ કંચનના પિતાનો પત્ર આવ્યો કે
દુરંત આવ, લગ્નની તિથિ નક્કી થઇ ગઇ છે.

કંચન બારે મુંઝવણમાં પડ્યો. તે નયનાને આ સમાચાર
કેવી રીતે આપી શકે? તે તહેને છોડીને, નિર્મોહીની માફક કેમ
ચાલ્યો જઇ શકશે? તે સ્નેહની મૂર્તિમયી પ્રતિમા એ આગાત કેમ
સહન કરી શકશે?

આજે કંચનને સમજાયું કે સંસારથી અપરિચિત રીતે નયનાએ
તહેના હૃદય પર કેટલો અધિકાર રચાવ્યો હતો!

સંખ્યા આવી પહોંચી. નયના નદીને કિનારે આવી ગઇ હતી.
કંચનનું હૃદય ત્યાં જવા માટે આનાકાની કરવા લાગ્યું. તે નયનાને
કેવી રીતે કહી શકશે કે પોતે તહેનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જવાનો છે?

પરંતુ સમય થતાં તે રોકાઇ શક્યો નહીં. આસ રોકાને તે
નયનાની પાસે દોડી ગયો. નયના સાચે જ પહેલેથી ત્યાં આવી
પહોંચી હતી.

કંચનના પગને અવાજ સાંભળીને તે બોલી: “તહમે આવી
થયા? આટલું મોડું કેમ કર્યું? હું ક્યારની તહમારી રાહ જોઈ
રહી છું.”

કંચન ત્હેના આ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપે ! તે ચૂપ જ રહ્યો. આજે ત્હેનો જીવ ઊંચાટ પામી રહ્યો હતો. વાત કરવામાં દિલ લાગતું નહોતું. નયનાએ ત્હેનો આ ભાવ જાણી લીધો અને પૂછ્યું : “ આજે ત્હમે આમ કેમ જણાવ છે કંચન ? શી હકીકત છે ? ”

કંચને ઉદાસ બની કહ્યું : “ એવી જ ખીના છે નયના ! આજે મ્હારું મન અત્યંત ઉદાસ અને ચિન્તાતુર બન્યું છે. ”

“ કેમ ? એવું શું બન્યું ? ”

“ પિતાજીનો પત્ર આવ્યો છે નયના ! ”

“ તો એમાં આટલા ચિન્તાતુર અને ઉદાસ થવા જેવું શું છે ? ત્હેમણે શું લખ્યું છે ? ”

“ મ્હને બોલાવ્યો છે. ”

“ ત્હમને બોલાવ્યા છે ? આટલા બધા વહેલા ? ”

“ હા. ”

“ ઠાઠ ખાસ કામ છે ? ”

“ લખ્યું છે કે મ્હારા લગ્નનો દિવસ નક્કો થઈ ગયો છે. ”

લગ્નનું નામ સાંભળીને ત્હેના હૃદયમાં એક પ્રકારનું અદ્ભૂત દર્દ જાગ્યું. ગંભીર બનીને કાળુભર તે મૌન રહી. પછી ત્હેણે પૂછ્યું : “ ત્હમે તો ત્હમારી પત્નીને જોઈ હશે, કંચન ? ”

“ હા. ”

“ કેવી છે ? ખૂબ સુંદર ? ? ”

“ હા. ” અન્યમનરક ભાવે કંચને કહી દીધું.

નયનાએ માન્યું કે જે એક દુરાશા ત્હેના હૃદયમાં દિવસે દિવસે મૂળ નાખતી જતી હતી તે એજ દુરાશા હતી. આજે ત્હેનું સ્વપ્ન તૂટી ગયું. ત્હેનો નશો ઉતરી ગયો. હાય ? શું કંચન ત્હેનો બનીને રહી શકે તેમ ન હતું ?

નયનાએ કહ્યું : “ કદમાં જોતી હશે ? ”

“ હા. ”

“ કાળા કાળા વાંકડિયા વાળ હશે ? ”

“ હા. ”

“ મોતી જેવી ચમકતી દાંતની પંક્તિઓ હશે ? ”

“ હા. ”

“ મ્હોટી મ્હોટી વિશાળ આંખો હશે ! ”

“ હા. ”

“ હસતી વેળાએ માલમાં ખાડા પડતા હશે ! ”

“ હા. એ બધું તું ક્યાંથી જાણી લાવી ? નયના ! જાણે તહે એને જોઈ હોય તેવી રીતે વર્ણન કરે છે. ”

“ જોઈ તો ક્યાંથી હોય કંચન ? ત્હમે મ્હારી સામે બેઠા છો છતાં મે ત્હમને જોઈ શકતી નથી, તો પછી ત્હેની તો વાત જ શી કરવી ? ”

બન્ને મીન રહ્યાં. ક્ષણવાર પછી નયનાએ પૂછ્યું : “ ક્યારે જશો કંચન ? ”

“ પરમ દિવસે. ”

“ મ્હને શું આપતા જશો ? ”

“ ત્હારે શું જોઈએ છે નયના ? તું જે માગીશ તે હું આપીશ. ”

“ ત્હમારી એક છબિ આપશો ? ”

“ આપીશ; પરંતુ તું એને શું કરીશ ? ”

“ એ ત્હમે ન પૂછશો. ”

“ વાર. ”

“ ત્યારે હવે પછી ત્હમે ક્યારે મળશો ? એકવાર ત્હેને લઈને ત્હમે અહીં આવજો. ત્હેને મળીને એકવાર વાતચીત કરવાનું મ્હને મન થાય છે. ”

“ સારું. નયના ! હું ત્હેને જરૂર તેડી લાવીશ ”

અને પછી બન્ને કોણે જાણે કેટલા મે ભાવેનું તૂટાન પોતાના હૃદયમાં ભરીને ઘર તરફ ચાલ્યાં. આજે નયનાના સુખસ્વપ્નનો ભંગ થયો હતો. સાધનાનો સંસાર ઉજ્જડ બની ગયો હતો. હજારો વીંછીઓના દંશની જ્વાલા અંતરમાં છુપાવીને તે ચૂપચાપ ચાલી જતી હતી.

૭

કંચન દોડાદોડી કરીને પોતાનો સામાન બાંધી રહ્યો હતો. નયનાને કહ્યું : “વખત નથી નયના ! અત્યારે આ સ્થાન છોડતાં હૃદયને પારાવાર દુઃખ થાય છે.”

નયનાએ કહ્યું : “દુઃખની શી વાત કરો છો કંચન ! જાઓ, પ્રભુ ત્હમારું મંગળ કરશે. સુખના દિવસોમાં આ બાંધણીને ન ભૂલી જશો.” કહેતાં કહેતાં તે રડી પડી.

કંચને કહ્યું : “આ શું કરે છે નયના ? તું રડે છે ? ત્યારે આ વખતે-અત્યારે મહારાથી નહીં જવાય. લે, હું ચૂપચાપ બેસું છું. પિતાજીને લખી દઉં છું કે હું લગ્ન નહીં કરી શકું.”

નયનાએ દાંત વડે જીભ કચરી અને કહ્યું : “એમ કેમ બની શકે કંચન ? ત્હમારા લગ્નનો દિવસ નક્કી થઈ ગયો છે અને ત્હમે પાગલ નયનાને માટે ઘેર નહીં જાઓ ? એમ નહીં બની શકે. ત્હમારે જવું જ પડશે.”

કંચન ફરીથી સામાન બાંધવા લાગ્યો. ત્હેણે પોતાની એક નાનકડી ઊંચ નયનાને આપી. નયનાએ તે લઈને ત્હેના પર પોતાનો હાથ ફેરવ્યો અને પછી તે પોતાના અંચલમાં છુપાવી દીધી અને બોલી : “હવે હું જાઉં છું કંચન ! ભગવાને મને અંધ બનાવી તે સારું થયું છે. હું ત્હમારું ગમન મહારી આંખે નહીં જોઈ શકું.”

નયનાએ જમીન પર શિર ઝુકાવીને કંચનને પ્રણામ કર્યો અને પછી ધીમે ધીમે દરવાજાની ખુદાર નીકળી મઠ. જતી વખતે ત્હેણે

ખીજ એક વસ્તુ લઈને પોતાના છેડામાં છુપાવી દીધી પણ તે કોઈએ જોયું નહીં. પોતાનું અધીર અને અશાન્ત હૃદય લઈને કંચન એકલો જ રહી ગયો.

મજૂરે સામાન લઈને નદી તરફ ચાલવા માંડ્યું ત્યારે શોધવા છતાંયે કંચનને પોતાનો એક જોડો ન મળ્યો. મનમાં ને મનમાં ત્હેને વિચાર આવ્યો કે પાગલ નયના તો તે નહીં ઉઠાવી મૂક હોય ને !

પરંતુ વધારે વખત નહોતો. પેટીમાંથી ખીજ જોડો કાઢીને ત્હેણે પહેર્યો અને ઘાટ પર જઈ પહોંચ્યો. નૌકા તૈયાર હતી. તે બેઠો અને નૌકા ચાલી. કંચન શન્યમાં દષ્ટિ ઢાળી ચૂપચાપ બેસી રહ્યો.

નૌકા જ્યારે નદીને કિનારેથી થોડે દૂર નીકળી ત્યારે કંચને ગામ તરફ નજર કરી. ત્હેના કણ્ઠપટે સહસ્રા સંગીતનો મૃદુ-મધુર સ્વર અથડાયો. ચમકીને ત્હેણે જોયું તો પેલી ઊંચી ટેકરી પર એકલી એકલી બેસીને નયના ગાઈ રહી હતી. એના ગીતમાં કેટલી વેદના-કેટલો આર્તનાદ છુપાયેલો હતો !!!

૮

અને પછી છ વર્ષ વીતી ગયાં.

કંચનની પ્રેક્ટિસ ખૂબ સારી રીતે ચાલતી હતી. એક દિવસ ત્હેના એક મિત્રે આવીને કહ્યું, “ ડોક્ટર ! હું તો બહુ ખરાબ રીતે ઠગાયો ! જેની સાથે મ્હેં લગ્ન કર્યું હતું તે છોડરી તો આંધળી છે અને ત્હેને ક્ષય પણ લાગ્યું પડ્યો છે. હું તો આ જીવનથી કંટાળી ગયો છું. એકવાર આવીને ત્હમે જુઓ તો ખરા ! ”

સહસ્રા કંચનના મનમાં આંધળી નયનાની સ્મૃતિ જાગી ઊઠી. લગ્ન બાદ તે ત્હેની ખૂબ પસંદ પડી શક્યો નહોતો. એક પ્રકારે તે ત્હેને બૂલી જ ગયો હતો. આજ સહસ્રા ત્હેની સ્મૃતિએ ત્હેને અંચળ બનાવ્યો. ગાડી તૈયાર કરાવીને તે તુરં જ પોતાના મિત્રની સાથે ત્હેને ઘેર ગયો.

આવીને જોયું તો ત્હેની આગળ આંધળી નયના પડી હતી. એનું અસ્થિપિંજર હવે બાકી રહ્યું હતું. હાય! ત્હેની આવી દશા સાથી થઈ?

કંચને પુકાર કર્યો: “નયના!”

નયના પરિચિત સ્વરનો સ્પર્શ થતાં ચમકી બેઠી, અને બોલી.
“મને કાણ પુકારે છે? હું આ કોનો અવાજ સાંભળી રહી છું?”

“હું છું નયના! મહાર્ નામ કંચન!”

“વાર, ત્હમે આવી પહોંચ્યા? બહુ મોડું કયું. ત્હમે મહારા જેવી આંધળોને યાદ પણ ન રાખી શક્યા કંચન? પરંતુ ત્હમે એમાં શું કરો? સંસાર એવો જ છે!!”

કંચને નયનાને તપાસી. નયના હસી અને બોલી: “હવે તપાસવાની કાંઈ જરૂર નથી કંચન! ત્હમારી ડોકટરી મ્હારે માટે પૂરી થઈ. હવે મ્હારી દવા ઇશ્વર કરશે. જૂઓ, આ કુંચીના બુઝાથી મ્હારી પેટી ઉઘાડો.”

કંચને તેમ કયું. પેટી ઉઘાડીને ત્હેણે જે કાંઈ જોયું તેથી તે પોતાનું રૂદન બાળી શક્યો નહીં—પેટીમાં એક જોડો અને એક શીશીમાં બરમ હતાં.

નયનાએ કહ્યું: “જૂઓ આ મ્હારી સંપત્તિ હતી. ત્હમારી આપેલો હતી તે હું આજ ત્હમને પાછી સોંપું છું. એ મ્હારા આદરની વસ્તુઓ હતી. મ્હેં ત્હમારી જામીને જલાવી દેધને ત્હેની બરમ આ શીશીમાં બરી રાખી છે—સંસારના સંદેહના બચથી, સમન્ધા! ઇશ્વર ત્હમારું મંગળ કરે!!”

કંચન બેકાટ રડી પડ્યો. આ રહસ્યનું કાંઈ પણ કારણ ન સમજી શકવાથી નયનાનો પતિ અવાજ બનીને બન્નેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો.

કલ્યાણી

હિમાલયના વક્ષઃસ્થળ પર તહેનું ઘર હતું. ચારે બાજુએ શૈલમાળા એક ખીણને ઘેરી રહી હતી. એ ખીણમાં એક બાજુએ તહેનું મકાન હતું. ગામ બહુ મોટું નહીં, પણ નાનું હતું. ફેટલીક ઝૂંપડીઓ હતી, તો ફેટલાંક પાકાં મકાન પણ હતાં. તહેનું મકાન પાકું અને એ માળનું હતું. ઉપરના ભાગમાં તહેનો ઝોરડો હતો. સડક તરફ નહીં પણ પર્વત તરફ તહેની બારી હતી. ઘણુંખૂં તે તે એ બારી આગળ ખુરશી નાંખીને બેસતી અને કલાકો સુધી કુદરતના રંગો ન્યાળી રહેતી. એ રંગો, એ સૌ દશ્યો ફેટલાં આકર્ષક હતાં, ફેટલાં મનોરમ્ય અને ફેટલાં ભાવોત્પાદક હતાં ! સામે પર્વત વનસ્પતિઓની લીલી શાલ ઓઢીને ઝંબો હતો. અહીં તહીં નાનાં વૃક્ષોની ચટા એવી લાગતી હતી કે જાણે એ લીલી શાલમાં વેલખુદા ન ગૂંથ્યાં હોય ! એ વૃક્ષઘટાઓમાં કઠીક કઠીક ફાયલ આવીને પોતાની મસ્ત રાગિણી સુણાવી જતી હતી. એક તરફ એક ઝરણું યુનન કરતું બહું જતું હતું—વણુ થંબ્યે—વિના વિશ્રામે. કઠીક વાયુ વાતાં તહેનો નાદ અને ઝરણાંનો શબ્દ—એ બન્નેના સમ્મિશ્રણથી, જાણે પ્રકૃતિ સંગીત સંભળાવી રહી હોય એવી ભાવના હૃદયમાં થતી. એ સંગીતમાં તાલસૂર નહોતાં કે નહોતું એમાં સમયનું વર્ગીકરણ :

પરંતુ જ્યારે તે એ સમજે, એ સંગીત સાંભળતી ત્યારે તે પોતાનાં પૂર્વપરિચિત હોય તેવું અનુભવતી. સંધ્યા ઊતરતી અને ભગવાન ખાસ્કર, ચન્દ્રને સારુ પોતાનું દક્ષતર મૂકીને જવા માંડતા ત્યારનું દશ્ય કાંઈક ઓર જ રૂપ ધારણ કરતું. પર્વતના શિખર ઉપર સંધ્યાની લાલ લાલ વાદળીઓ, આકાશમાં લાલ ચાદર ઝિઝાવી રહી હોય એવી જણાતી. એ લાલ વાદળીઓની પ્રતિચ્છાયા એ નાનકડા ઝરણાંમાં પડતાં અનુપમ દશ્ય બનતું. તે પર્વત અને ઝરણાંની આ હરીશાદ નિહાળતી અને તહેનું હૃદય નાચી ઊઠતું, તે અત્યંત ભાવનાશીલ હતી.

૨

સંધ્યાનો એક એવો જ મનોહર સમય હતો. તે ખારીમાંથી સંધ્યાના અસ્ત થતા સૂર્યને જોઈ રહી હતી.

“કલ્યાણી!” નીચેથી કોઈએ તહેને જૂમ પાડી.

“કોણ છે?” તહેણે પૂછ્યું.

“મા.”

“કેમ, મા! શું છે?”

“ગાય હજી ઘેર નથી આવી, બેટા! જા, જરા જોઈ આવ તો!”

“હમણાં જાઉં છું, મા!”

તે નીચે ઊતરી અને ધીરે ધીરે વહેતા ઝરણાં તરફ તે ચાલી. થોડી વડી તે એ દશ્યને જોઈ રહી, પછી તહેને ગાયનું સ્મરણ થયું. ત્યાંથી તે વૃક્ષોની નાની નાની વટાઓ હતી તે તરફ આગળ વધી.

“વસન્તી, વસન્તી!” કહીને તે જૂમો પાડવા લાગી. વસન્તી ગાયનું નામ હતું, તે જૂમો પાડતી હતી એવામાં પાછળથી કોઈએ કહ્યું: “હું હાજર છું.” તે ચમકી. ત્યાં અન્ય કોઈ હોવાની આશા નહોતી. ત્વરાથી તહેણે પાછળ ફરીને જોયું તો એક નવયુવક ત્યાં બેઠો હતો.

“હું હાજર છું.” નવયુવકે ફરીથી કહ્યું.

“એટલે, ત્હમે શું કહેવા માગો છો?” કલ્યાણીએ પૂછ્યું.

“ત્હમે મ્હને બોલાવ્યો હતો?”

“ત્હમને?”

“હા.”

“અને મ્હેં બોલાવ્યા હતા?”

“હા.”

કલ્યાણી હસવા લાગી.

“ત્હમે હસો છો?”

“હા.”

“શા માટે?”

“ત્હમારા બોલવા પર.”

“હું શું બોલ્યો?”

“કે મ્હેં ત્હમને બોલાવ્યા હતા.”

“એ સાચી વાત છે.”

“સાચી વાત છે?”

“હા. ત્હમે “વસન્તી” કહીને ખૂબ પાડી રહ્યાં હતાં.”

“શું વસન્તી ત્હમારું નામ છે?”

“હા.”

“અને વસન્તી મ્હારી ગાયનું પણ નામ છે. હું ત્હને બોલાવી રહી હતી.”

આ જૂઠાં માટે બન્ને હસી પડ્યાં.

“માફ કરજો, મ્હેં ત્હમને વ્યર્થ કષ્ટ આપ્યું.”

“ક્ષમા તો મ્હારે માગવી જોઈએ. મ્હારું નામ વસન્તી ન હોત તો આવી જૂઠાં ન થાત. યેર, ત્હમારાં દર્શન થયાં એથી મ્હને ખૂબ આનંદ થયો.”

“હવે હું જાઉં, મ્હારે ગાયને શોધવી છે.”

કલ્યાણી

“હું મદદ કરું?”

“ના, ત્હમારે કંઈ ઉઠાવવાની કાંઈ જરૂર નથી, તે ક્યાંથી મળશે એ હું જાણું છું.”

થોડી ક્ષણમાં જ કલ્યાણીએ ગાયને વૃક્ષની ઘટાઓમાંથી શોધી કાઢી, અને ત્હને હાંકી બહાર કેઢી લાવી. ત્યાં આવતાં જ ત્હણે સંગીતનો ખ્વનિ સાંભળ્યો. ક્યાંકથી બેઝા પર ગવાતા રાગનો સૂર આવી રહ્યો હતો. કલ્યાણીને સંગીત બહુ જ પ્રિય હતું. સંગીતના સૂર સાંભળતાં જ તે તે તરફ આકર્ષાતી. સંગીત અને ત્હેના હૃદય વચ્ચે સુઅંધ અને સોયના જેવો સંઅંધ હતો. ત્હણે ગાયને પોતાના ઘરના રસ્તે દોરી અને પોતે જે દિશામાંથી સંગીત આવતું હતું તે દિશા તરફ ચાલી. એક વૃક્ષની આડમાંથી છુપાઇને ત્હણે જોયું તો વસન્તી એક બાજુએ બેસીને બેઝા બજાવતો ગીત ખાતો હતો. તે ગીતનું પ્રથમ ચરણ આ હતું—“ આવો, આવો, હે કલ્યાણી!”

આ ચરણને વસન્તી વારે વારે ગાઇને સૂરના પત્રટા લેતો હતો. ત્હેનો સ્વર અત્યંત મધુર હતો અને ગાવાની ઢંગ બહુ જ હૃદયપ્રાપ્તિ હતી. ગીતના મધુર સ્વરમાં તક્ષીન થતી તે વસન્તીની પાછળ આવીને ઊભી રહી. થોડી વારે ગીત સમાપ્ત થયું. વસન્તીએ વાદ્યને નીચે મૂકયું.

“હું હાજર છું!” કલ્યાણીએ ધીરેથી કહ્યું. વસન્તીએ ચમકીને પાછળ જોયું.

“એટલે, ત્હમે શું કહેવા માગો છો?” ત્હણે પૂછ્યું.

“ત્હમે મ્હને બોલાવી હતી?”

“ત્હમને?”

“હા.”

“મ્હેં બોલાવી હતી?”

“હા.”

વસન્તી હસવા લાગ્યો.

“તહમે હસો છો?” કલ્યાણી બોલી.

“હા.”

“શા માટે?”

“તહમારા બોલવા પર.”

“હું શું બોલી?”

“એ જ કે મહેં તને બોલાવી હતી.”

“સાચું છે?”

“શું સાચું છે?”

“હા. તહમે કહેતા હતા કે ‘આવો, આવો હે કલ્યાણી!’”

“કલ્યાણી તહમારું નામ છે?”

“હા.”

પણ હું તો ગીત ગાઇ રહ્યો હતો.

“ગીત?”

“હા.”

“ત્યારે તો મહારી બૂલ થઇ.”

“આ બૂલ પણ તહમે બૂલમાં જ કરી. જાણીબૂજીને આવી બૂલ કરવી એ તો કદાચ તહમારે માટે મુશ્કેલ હશે.”

“કષ્ટને માટે ક્ષમા કરજો.”

“કષ્ટ તો મહેં તહમને આપ્યું.”

અન્ને ચૂપ થયાં. કલ્યાણી ઊભી રહી, વસન્તી પણ ઊભો થઈ ગયો. કદીક વસન્તી કલ્યાણી તરફ તો કદીક કલ્યાણી વસન્તી તરફ જોતી, તો કદીક અન્ને એકબીજાં પ્રત્યે, સાથે સાથે જ મીટ માંડતાં એક ક્ષણને માટે, અને પછી તુરત જ તહેમની દષ્ટિ પૃથ્વી તરફ ફળતી. તહેમના હાથપગના નખ પણ એકાર નહોતા. પગના નખ પૃથ્વી પર પડેલી કાંકરીઓ સાથે રમી રહ્યા હતા અને હાથના નખ પણ પરસ્પર ખેલી રહ્યા હતા.

“બેસીશું ને?” વસન્તીએ કહ્યું અને એ જ વાત બરાબર એ જ ઘડીએ કલ્યાણીના મુખમાંથી પણ નીકળી. બન્ને હસવા લાગ્યા અને હસતાં હસતાં એક બાજુએ ઘાસ પર બેઠાં.

“કલ્યાણી!”

“વસન્તી!”

પંદર મિનિટ સુધીના વાર્તાલાપ પછી જ બન્ને એકબીજાનું નામ લઇને સંબોધવા લાગ્યાં હતાં. બન્નેમાં એટલી આત્મીયતા ઉત્પન્ન થઈ હતી.

“આજનો દિવસ મ્હારે માટે કેટલો સુખપ્રદ છે!” વસન્તી બોલ્યો.

“અને મ્હારે માટે?”

“હું ઉત્તર આપું?”

“શા માટે નહિ?”

“તે પણ ખૂબ જ જરૂરીથી બનશે.”

“શું હૃદયને ઉકેલવા માટે જાઓ વખત બેનએ છે?”

“હા.”

“તો કદાચિત ત્હમારા હૃદયને હું બરાબર ઉકેલી શકી નહીં હોઉં.”

“મ્હારા હૃદયની વાત જુદી છે.”

“સાદો હિસાબ છે?”

“તદ્દત.”

“તો અહીં પણ છે.” કલ્યાણી બોલી.

“કેટલું વિસ્મયજનક!”

“શું?”

“એ જ કે આપણે આજે જ મન્યાં છીએ અને આપણામાં આટલી બધી સમાનતા છે.”

કલ્યાણી કાંઈ ન બોલી.

વસન્તી પણ મૌન રહ્યો. તહેણે ત્યાં સમીપમાં જ ઊગેલા ઘાસનું તણખદું તોડ્યું અને તે કલ્યાણીના કાનમાં ધીરે રહીને ફેરવવા માંડ્યું. સળસળાટ થવાથી કલ્યાણી ચમકી. વસન્તી હસવા લાગ્યો. કલ્યાણી ઊઠીને ઊભી થઈ.

“ક્યાં જાય છે?” વસન્તીએ પૂછ્યું.

“ઘેર.”

“આટલી બધી ઉતાવળ?”

“મા વાટ જોઈ રહી હશે.”

“થોડીવાર બેસ.”

“બેસીને આપણે શું કરીશું?”

“વાતો.”

“આટલી બધી વાતો તો કરી!”

“વાત વસ્તુ જ એવી છે કે જોટલી વધારે કરો તેટલી વધારે ને વધારે કરવાની ઇચ્છા જન્મત થાય છે. વાતોનો ભંડાર અતંત અને અક્ષય હોય છે.”

“શી વાત કરીશું?”

“કાંઈક ત્હારા વિષે અને કાંઈક મારા પોતાના સંબંધમાં.”

“પહેલાં ત્હમારા વિષે કરો.”

“નહિ, ત્હારા વિષે.”

“નહિ, ત્હમારા વિષે.”

“ત્હારા.”

“ત્હમારા.”

“વારુ, કાંઈક ત્હારા વિષયમાં, અને કાંઈક ત્હારા.”

“ત્યારે ત્હમારા વિષે કાંઈક કહો.”

“મ્હારું નામ તો તું જાણે છે.”

“તે હું નહીં જૂલી શકું.”

“મ્હને સંગીત બહુ ગમે છે.”

“તે પણ હું નહિ બૂલી શકું.”

“હું અભિનેતા છું.”

“અભિનેતા-એક્ટર?”

“હા. મહેં અત્યાર સુધી અનેક નાટકોમાં અભિનય કર્યો છે.”

“સંગીત અને અભિનય! કલાનું કેટલું સુંદર સંમિશ્રણ!”

“ત્હને એ ગમે છે?”

“ગમે તેથી શું થાય?” કલ્યાણીએ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“સંગીત ત્હને પણ ગમે છે?”

“બહુ જ.”

“કોઈ વાર અભ્યાસ કર્યો છે?”

“જાઓ નહીં.”

“અભિનયનો પણ શોખ છે કે?”

“છે, પરંતુ અવસર ક્યાં મળે છે?”

“જો ઈચ્છા હોય છે તો સાધન મળી જાય છે.” તે વિચારવા લાગી. ત્હને ઈચ્છા હતી. સાધન મળી શકશે મ્હને? તે આ બાબત પર વિચાર કરી રહી હતી અને વસન્તી ત્હને તરફ નિહાળી રહી હતી. એટલામાં દૂરથી અવાજ આવ્યો: “કલ્યાણી!”

“મા બોલાવી રહી છે!” કલ્યાણીએ વસન્તી તરફ જોઈને કહ્યું. વસન્તી ઉદાસ બન્યો, કાંઈ બોલ્યો નહીં.

“મા બોલાવી રહી છે!” કલ્યાણીએ ફરીથી કહ્યું.

“કાન એ વાત સાંભળવા નથી માગતા-કલ્યાણી!”

“આટલા બધા ઉદાસ શા માટે થાઓ છો?”

“તું ચાલી જમણ માટે.”

“પણ તે તો કેવળ રાત્રિભર માટે જ.”

“કાલે ફરીથી મળીશ?”

“હા.”

“ચાલ. ત્હને ઘર સુધી પહોંચાડી જાઉં.”

“ધર સુધી શું પહોંચાડવાના હતા, આ સામે તો ઘર છે!”

“તેથી શું? બે ચાર મિનિટ ત્હારો સહવાસ વધારે મળશે.”

“નહીં, મા ત્હમને મ્હારી સાથે જોધને નારાજ થશે.”

“શા માટે?”

“ત્હેની ઇચ્છા. તે જાણવાની કાંઈ જરૂર નથી.”

“ઠીક, ત્યારે હું અહીં થોડીવાર બેસીશ.”

“શું કરશો?”

“જાપશ.”

“શું જાશો?”

“આવો, આવો, હે કલ્યાણી!”

“ના, એમ ન કરશો?”

“શા માટે?”

“કદાચ એમ ન બને કે હું ઘરમાંથી નીકળીને અહીં ફોફી ન આવું.”

“એમ બનશે?”

“હા.”

“તો હું જાપશ.”

“ના, ના. એવું ન કરશો.”

“વારુ, જ્યાં સુધી તું મ્હારી આંખોથી દૂર ન થાય ત્યાં સુધી હું રમાલ હલાવતો રહીશ—ત્હને ન્યાળતો રહીશ.”

કલ્યાણી ચાલી ગઈ. વસન્તીએ રમાલ કાઢીને હલાવવા માંડ્યો. કલ્યાણીએ કેટલેક દૂર જઈને પાછા વળી જોયું, વસન્તીએ પણ ત્હેને જોઈ.

“કલ્યાણી!” ત્હેણે જૂમ પાડી.

“હાં!” કલ્યાણીએ ઊભા રહી જવાબ આપ્યો.

“થોડીવાર ઊભી રહે.” કહીને વસન્તી ત્હેના તરફ ચાલ્યો. કલ્યાણી પણ ઊભી રહી. ત્હેની પાસે જઈને વસન્તીએ પૂછ્યું: “મ્હારા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીશ?”

“ પૂછો. ”

“ આજની અધી વાતો ત્હને યાદ છે ? ”

“ હા. ”

“ એમાં રાત્રિ કાંઈ અંતર તો બહુ નહોં કરે ને ? ”

“ ના, વસન્તી ! ”

“ યાદ રાખજો ! ”

“ જરૂર. ”

કલ્યાણી ઘરમાં ચાલી ગઈ ત્યારે વસન્તી પોતાના સ્થાને જવા નીકળ્યો. “ આવો, આવો, હે કલ્યાણી ! ” અહુ મોટેથી ગાવાની ત્હેને ઇચ્છા થતી હતી, પરંતુ કલ્યાણીની વાતનું ત્હેને સ્મરણ થયું. તે ધીરે ધીરે ગીતની પંક્તિને ગળુગળુતો ચાલ્યો ગયો.

૪

કલ્યાણી અને વસન્તીનો અધિકાંશ સમય સાથે સાથે વીતવા લાગ્યો. બન્ને એક બીજાનો સહવાસ પસંદ કરતાં હતાં. બન્નેની પ્રકૃતિ સમાન હતી. કલ્યાણી ભાવનાશીલ હતી: વસન્તી પણ ભાવનાશીલ હતો. કલ્યાણીને સંગીત ગમતું હતું: વસન્તી સંગીતનો પૂજારી હતો. બન્નેમાં અહારથી તેમ જ અંદરથી એટલી સમાનતા હતી કે તે સમાનતા એકતાનું રૂપ ધારણ કરતી જતી હતી. બન્ને હૃદય દિનપ્રતિદિન પરસ્પર આકર્ષાતાં જતાં હતાં. બન્નેમાં હવે બહુ-બહુ જ થોડું અંતર હતું.

આ તરફ કોઈ એવો ઘાટ, કોઈ એવી કુંજ, કોઈ શૈલ-શિખર, કોઈ એવો ઝરણોનો કાંઠો નહોતો કે જ્યાં ત્હેમણે બન્નેએ થોડાઘણો વખત સાથે વિતાવ્યો ન હોય. ક્યાંક તેઓ એકબીજાની વાતો સાંભળતાં, ક્યાંક તેઓ ગાતાં, વાલ વગાડતાં, આખમિયા-મણી રમતાં, તો કોઈવાર એકબીજાની પાછળ દોડતાં. ક્યાંક કલ્યાણી નીરવ નિશ્ચલ બની બેસી જતી અને વસન્તી તેનું ચિત્ર આલેખતો. જ્યારે કોઈની કાંઈ કરવાનું ન રહેતું ત્યારે તેઓ બન્ને શાન્ત બની

પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય નિહાળતાં. સૌથી વધારે વખત કલ્યાણીએ અભિ-
નય શીખવામાં ગાળ્યો હતો. કોઇક વાર તે રાણીનો પાઠ કરતી,
કોઇક વાર બિખારણનો : કદીક વૃદ્ધાનો તો કદીક યુવતીનો. વસન્તી
અભિનય માટે તહેનો શિક્ષક હતો, તહેનો શ્રોતા હતો, તહેનો ઉપાસક
હતો અને સાથે સાથે સમાલોચક પણ.

સાંજનો સમય હતો. વાઘ પર વસન્તી ગાઈ રહ્યો હતો :

“આવો, આવો, હે કલ્યાણી !

દેવી તમારાં દિવ્ય દર્શન કાળે તલસે સૌ પ્રાણી !

આવો, આવો, હે કલ્યાણી !”

એટલામાં તહેના કાને સંગીતના સૂર સાંભળાયા. તહેણે પોતાનું
ગીત અંધ ક્યું અને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા માંડ્યું. એ સંગીત
કલ્યાણીનું હતું. કોઈ પણ જાતના વાદ્ય વિના તે ગાઈ રહી હતી :

જૂઓ, હાજર છે કલ્યાણી.

ભક્તિ, પ્રેમ, શ્રદ્ધા જે હૃદયોમાં હું બાળું,

એ ભક્તોને, થઈ પ્રસન્ન દર્શન હું આપું :

મહેને પામી શકે ના સૌ પ્રાણી.

કલ્યાણી એકાગ્ર ભાવે ગીત ગાઈ રહી હતી, પરંતુ તહેને ખાતરી
હતી કે વસન્તી તહેનું ગીત સાંભળીને ત્યાં આવશે. તહેની એ ધારણા
સાચી પડી. વસન્તી ધીરે ધીરે ત્યાં આવીને તહેની પાછળ બેઠો
રહ્યો. કલ્યાણીથી એ છૂપું નહોતું. તહેના આગમનની એને ખબર
હતી, પરંતુ તહેણે ગાવાનું અંધ ક્યું. ગીત પૂરું થતાં તે બેઠી હતી
તે જ સ્થિતિમાં ઘાસ પર આડી પડી.

“દેવી !” વસન્તએ જૂમ પાડી.

“કોણ છે ?” કલ્યાણીએ પૂછ્યું—વિના પાછળ જોયે, જાણે
તહેને વસન્તીની લેશ પણ ચિંતા ન હોય તેમ.

“ભક્ત.”

“ શી ઇચ્છા છે ? ”

“ દર્શનની. ”

“ હૃદયમાં ભક્તિ છે ? ”

“ હા. ”

“ શ્રદ્ધા છે ? ”

“ હા. ”

“ તો સામે આવે, દેવી દર્શન આપશે. ”

“ દેવી પ્રસન્ન છે ? ”

“ ત્હમારી ભક્તિથી દેવી પ્રસન્ન છે. ”

વસન્તીએ સામે આવીને કલ્યાણીનો હાથ પકડી લીધો અને બસી પડ્યાં.

“ તું આટલી બધી મસ્કરીખોર છે કલ્યાણી, પરંતુ તું દુઃખાન્ત નાટકોમાં સુંદર અભિનય કેવી રીતે કરી શકે એ આશ્ચર્યની વસ્તુ છે. ત્યારા અભિનયમાં તું એ કરુણરસ ક્યાંથી લાવે છે ? ”

“ ખબર નથી કે શા માટે મ્હારા મુખ પર આટલું હાસ્ય અને ઉત્સાહ રહેવા છતાં એ મ્હારું હૃદય કોઈ અદૃષ્ટ દારુણ વ્યથાથી રડ્યાં કરે છે. મ્હારા જીવનમાં કોઈ મહાન દુઃખદ ઘટના બનવાની છે એવું મને લાગ્યાં કરે છે. રહી રહીને મ્હારા મનમાં એક જ વિચાર જાગે છે કે મ્હારું જીવન કોઈ દુઃખાન્ત નાટક બનવાની તૈયારીમાં છે. કોઈ કોઈવાર હું મ્હારી છત પર પડી આકાશ તરફ જોઈ રહું છું, અને મ્હારા વિચાર ચન્દ્રમા પ્રત્યે કેન્દ્રિત બને છે. જેમ જેમ ચન્દ્ર ઘટતો જાય છે તેમ તેમ મ્હારું હૈયું બેસતું જાય છે. અમાવાસ્યા આવે છે ત્યારે મ્હારા હૃદયને સખ્ત આઘાત લાગે છે. મ્હારા હૃદયમાં વ્યાકુળતામિશ્રિત પીડા જાગે છે. પછી ખીજનો ચન્દ્ર ઉગે છે અને જેમ જેમ તે વૃદ્ધિ પામતો જાય છે તેમ તેમ મ્હારું હૃદય ઓછું થતું જાય છે અને મ્હારી આશા બળવત્તર બને છે. પરંતુ મ્હને ભય રહે છે કે કદાચિત અમાવાસ્યાના દિવસે જ જીવનનો પથ અન્ત ન આવી જાય. ”

તે ચૂપ બની. તહેનું મુખ પણ ઠરમાઠ મચ્યું—મણે તહેના હૃદયમાં જાગેલી પીડાનું પ્રતિબિંબ તહેના મુખ પર પડતું હોય તેમ.

“કલ્યાણી! આટલી બધી ચિંતા ન કર. એ બધી ત્હારી બ્રમણા છે.” વસન્તી બોલ્યો.

“નહીં, વસન્તી! નહીં. એ બ્રમણા નથી. મ્હને ખાતરી છે કે એ બ્રમ નથી. એ શું છે તે હું કહી શકતી નથી, પરંતુ એ બ્રમ તો નથી જ.”

“મમે તે હોય, ત્હારે એ વિશ્વાસના મૂળ પર કાપ મૂકવો જ પડશે. તું ચન્દ્રને જ ત્હારા વિચારોનું કેન્દ્ર બનાવે છે. રાત્રિએ જ તું આકાશનું નિરીક્ષણ શા માટે કર્યું કરે છે? પ્રાતઃકાળના સૂર્યને જો, કદાચિત ત્હારા જીવનમાં પણ કોઈ પ્રાતઃકાળના સૂર્યનો ઉદય થાય.”

“શી બબર છે કે તહેના પર પણ વાદળનો પડદો નહીં આવી પડે!”

“ઓહ! કેવા વિચારો તું કરે છે, કલ્યાણી?” કહીને વસન્તીએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

“ત્હમે શા માટે ચિંતાતુર બનો છો, વસન્તી?”

“તું નથી જાણતી કલ્યાણી? હજુ સુધી પણ તું સમજી શકી નથી?”

કલ્યાણી વાર્તાલાપનો વિષય બદલતાં બોલી : “વારુ, હવે એ દુઃખદાયી વાતોને પડતી મૂકો. વસન્તી, વાલ પર કોઈ સુંદર વસ્ત્ર વગાડો.”

વસન્તીએ કલ્યાણીની આજ્ઞા ઉઠાવી. કલ્યાણી અત્યંત ધ્યાનપૂર્વક મસ્ત બનીને એ સાંભળી રહી. વાળું બંધ પડયું, અને કલ્યાણી છીડીને ઊભી થઈ.

“કેમ, ન મચ્યું?”

“ખૂબ મમ્મું.”

“તો પછી?”

“હું જાઉં છું.”

“શા માટે?”

“એટલા માટે કે એ સૂર મ્હને ખૂબ જ મમ્મો છે.” કલ્યાણીએ હસીને કહ્યું.

“દયા કર, કલ્યાણી! સમસ્યા ન મૂક.”

“ઠીક છે. ત્હમારા જેવા મવૈયા જાદુગર હોય છે, અને જાદુગરોથી મ્હારે ખચતાં રહેવું જોઈએ.”

“પણ ત્હારા જાદુ આગળ અન્ય કોઈનું જાદુ ચાલી શકે તેવું નથી.”

“આજે ઘેર કામ છે માટે જલદી જવું પડશે.”

“એવું શું બારે કામ છે?”

“કેટલાક મહેમાન આવવાના છે.”

“એમાં ત્હારે શું? મા સંભાળી લેશે.”

“એમ તો નથી, ત્યારે જ તો. તેઓ મ્હારે માટે આવે છે.”

“ત્હારે માટે?”

“હા. મ્હારે માટે, મ્હને જોવાને માટે.”

“ત્હને જોવાને માટે?”

“હા.”

“હું કાંઈ સમજ્યો નહીં. ત્હારામાં શું જોવાનું છે?”

“છોકરીઓને જોવા માટે લોકો શા માટે આવે છે?”

“લગ્નને માટે.”

“અસ ત્યારે.”

“શું...ત્હારાં લગ્ન માટે?”

“હા.”

“અને તું એવી રીતે લગ્ન કરવા માટે ત્હારી સંમતિ આપી દેશ?”

“શા માટે નહિ?” કલ્યાણીએ હસીને કહ્યું.

“તું મગ્નક કરે છે.”

“મગ્નક નથી. માની એવી ઇચ્છા છે અને હું ત્હેની ઇચ્છાને આધીન છું.”

“તું એવું નહીં કરી શકે, કલ્યાણી.”

“શા માટે નહીં? સૌ છોકરીઓ એમ જ કરે છે.”

“પરંતુ તું નહીં. તું શિક્ષિત છે, સમગ્ર છે, ત્હારા ભાગ્યને તું પોતે નિર્ણય કરી શકે તેમ છે.”

“એથી શું થાય વસન્તી! હું જાણું છું કે હું એ વાતથી દૂર નાસવા માગું છું. હું જાણું છું કે એક અણુજાણુ વ્યક્તિ સાથે બંધાઈ જવાનું હું સહન કરી લઉં નહીં, છતાં એ મ્હારે તેમ કરવું પડશે. મા મ્હને ખૂબ ચાહે છે અને હું ત્હેને અત્યંત આદર અને શ્રદ્ધાભર્યા ભાવે નિહાળું છું. તે જે કહે ત્હેનો હું વિરોધ કેમ કરી શકું? ત્હેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હજી સુધી મ્હેં કર્યું નથી તો હવે પછી કેમ કરી શકું? હવે નહીં કરી શકું. ત્હેનામાં કોઈ એવી શક્તિ છુપાયેલી છે કે જ્યારે તે કોઈ આજ્ઞા કરે છે ત્યારે, ઇચ્છા ન હોવા છતાં એ, મ્હારે તે માનવી પડે છે.”

“બીજી બધી આજ્ઞાઓ માનજે, કલ્યાણી, પણ આ આજ્ઞા; જોહ! ઇશ્વરને આતર ત્હારું ભવિષ્ય ન અગાડ. માની લે કે જેની સાથે ત્હારું લગ્ન થશે તે ત્હને ન ચાહી શકે, ત્હેની ભાવનાઓ ત્હારી ભાવનાઓ સાથે ન મળી, તે ત્હારું હૃદય ન સમજી શકે તો પછી તું શું કરીશ? શું સમસ્ત જીવન રુદ્ધ કરતાં, કષ્ટાંત કરતાં, વિતાવીશ? શું ત્હારી ભાવનાશીલતાને, ત્હારી ભાવનાઓને, ત્હારા હૃદયના આંતરિક પુકારને દબાવી દર્દશ જેથી તે

પુરુષની, ત્હેનાં ધરવાળાંઓની અને ત્હેના અપાવન વિચારોની દાસી
અની તે કાળ વિતાવીશ? વિચાર કર, કલ્યાણી! વિચાર કર. હજી
કાંઈ બગડ્યું નથી. ત્હારી માતા આગળ તું ત્હારા વિચારો જણાવી
દે. ત્હેને કહી દે કે તું પ્રેમવિહોળા લગ્નને માટે ત્હારી સંમતિ
કદાપી નહીં આપી શકે. એકવાર તું કહી જો. મા ત્હારી ભાવના
સમજવાનો યત્ન જરૂર કરશે.”

“ નહીં વસન્તી! હું એટલી ભાગ્યશાળી નથી. મ્હારી માતા
પ્રાચીન વિચારની છે. કંદર સનાતની હિંદુ છે. ત્હેનો પાઠો અભિપ્રાય
છે કે છોકરા-છોકરીઓનાં લગ્ન એ માતાપિતાનું કાર્ય છે અને
તેમાં છોકરાંઓને હસ્તક્ષેપ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી. પિતાજી
જીવતા હોત તો જીવી વાત હતી. એમણે મ્હને ભણાવીગણાવી છે
અને મ્હારામાં જે કોઈ ભાવનાઓનો અંશ અને પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યનો
પ્રેમ છે ત્હેને માટેનો યશ ત્હેમને ઘટે છે. આ પરિસ્થિતિમાં ત્હમે
જે કાંઈ કહેો છો તે કરવા માટે અત્યંત સાહસની આવશ્યકતા
છે-મહાન આત્મચળની જરૂર છે. મ્હેં મ્હારી જાતને તાલી જોઈ છે.
મ્હારામાં નથી તે સાહસ કે નથી તે આત્મચળ.”

આટલું બોલી તે ચૂપ થઈ ગઈ. ત્હેનાથી આગળ કશું બોલાયું
નહીં-બાણે કોઈએ ત્હેનું ગળું બંધ કરી દીધું ન હોય તેમ. ત્હેના
મુખ પરની રેખાઓ પરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે ત્હેણે જે કાંઈ કહ્યું
હતું ત્હેના વિચારે ત્હેને અત્યંત માનસિક વેદના થતી હતી. વસન્તી
ક્ષણભર ત્હેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો-કાંઈક વેદનાથી, કાંઈક સહાનુ-
ભૂતિથી, કાંઈક આશ્ચર્યથી, કાંઈક શ્વાસથી. તે બોલ્યો : “ કલ્યાણી!”

“ હાં.”

“ તું ચૂપ કેમ થઈ ગઈ? ”

“ જે કહેવાનું હતું તે મ્હેં કહી દીધું. વધારે કહેવાથી ત્હમને
દુઃખ થશે.”

“ કાંઈ બીજું કહેવાનું હતું ખરું? ”

“ ધણું યે, પણ તેથી શો લાભ ? ”

“ શા માટે નહીં, કલ્યાણી ! થોડો ધણો લાભ પણ થઈ શકે, જો તું ઇચ્છે તો. પરંતુ મનની વાત મનમાં રાખવાથી તો કામ નહીં સરે. ”

“ મહારાથી નહીં કહી શકાય વસન્તી ! ”

“ હું કદપના કરું ? ”

“ સમજી શક્યા છો ? ”

“ થોડું ધણું. ”

“ કરો અનુમાન ! ”

“ આજના દિવસોની સ્મૃતિઓનો તું વિચાર કરી રહી છે ! ”

“ મહેને જવા દો, વસન્તી ! હું વધારે કાંઈ નહીં સાંભળી શકું. દિલમાં દર્દ થાય છે. એને વધારે ન સ્પર્શો—હું રડી પડીશ. ”

“ ત્યારે જવું હોય તો જાઓ, પણ એક વાતનો ઉત્તર આપતી જા. ”

“ અત્યારે ત્હમે મહેને કાંઈ જ ન પૂછશો. ”

“ આજ દિન સુધી મહેને ત્હને કાંઈ નથી પૂછ્યું, હવે પૂછ્યા વિના ચાલે એમ નથી. મહારો ફક્ત એક જ સવાલ છે, ઉત્તર આપીશ ? ”

“ પૂછો. ”

“ શું તું ત્યારી આકાંક્ષાને ભૂલી ગઈ ? ”

“ એકદ્રેષ થવાની ? ”

“ હા. ”

“ તે હું ભૂલી નથી. ”

“ પરંતુ માતાની આજ્ઞાનું પાલન ક્યાં આવે તો ત્યારે એ ભૂલવી પડશે. ”

“ ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરીશ. ”

“ અને જો તું એ ન ભૂલી શકા તો ? એ જીવનમાં જો કદાચિત એ ભાવનાએ જોર ધર્યું, જો કદાચિત આજના દિવસોની

સ્મૃતિ નજર સમક્ષ તરવરવા લાગી તો ? જો કદાપિ આવનાની લલરીઓ જાગીને ત્હારા હૃદયને સ્પર્શી ગઇ તો ? કદાચિત સંગીતની, સૌન્દર્યની, સુખમાની ઉપાસનાના ભાવ હૃદયમાં જામત થયા તો ? ત્યારે તું શું કરીશ ? ”

“ એનો ઉપાય શો વસન્તી ? ”

“ તું ઉપાય પૂછે છે ? જ્યાં ઇચ્છા છે ત્યાં સાધન છે, એ ત્હને યાદ નથી ? જો તું ઇચ્છે તો એ મૂંઝવણમાંથી ત્હને બહાર કાઢનાર કોઇ મળી શકે.”

“ કોઈ ? ”

“ હા, કોઈ.”

“ ત્હમે ? ”

“ સંભવ છે.”

“ કદાચ એમ બની શકે ! મ્હારી આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા માટે હું ત્હમારી સાથે કેવી રીતે ચાલી નીકળું ? ”

“ ત્હારી જ આકાંક્ષાઓ નહીં, મ્હારી આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરવા માટે ! ”

“ ત્હમારી આકાંક્ષાઓ ? ”

“ હા, કલ્યાણી ! જે દિવસે મ્હેં ત્હને જોઇ તે દિવસથી મ્હારા હૃદયમાં પણ આકાંક્ષાઓ ચિરક-ચિરક નાચી રહી છે. હું ઇચ્છું છું કે તું મ્હારી થા, પણ.....”

તે કલ્યાણી તરફ જોઇ રહ્યો—કદાચ કાંઈક ઉત્તર મેળવવાની આશાથી; પરંતુ કલ્યાણી ચૂપ-મૌનભાવે બેસી રહી, નીચી દષ્ટિ ઢાળીને.

“ તું જાણે છે કલ્યાણી, મ્હારા હૃદયમાં ત્હારે માટે કયું સ્થાન છે ? ” તે બોલ્યો.

“ જાણું છું.” કલ્યાણીએ પણ આ વખતે ઉત્તર આપ્યો.

“ અને ત્હારા હૃદયમાં પણ...”

“હા.” કાંઈક સંકેતપૂર્વક તે બોલી.

વસન્તીની આકૃતિ ખીલી જઈ.

“તો પછી ચાલીશ તું મ્હારી સાથે?”

“હા.”

“આજ રાત્રિએ?”

“હા.”

“તો અહીં આવજો : આપણે આ રથળને અખરી નમસ્કાર કરીશું.”

‘ભલે.’

*

રાત્રિના અંધકારમાં ટોચાં હાથમાં લઈને વસન્તી ત્યાં આવ્યો, પણ કલ્યાણી ત્યાં નહોતી. ત્હેની પ્રતીક્ષામાં તે થોડીવાર ત્યાં ટહેલી રહ્યો, પરંતુ કલ્યાણી નજરે ન પડી. શું તે નહીં આવે? પ્રતીક્ષા કરવાનું ત્હેને મ્હાટે અસહ્ય બની ગયું. સાંજે જે રથળે બેસીને ત્હેમણે વાર્તા-વિનોદ કર્યો હતો ત્યાં આવીને તે બેઠો પણ દિવસ લાગ્યું નહીં. કલ્યાણીને શું થયું? ત્હેણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો હશે? શું ત્હેની માતાને બધી બિનાની બાજુ થઈ ગઈ હશે? આ અને આવા બીજા પ્રશ્નો પર વિચાર કરતાં કરતાં ત્હેને માથામાં દર્દ થવા લાગ્યું. ત્હેનું પ્રિય વાલ્ય હાથમાં હતું. તે “આવો, આવો, હે કલ્યાણી!” નું ગીત બગ્ગવવા લાગ્યો, પરંતુ કલ્યાણી ન આવી. નિરાશ બનીને ત્હેણે પડતું મૂક્યું : એ મૂકવા જતાં જ ત્હેની દષ્ટિ એક કવર પર પડી, ત્હેના પર ત્હેનું જ નામ હતું, હસ્તાક્ષર કલ્યાણીના હતા. કંપતા મૂળતા હાથે કવર ફાડીને ત્હેણે પત્ર વાંચવા માંડ્યો.

“પ્રિય વસન્તી,

આપણે બન્નેએ જ્યાં બેસીને એક બનવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, કલાકો સુધી બેસીને આપણે જ્યાં સાથે હસતાં, રોતાં, રમતાં, અધડતાં હતાં, જ્યાંની રજ મ્હારે માટે-ભક્તને દેવતાની મૂર્તિ જેટલી

પવિત્ર હોય તેટલી-પવિત્ર છે એ સ્થળે ત્હમે આવશો ત્યારે મ્હને નહીં પામે.

ત્હમે મોટી મોટી આશાઓ બાંધીને આવશો. ત્હમારા હૃદયમાં ઉમંગોની લહરીઓ જાગી રહી હશે. ત્હમે માનતા હશે કે સંસારમાં સૌથી સુખી માનવી જે કોઈ હોય તો તે ત્હમે જ. ત્હમારા મુખ પર હાસ્યની રેખાઓ તરી રહી હશે. સ્વપ્નો નીરખી રહ્યાં હશે કદીક મ્હારાં, કદીક ત્હમારાં, કદીક આપણાં બંનેનાં. એ સ્વપ્નોમાં ઉદ્ધાસની જ સૃષ્ટિ સમાયેલી હશે. સુખ અને સમૃદ્ધિ, સંપત્તિ અને સફળતા સૌન્દર્ય અને સંગીત જ્યાં દાસદાસીનાં કામ કરી રહ્યાં હોય એવું કોઈ જાનવલ્યમાન જગત ત્હમે ઝંખી રહ્યા હશે. એ વિદ્વત્સભ્ય જગતમાં જે જ પ્રાણી વિચરી રહ્યાં હશે-ત્હમે અને હું.

ત્હમે આવી અનેક ભાવનાઓમાં આવશો અને મ્હને નહીં જાણે. એથી ત્હમારા હૃદયને સખ્ત આઘાત લાગશે. કદાચ એથી ત્હમારું હૃદય ઝિન્નવિચ્છિન્ન થઈ જશે. ત્હમે આ પત્ર વાંચશો ત્યારે મ્હારા પર ખિન્નશો, ગુસ્સો કરશો, મ્હને વિશ્વાસઘાતિની કહેશો. પરંતુ શું કરું? મ્હારે વિવશ બનીને આ બધું કરવું પડ્યું છે.

માતાએ સંબંધ નક્કી કરી દીધો છે. આજે જે સોફા આગળ છે તે કાલે ચાલ્યા જશે. માની સાથે મ્હારે વાત થઈ હતી. કોણ જાણે ક્યાંથી એમને મ્હારા મનોવિચારોની જાણ થઈ હતી. ત્હેણે મ્હને ખૂબ સમજાવી. એ સમજાવવામાં મ્હારા ભવિષ્યનું, મ્હારા મુખનું કશું સ્થાન ન હતું-એમાં વડીલોનું નાક, કુટુંબનું નામ, લોકલજ્ઞ, સમાજનો વિચાર, વચન આપીને ત્હેનો ભંગ ન કરવો, કુમારી છોકરીઓનું કર્તવ્ય, માતાપિતાના અધિકાર વગેરે વાતોનો ઉલ્લેખ હતો. ત્હેણે મ્હારી આગળ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે છોકરી-ઓનો જન્મ પોતાને માટે નહીં પણ અન્યને માટે થાય છે, આથી સદાને માટે ત્હેણે પોતાનો વિચાર ન કરતાં બીજાઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. બીજાને ખાતર પોતાનું જીવન ખગડતું હોય તો કાંઈ નહીં.

માતાપિતાનું નામ, પતિની ઇચ્છા વગેરેની આગળ તહેનું પોતાનું સુખ કશી જ વિસાતમાં નથી.

તહેણે સ્પષ્ટ રીતે તો નહીં પણ ગોળગોળ વાતમાં ઘરમાંથી નાસી જવાથી શી દશા થશે એ પણ સમજાવી દીધું. ઘરમાંથી નાસી જનાર માટે બહારની જાહેર દુનિયામાં કશું સ્થાન નહીં રહે, કોઇને પોતાનું સુખ નહીં બતાવી શકે અને તેને માટે આત્મહત્યા સિવાય બીજા કોઈ ઉપાય નહીં રહે એમ મ્હને ઠસાવી દીધું. તહેણે મ્હારું લાલનપાલન કર્યું છે, એટલે મ્હારું કર્તવ્ય છે કે સમાજમાં તહેનું અપમાન કદાપિ ન થવા દેવું. વળી તે અસવણું લગ્નની પક્ષપાત્રી પણ નથી. તહેણે તો પોતાની સમાન કક્ષાનું, કંટર હિંદુનું ઘર શોધ્યું છે.

એમાં મ્હેં મારી સંમતિ આપી દીધી છે. કદાચ એ મ્હારી કાયરતા ગણાશે, પરંતુ હું પ્રથમ જણાવી ચૂકી છું કે માતાની આજ્ઞાનું મ્હારે પાલન કરવું જ પડે છે—જેથી કુટુંબનું નામ રહે, સમાજમાં મા પોતાનો દરજ્જો જાળવી શકે. મ્હેં મ્હારું બાવી બાબ્યને ભરોસે છોડ્યું છે. જે આને સમસ્ત જીવનનું અભિદાન કહી શકાય તો તે હું જાણીજૂઝને આપી રહી છું. સમાજના નિયમ એવા છે કે હું આ સિવાય કોઈ બીજા માર્ગ ગ્રહણ કરી શકું નહીં.

ત્હમે એમ ન માનશો, વસન્તી, કે આ નિશ્ચય પર આવતાં મારા દિલને જરા યે દુઃખ નથી થયું. હું મ્હારું હૃદય ચીરીને ત્હમને બતાવી શકતી હોત તો કેવું સારું થાત ! હું ત્હમને શું માનતી હતી એ ત્હમે જાણો છો. હું ત્હમારી સાથે રહીને કઈ કઈ આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાનાં સ્વપ્ન ન્યાળી રહી હતી એ ત્હમે જાણો છો. મ્હને બીજાની સાથે ત્હેની પત્ની બનીને રહેવામાં શી મુશ્કેલીઓ પડશે તે પણ ત્હમે જાણો છો. હું ત્હમને મ્હારા હાથથી ગુમાવી રહી છું—મ્હારા હાથે જ, જાણી જોઇને જ ! આ કેટલી દર્દભરી વાત છે—એનું દુઃખ સદા યે મ્હારા હૃદયમાં રહેશે. હું ત્હમને મળત, પણ મ્હારાથી એ

સાહસ કરી શકાયું નહીં. હું ત્હમને દુઃખી થતા જોઈ શકું તેમ નહોતી, તેમ જ હું ત્હમરી આગળ આવીને મ્હારા નિશ્ચય પર દબ રહી શકત નહીં. ઓહ ! માનવહૃદય કેટલું દુઃખ છે : કેટલું શિથિલ છે !

ત્હમે અહીંથી તુરત જ ચાલ્યા જાઓ. વસન્તી, અને મ્હને બૂલી જાઓ—સદાને માટે. આપણને જરા પણ શાન્તિ આપી શકે તેવો આ એક જ ઉપાય છે. બૂલવાનો પ્રયત્ન કરજો અને સ્મૃતિમાં તડપજો. ત્હમે મ્હને જીવનમાં ન મળ્યા હોત તો સારું થાત, હું બલિદાનની ઘડીએ આટલું બધું કષ્ટ ન પામત. પરંતુ અત્યારે હવે એ વાતોનો વિચાર કર્યે શું થાય ? બાળ્યમાં એવું જ લખ્યું હશે !

હવે હું વધારે ક્ષમી શક્તી નથી. એ સ્મૃતિઓનો ઉપહાર—ત્હમને મ્હારા પ્રથમ મિલનનો અને અંતિમ સમયનો પ્યાર !

—અભાગિની કલ્યાણી.”

૫

કલ્યાણીનું લગ્ન થઈ ગયું. ત્હેનું સાસરું સુરતમાં હતું. પતિ બણેલો—મણેલો હતો. ખી. એ. પાસ કરીને ત્હેણે અભ્યાસ મૂકી દીધો હતો, અને કાપડનો વેપાર કરતો હતો,

પ્રથમ રાત્રિ હતી. કલ્યાણી પોતાને પિયરથી હારમોનિયમ સાથે બેતી આવી હતી. ત્હેને સંગીતનો શોખ તો હતો જ એટલે થોડો વખત મળતાં જ તે પોતાના ખંડમાં ગઈ. ત્હેણે માન્યું હતું કે ત્હેનો પતિ ચોરની માફક છુપાઈને આવશે, થોડી ઘડી તે ગીત સાંભળવામાં તલ્લીન થઈ જશે, પછી ધીરે ધીરે તે ત્હેની ખુરશીની પાછળ આવીને ત્હેની આંખો દબાવી દેશે. તે સમજી જશે, પણ કશું બોલશે નહીં. તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ખૂમ પાડશે : “ કાણુ છે ? ” તેઓ કાંઈ ન બોલતાં ત્હેની આંખો વધારે જોરથી દાબશે, ત્યારે તે કહેશે : “ હું સમજી ગઈ—ત્હમે છો.” પછી તેઓ આંખ પરથી હાથ ઊઠાવી બેશે અને એકબીજાં સામું જોઈને બન્ને હસી પડશે, એવું એ ત્હેમનું પ્રથમ મિલન—મધુર મિલન—હશે.

થોડી ઘડી કલ્યાણી આવી રીતે પોતાના ભાવનાશીલ હૃદયમાં ભાવનામય કલ્પનાઓના સંચાર કરતી રહી, અને પછી તે એની કાલ્પનિક નીંદરમાંથી જાગ્રત બની. હારમોનિયમ લઇને તે બજાવવા માંડ્યું. હજુ એની પૂરી શરૂઆત પણ નહોતી કરી ત્યાં તો બિહારીના, કલ્યાણીના પતિના મકાનની નીચે કલ્યાણીના ખંડની બારી પાસે જ ફેટલાક છોકરાઓ એકઠા થઈ ગયા. કોઇ ચાળા પાડતું હતું, કોઈ હારમોનિયમની ધૂન સાથે સીટી બજાવતું હતું, તો કોઈ બિહારીનું નામ લઈ તહેનો ઉપહાસ કરતું હતું. બિહારી દુકાનેથી આવતો હતો ત્યારે તહેણે આ બધું જોયું. કલ્યાણી પોતે જ તહેનો ઉપહાસ કરી રહી હોય એમ તહેને લાગ્યું. તે આગળ વધ્યો અને બારણા પાસે આરાતાં જ તહેણે સાંભળ્યું:—કલ્યાણી ગાઈ રહી હતી.

“વાદળીઓ શાને મુજને તરસાવો!

પિયુષિરવની જવાલ જલે છે,

મિલન—નીર શીતળ વરસાવો!

વાદળીઓ શાને મુજને તરસાવો!”

દાર પર ઊભો રહી બિહારી ગીત સાંભળવા લાગ્યો. એટલામાં જ તહેણે સાંભળ્યું કે પડોશની ફેટલાક આઘેડ વ્યક્તિઓ ખેડી ખેડી તહેની સ્ત્રીના સંબંધમાં વાતો કરી રહી હતી:

“પૂરેપૂરી મડમ છે!” એકે કહ્યું

“હજુ તો કાલ સવારે ચાલી આવે છે અને આજથી જ પોતાનાં બધાં કરતૂક બતાવવાં શરૂ કર્યાં છે.” બીજાએ કહ્યું.

“આજે આ વાત છે તો કાલે રસ્તા પર નાચશે પણ ખરી!” ત્રીજાએ ગંભીરતાપૂર્વક પોતાની સંમતિ આપી.

બિહારીનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયું. તે સીધો ઉપર ચડ્યો અને કલ્યાણીના ખંડનું દાર ઉઘાડી અંદર દાખલ થયો. કલ્યાણીએ બારણું ઊઘડવાનો અવાજ સાંભળ્યો. પતિનું આગમન થયું એ જાણીને તહેને આનંદ થયો. તહેણે ગાવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

“ મહારી પીડ સમજી, નિરમોહી,
આંસુનાં બે બુંદ વહાવો !
વાદળીઓ શાને મુજને તરસાવો ! ”

તહેણે ગાવાનું બંધ ન કર્યું : બિહારીના આગમનની પોતાને ખબર નથી એ ખતાવવા માટે. પરંતુ બિહારી તહેની પાસે પણ ન આવ્યો. બારણા આગળ બિભા બિભા જ તહેણે મોટેથી બૂમ પાડી કહ્યું, “ ગાવાનું બંધ કર.”

કલ્યાણીના હોશ બિડી ગયા. તહેણે સ્વપ્ને પણ ધાયું નહોતું કે પોતાના પ્રથમ મિલનના અવસરે પતિનો આવો વ્યવહાર રહેશે. તહેના કહેવાનો ઢંગ શિષ્ટ અને મધુર હોત તો કદાચ તહેને ખોટું ન લાગત. સ્નેહપૂર્વક ઘોઝેલું વિષ પણ લોકો પ્રસન્નતાથી પી જાય છે. બિહારીના વાક્યમાં આદેશ-કોપેક્ષામય આદેશ, ગર્વ અને સ્વામિત્વભર્યો આદેશ સમાયેલો હતો અને તે કલ્યાણીને માટે વિપત્તી જે વધારે દાડક હતો. તહેના કોમળ હૃદયને આઘાત લાગ્યો. તહેનો આત્મા ઘવાયો. ગીત બંધ કરી ઘડીભર તે પોતે લૂંટાર્ક ગણ હોય તેવી દૃષ્ટિએ બિહારી તરફ જોઈ રહી. તહેની પાસે ફક્ત બે વસ્તુઓ હતી : કલ્પના અને ભાવના. અત્યારે એનાં કલ્પનાકુસુમો કચરાઈ ગયાં, એની ભાવનાઓની ખાલી છત્રકાર્ક ગણ-ગણે તે સંપત્તિવિહોણી બની ગઈ.

“ આ ઘરમાં આવી રીતે ગાવા-ખખવવાનું નહોં બની શકે. આ ગૃહસ્થ માણસનું ઘર છે, વારવનિતાઓનો અડો નથી, સમજી ! ” કહીને બિહારી ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો. કલ્યાણી સાથે તહેણે વાત સરખી જે ન કરી. કલ્યાણી ઘડીભર પૂતળીવત્ બિભી રહી. હજી તહેને ખાતરી નહોતી થતી કે તહેનો પતિ આવ્યો હતો અને ગુસ્સામાં કાંઈક કહી ગયો હતો. પછી તે પાસે પડેલા પતંગ પર બેઠી અંતર્વેદનાની પ્રથમ શ્રેણી સમાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. હવે બીજી ચાલુ

થઈ. એની આંખમાંથી આંસુ સરવા લાગ્યાં. પહેલાં એ આંખના છેડેથી બહાર નીકળ્યાં અને પછી તહેમણે ગાત્ર પર આક્રમણ કર્યું અને છેવટે એની હાર બંધાઈ ગઈ. આંસુની સાથે ડૂસકાં પણ શરૂ થયાં. તહેણે તકિયામાં મુખ છુપાવી દીધું અને બાળકની માફક ઝાર-ઝાર રડવા લાગી. તકિયાને બદલે કોઈનું વક્ષસ્થળ હોય તો આંસુ તુરત જ બંધ થઈ જાય છે, પરંતુ તકિયા પાસેથી એટલી સહાનુભૂતિ, એટલી ધીરજ અને એટલો સંતોષ નથી મળતો.

જ્યારથી કલ્યાણી આ ઘરમાં આવી હતી ત્યારથી તહેણે વસન્તીને બૂલવાની એજા કરી હતી. તહેણે એટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે તે તહેને લગભગ બૂલી ગઈ હતી. જ્યારે તહેનું રમરણ થતું ત્યારે તે પોતાના પતિનું ધ્યાન ધરતી. સ્ત્રીમાં એ મહા ભારે ગુણ છે કે તે પોતાના અન્તર્ગતની વેદનાને એવી રીતે દર્શાવી શકે છે કે તહેનું અસ્તિત્વ તદ્દન નષ્ટ થયા જેવું પ્રતીત થાય છે. પરંતુ હા, તહેના હૃદયમાં જે ભાવનાશીલતા હોય છે તહેનું પોષણ થવું જોઈએ. જે તહેનું પોષક ન મળ્યું તો તહેની અન્તર્વેદના જાગ્રત થાય છે અને તે પોતાના પ્રેમીને માટે તરફડિયાં ભારે છે. કલ્યાણીની એવી દશા થઈ. જ્યારે તહેની ભાવનાશીલતાને બિહારીદ્વારા ઠોકરે મારવામાં આવી ત્યારે તહેને વસન્તીનું રમરણ થયું. તહેને માટે તે વ્યાકુળ બની. વારંવાર વસન્તી તહેની સન્મુખ ઊભો રહી “આવો, આવો હે કલ્યાણી!” ગાઈ રહ્યો હોય તેમ તહેને પ્રતીત થવા માંડ્યું.

“જુઓ, હાજર છે કલ્યાણી!” એમ તહેને પણ ગાવાનું મન થઈ આવતું.

પરંતુ તહેના મુખમાંથી શબ્દ સરખો યે બહાર ન નીકળતો, અને નીકળે પણ કેવી રીતે? સંગીત હૃદયની વસ્તુ છે, નહીં કે હોઠની. જ્યારે હૃદય રમશાન બની જાય છે ત્યારે કોયલ પણ ત્યાંથી ઊડી જાય છે.

૬

ધીરે ધીરે કલ્યાણીએ પોતાની જાતને સંભાળી લીધી. તહેણે પોતાનું લગ્ન ઇચ્છાનુસાર નહોતું કર્યું, માતાની ઇચ્છાથી કર્યું હતું. તો પછી પોતાની ઇચ્છાનુસાર તહેને સુખ ન મળે તો તહેણે કશી ફરિયાદ ન કરવી જોઈએ. ભાગ્યની પરીક્ષા કરવા માટે જ તહેણે માતાની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરી હતી. હવે ભાગ્યની પરીક્ષા થઈ ચૂકી હતી. તહેનું જે પરિણામ આવ્યું તહેનો તહેણે સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો, અને એ વિચારે તહેણે પોતાનું યૃક્તજન આરંભ્યું. તહેણે પોતાના કાલ્પનિક જગતને નષ્ટ કરી દીધું. જે જીવનમાં તે હતી તહેને અનુરૂપ જીવનનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગી. તહેણે સંગીત છોડી દીધું, હારમોનિયમને ફરીથી સ્પર્શ સરખો પે ન કર્યો. હવે તે પ્રથમની કલ્યાણી નહોતી રહી-તહેની કાયાપત્ર થઈ ગઈ હતી. કોઈ કોઈ વાર તહેનો આત્મા આ નીરસ જીવનથી વિચ્છિન્ન બની જતો હતો, છતાં યે તે એ જીવનથી સંતુષ્ટ હતી.

કલ્યાણી જેવી સ્ત્રીના હૃદયને વિગ્રહી બનાવી લે અને તહેને સંતુષ્ટ રાખે એવા ગુણો ખિહારીમાં નહોતા, છતાં યે તે કલ્યાણીને ચાહતો હતો. તે પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર તહેને સુખી બનાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ તે બુદ્ધિ કલ્યાણીનાં ભોજન-વસ્ત્ર સંબંધી સુખનો જ ખ્યાલ કરી શકતી હતી. કલ્યાણીના હૃદયમાં શી ગિથલપાથલ થઈ રહી હતી તે એ સમજી શકતો નહોતો. જે કલ્યાણી પોતે જ પોતાની બાવનાઓનું દમન ન કરતી હોય તો ખિહારીનું પારિવારિક જીવન નરક સમાન બની જત.

કલ્યાણીના આવા પ્રકારના જીવનનાં એ વર્ષ વીતી ગયાં. કામપ્રસંગે ખિહારીને મુંબઈ જવાનું હતું અને પંદરેક દિવસ ત્યાં રોકાવું પડે તેમ હતું. કલ્યાણીએ મુંબઈ જોયું નહોતું એટલે તે તહેને પણ સાથે લેતો ગયો.

કલ્યાણી મુંબઈમાં પોતાના ખંડમાં બેઠી હતી એવામાં ખિહારી અંદર આવ્યો.

“ મહારો બાલ્યકાળનો એક મિત્ર આજે સાંજના આપણે ત્યાં જમવા આવવાનો છે, કલ્યાણી ! ” તહેણે કહ્યું.

“ તો તહમે કહો તે રસોઇ કરું. ”

“ તે નાટકમાં કામ કરે છે, એટલે તો સારું સારું ખાતો હશે. ”

“ તો સારું ખનાવીશું. ” કલ્યાણીએ બહુ જ ધીરથી કહ્યું. બાણે ‘ નાટક ’ શબ્દ સાંભળીને તહેના મગજમાં ભૂતકાળની સુમ ઘટનાઓ જન્યત થવાથી ખળભળાટ મચી ગયો હોય તેમ.

સાંજ પડી. કલ્યાણીએ ભોજનની સર્વ સામગ્રી સજ્જ કરી રાખી. બિહારી પોતાના મિત્રને લાઇને આવ્યો હતો અને તહેને બહારની બેઠકમાં બેસાડ્યો હતો.

“ બધું તૈયાર છે, જોઇ લ્યો. પછી માગવું પડશે તો કષ્ટ લાગશે. ”

“ એમાં કશું જેવું શું છે ? તું પીરસી જાજે. ”

“ હું ? ” કલ્યાણીએ વિસ્મયથી પૂછ્યું.

“ કેમ નહીં ? ”

“ પરપુરુષની સામે હું નીકળું ? ”

“ મુઝાઈમાં બધી સ્ત્રીઓ નીકળે છે, બ્યારે ભેર પહોંચીશું ત્યારે જોયું જશે; અને વળી એ તો મહારો બાલસાથી છે. અમે બન્નેએ વર્ષો સુધી સાથે ખાધું-પીધું છે, સાથે બણ્યાગણ્યા છીએ, પછી ત્યારે શરમાવું ન જોઇએ. ”

કલ્યાણીને બિહારીના વિચારોમાં આ પરિવર્તન થયું જોઇને આનંદ થયો, પરંતુ ક્ષણભર માટે જ. તહેને રહી રહીને કોઈ અનિષ્ટ થવાની આશંકા થવા લાગી. તહેના અંતરમાં કોઈ કહી રહ્યું હતું કે ‘ તું બહાર ન નીકળીશ. ’ પરંતુ તે બિહારીની અવગણના કરવા માગતી નહોતી, એટલે તહેણે તહેની વાત કબૂલ રાખી.

કલ્યાણી એક બાળુ ઊભી હતી. બિહારીએ તહેને કહ્યું: “આ મ્હારો મિત્ર વસન્તી !”

કલ્યાણી ચમકી ઊઠી. તહેને પોતાની દષ્ટિ પર વિશ્વાસ ન પડ્યો. તે જે કાંઈ જોઈ રહી હતી તે શું સાચું હતું ? તહેની સામે વસન્તી ઊભો હતો. વસન્તી પણ વિસ્મિત બન્યો હતો. તહેને સ્વપ્ને ચ ખ્યાલ નહોતો કે કલ્યાણી બિહારીની પત્ની હશે. બિહારીએ આ કશું ન જોયું. બ્યારે તહેણે વસન્તી તરફ દષ્ટિ ફેરવી ત્યારે તેઓ બન્ને સાવધ થઈ ચૂક્યાં હતાં.

ભોજન સમાપ્ત થઈ ગયું અને વસન્તીને જવાનો સમય પણ થવા આવ્યો હતો, પરંતુ કલ્યાણી અને તહેનો વચ્ચે કશી જ વાત-ચીત ન થઈ. કલ્યાણીએ પોતાના હૃદયની ભાવનાને એટલી દબાવી રાખી હતી કે તહેણે વસન્તી તરફ જોયું સરખું પણ નહીં.

“ફરીથી આવજો વસન્તી !” બિહારીએ કહ્યું.

“ક્યારે ?” વસન્તીએ પૂછ્યું.

“ત્હને ક્યારે વખત મળશે ?”

વસન્તી થોડીવાર વિચારીને બોલ્યો, “કાલે ત્હમે અમારું નાટક જોવા આવો અને પછી આપણે બધાં સાથે આવીને જમીશું.”

“હીક છે ! ત્હારી કંપની પણ હવે બહારગામ જવાની છે એટલે નાટક જોવાનું ફરી મળ્યું કે ન પણ મળ્યું.” બિહારી બોલ્યો અને તેઓ બન્ને બહાર નીકળ્યા.

બિહારી પાછો આવ્યો ત્યારે કલ્યાણીએ કહ્યું: “ત્હમે એમને ફરીથી શા માટે બોલાવ્યા છે ?”

“કેમ ? એ પૂછવાનું શું કારણ ?”

“અમસ્થી પૂછું છું. એમને કહી દેજો કે ફરીથી ન આવે.”

“એમ તે બને ? મિત્ર હોય તો તહેને બોલાવવો પણ પડે.”

“બીજા ગમે તે મિત્રને બોલાવજો, પણ એને નહીં.” દીનસ્વરે કલ્યાણીએ કહ્યું.

“પણ શા માટે? શી વાત છે? તું પહેલાં એને ક્યાં ચ મળી છે?”

“ના.”

“તો પછી?”

“કોણ જાણે શા માટે મ્હને એનો વિચાર આવતાં જ થીક લાગે છે.”

“એ બધો ત્હારો ભ્રમ છે. વસન્તીને હું સારી રીતે ઓળખું છું.”

“ના, મ્હને એમના વિષે કોઈ શંકા નથી.”

“તો પછી શી બાબતમાં શંકા છે?”

“તે હું નથી જાણતી.”

“મ્હને લાગે છે કે પુરુષોની સંમુખ આવવાની ત્હને ટેવ નથી તેથી એમ થતું હશે.”

“પણ મ્હારી એક વાત તો માનશો ને?”

“શી?”

“હું નાટક જેવા નહીં આવું.”

“એ તો વસન્તીના ઉપર આધાર રાખે છે. તે કબૂલ કરે તો બની શકે.”

કલ્યાણી ચૂપ રહી, પરંતુ મનમાં ને મનમાં બળી જતી હતી. ત્હણે વસન્તીને જૂલવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને એ જ સામે આવીને ભ્રમો રહ્યો-પહેલાં કરતાં એ અધિક સુંદર, અધિક આકર્ષક, અધિક મોહક સ્વરૂપે. કર્તવ્ય અને વાસના વચ્ચે જે સમાધાની થઈ હતી ત્હેનો અન્ત આવી ગયો. બન્નેએ ત્હેના હૃદયને રણાંગણ બનાવી ફરીથી સંગ્રામ છેડ્યો હતો. તે બયબીત જેવી દેખાતી હતી. એ તે વસન્તીને મળશે, ત્હેની સાથે વાતો કરશે, ત્હેને અભિનય કરતાં જોશે, માતાં સાંભળશે તો તે પોતાના કર્તવ્ય પર દૃઢ રહી શકશે ખરી? વાસનાનો પ્રવાહ શું ત્હેને પુનઃ વસન્તી પ્રત્યે ખેંચી નહીં લઈ જાય?

ખિહારી અને કલ્યાણી બન્ને નાટક જોવા ગયાં. સામે એક સોફા પર બન્ને બેઠાં હતાં. કલ્યાણીના જીવને આજ ઠીક નહોતું. અંતરથી તે ઉદ્વિગ્ન હતી અને બહારથી ઉદાસ. રંગભૂમિ પર વસન્તી આવ્યો. ત્યાં તે કાંઈ એર જ દેખાતો હતો—ઉન્મત્તકારી, નશાખાન. કલ્યાણીએ આંખો મીંચી દીધી. ત્હેના બહુ આગળ તે સ્થિર રહી શકતી નહોતી. એકવાર ત્હેની હૃદયતંત્રીના તાર ઝબૂઝબૂી ઊડ્યા, પરંતુ આંખો બંધ કરી દેવાથી શું? વસન્તીની આકૃતિ કાંઈ બહારનો વ્યાપાર નહોતો, એ ત્હેના અન્તસ્તત્ત્વમાં સમાયેલી હતી. આંખોએ અંદરથી જ વસન્તીને ન્યાખ્યો. કલ્યાણીની વેદનાનો પાર ન રહ્યો. હૃદય દર્દથી પીડાવા લાગ્યું, એટલામાં જ ત્હેણે સાંભળ્યું: વસન્તી ગાતો હતો.

“આવો, આવો, હે કલ્યાણી!”

આ તે જ નાટકનું ગીત હતું જે તેમણે બન્નેએ તે રાત્રિએ પેલા જરણાંના કિનારે ગાયું હતું, પરંતુ આજે એ ગીતમાં નવીન માધુર્ય હતું, નવી મોહિની હતી. એના મગજમાં એ સર્વ ભૂતકાળની ઘટનાઓનાં ચિત્ર દોરાવા લાગ્યાં. ત્હેને માટે એ અસહ્ય હતું.

“ઘેર ચાલો!” ત્હેણે ખિહારીને કહ્યું.

“કેમ?”

“મ્હારા જીવને ઠીક નથી. જલદી ચાલો, નહીં તો હું મૂર્ચ્છિત બની જઈશ.”

તે ઝાઝું ન બોલી શકી. ત્હેની આંખો મીંચાવા લાગી. ખિહારીએ ત્હેને ઝાલી લીધી, નહીં તો તે પડી ગઈ હોત.

૭

કલ્યાણીને લઇને ખિહારી ઘેર આવ્યો. ત્હેના હોશ ઊડી ગયા હતા. એ રહસ્યનો ખ્યાલ ત્હેને આવતો નહોતો. કલ્યાણી ચેતન-વિહીણ પત્તંગ પર પડી હતી. વસન્તીનો પાટ પૂરો થઈ ગયો

હતો એટલે તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાં જ લેણે બિહારીને કહ્યું, “તું ડોક્ટરને બોજાવી આવ, હું એની સંભાળ રાખીશ”

બિહારી ચાલ્યો ગયો. કલ્યાણીનો હાથ પકડી વસન્તી બોલ્યો: “કલ્યાણી!”

કદાચિત કલ્યાણીના કાન વસન્તીના શબ્દની પ્રતીક્ષા જ કરી રહ્યા હતા. કલ્યાણીએ પોતાની આંખો, વસન્તીના શબ્દ સાંભળતાં જ, કોઈ ધંટડી વાગતાં પોતાના મકાનનાં બારણાં ખોલે, તેવી રીતે ઉઘાડી.

“કલ્યાણી!” વસન્તીએ ત્હેનાં અર્ધબિધડયાં નેત્રો તરફ જોઈને કહ્યું.

“કોણ! વસન્તી?”

“હા!”

“ત્હમે અહીં શા માટે આવ્યા? ત્હમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ-હમણાં ને હમણાં.”

“તું મ્હારી એટલી બધી ઘૃણા શા માટે કરે છે, કલ્યાણી?”

“ઘૃણા નહીં, ભય!”

“મ્હારાથી ભય શા માટે?”

“ઓહ! ત્હમે નથી સમજી શકતા! મ્હારા હૃદયનો દુર્ગ નથી સુરક્ષિત કે નથી દૃઢ; ત્હમે ચોર છો, કોણ જાણે કઈ બાજુએથી ત્હમે અંદર ઘૂસી જાઓ. અંદરનો બધો ભેદ ત્હમે જાણો છો એટલે કોણ જાણે શી યે વસ્તુ ચોરી જાઓ! ઓહ વસન્તી! ત્હમે શા માટે ફરીથી મ્હારી દષ્ટિ સમીપ આવ્યા? હું ત્હમને વિસારી ચૂકી હતી, અને જેમ તેમ જીવન વિતાવી રહી હતી. ત્હમે મ્હારી એ શાંતિનો ભંગ શા માટે કર્યો? હવે...હવે...શું થશે?”

તે રુદન કરવા લાગી.

“જ્યારથી મ્હને ત્હારો પત્ર મળ્યો હતો કલ્યાણી, ત્યારથી મ્હેં ત્હને મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આપણું આ

મિલન સંયોગવશ થયું છે. કદાચ દૈવનો એમાં હાથ હોય ! ”
વસન્તી બોલ્યો.

“ દૈવનો હાથ ! ઉફ, કેટલો ભયંકર હાથ છે ! ક્યાંથી ખેંચીને
ક્યાં ધસડી લાવ્યો, અને હવે કોણુ જાણે ક્યાં એ લપ્ત જશે ! ”

“ તું પ્રસન્ન નથી ? ”

“ શા માટે નહીં ? હું પ્રસન્ન છું, ખૂબ પ્રસન્ન છું. મહારી
પાસે શું નથી ? ઘર-ખાર, ધન-વસ્ત્ર, પતિ સર્વ કાંઈ છે.”

“ પરંતુ.....”

“ શું ? ”

“ સર્વ હોવા છતાં કાંઈ પણ નથી. તું છુપાવી રહી છે,
કલ્યાણી ! તું સુખી નથી.”

“ હતી, બહુ જ સુખી, આજ દિન સુધી, પરંતુ આજ...?
આજે તેમ નથી.”

“ આજ પણ તું સુખી થઈ શકે છે.”

“ હવે ? હમણાં ? ”

“ શા માટે નહીં ? ”

“ નહીં ! ”

“ કાં નહીં ? જે ગેલા ઝરણાને કિનારે બની શક્યું હતું તે
આજેય શક્ય છે : હું અને તું બન્નેય હતાં તેનાં તે જ છીએ.”

“ એ જ ત્હમે નથી જાણતા. હું હવે પ્રથમની કલ્યાણી નથી.
એ કલ્યાણીને તો મહેં ક્યારનીયે મારી નાખી છે.”

“ મહારે ખાતર, મહારે માટે, એ કલ્યાણી પુનઃ જીવિત બની
શકે છે ! ”

“ નહીં, નહીં. મહારા તરફ ન જુઓ ! ચાલ્યા જાઓ ! એ
રમૂતિઓને જામત ન કરો ! ”

વસન્તીએ ત્યાંથી ઊઠવા માંડ્યું. કલ્યાણીને લાગ્યું કે તે ચાલ્યો જશે. તે તકિયામાં મુખ છુપાવીને રડવા લાગી. વસન્તીએ ચાલવા માંડ્યું, અને તે દાર સુધી પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો ત્યાં તે કલ્યાણી બોલી ઊઠી: “ ન જાઓ વસન્તી ! પાછા આવો ! ”

વસન્તી આવીને ત્હેની પાસે બેસી રહ્યો.

“ ત્હમે શા માટે ચાલ્યા જાઓ છો ? ” ત્હેણે પૂછ્યું.

“ તું એવું ઈચ્છે છે માટે ! ”

“ હંમેશને માટે ફરીથી ચાલ્યા જશો ? ”

“ કંપની કાલે બહારગામ જવાની છે: એટલે ફરીથી કદાચ આપણી મુલાકાત ન પણ થાય, આજનું મિલન કદાચ છેવટનું જ બનશે. ” કલ્યાણી ચૂપ રહી. વસન્તી ત્હેના તરફ જોઈ જ રહ્યો.

“ એક દિવસ એવો ચે હતો કે જ્યારે ત્હમે ‘ આવો, આવો હે કલ્યાણી ! ’ એવું માતા હતા. પણ આજ ? ” તે બોલી.

“ આજે પણ એ જ વાત છે. એ ગીત મ્હેં ન ગાયું હોય એવો એક પણ દિવસ વીત્યો નથી; પરંતુ એના ઉત્તરમાં ‘ જુઓ, હાજર છે કલ્યાણી ! ’ એમ કહેવાને કોઈ જ નથી. ”

“ અને કદાચ હોય તો ? ”

“ કલ્યાણી ! ” વસન્તીએ ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું.

“ જવાબ આપો ! ”

“ સાચે જ તું પૂછે છે ? ”

“ હા. ”

“ આ જીવન ત્હારે માટે નથી. આવીશ ? ”

“ હા, જ્યાં લઈ જશો ત્યાં, વસન્તી, પ્રિયતમ ! ”

૮

કલ્યાણીને નાટ્યસમિતિમાં નટીનો પાટ મળ્યો હતો. ત્હેને કરુણ અભિનય સોંપવામાં આવતો હતો અને તે તે સંપૂર્ણ સફળ-

તાપૂર્વક પાર પાડતી. ત્હેનાં ગીત પણ કુરુણાભર્યાં રહેતાં. ત્હેની આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ હતી. તે નદી હતી—એક સદૃશ નદી. તે ગાતી હતી, સેંકડો પ્રેક્ષકોની સંમુખ, અને ત્હેનું એ સંગીત જનતાના હૃદયને સ્પર્શતું હતું. તે સાધારણ ગાયિકા નહોતી. આ અર્ધાંશો તે પ્રસન્ન હતી, પરંતુ સર્વથી વધારે પ્રસન્ન તે વસન્તી સાથે હતો તેથી થતી. તે કોઈ કોઈ વાર બિહારીના સંબંધમાં વિચાર કરતી અને ત્યારે ત્હેને થોડું દુઃખ થતું. આ પ્રમાણે ત્હેનું આલી નીકળવું શું ન્યાયયુક્ત હતું? માનુષિક હતું? ત્હેણે શું બિહારી સાથે દગો નહોતો કર્યો? ગમે તે હોય, પરંતુ પોતાના ભાગ્યનિર્માણનો અધિકાર ત્હેને પોતાને હતો એટલું તે સમજવા લાગી હતી. જ્યારે બિહારી ત્હેની ભાવનાઓનો વિચાર સરખો યે નહોતો કરતો ત્યારે તે ત્હેનો વિચાર શા માટે કરે? આવા આવા વિચારોએ બિહારીને ત્હેણે પડદા પાછળ રાખ્યો હતો. ત્હેને તે બૂઝી ગઈ હતી. ત્હેની સંમુખ એક માત્ર વસન્તી હતો, વસન્તીની સાથે તે સુખી હતી, તેઓ જન્મે પ્રેમીઓની માફક રહેતાં હતાં, પરંતુ ત્હેમને રહેવાના પ્રકારો સાથે કોઈ જનતનો સંબંધ નહોતો. કલ્યાણી તો વસન્તીની પાછળ—ત્હેની ખાતર જીવી રહી હતી. તે ત્હેને કોઈ પણ સ્વરૂપે સ્વીકારવાને તૈયાર હતી. જ્યાં સુધી તે ત્હેનો હતો ત્યાં સુધી ત્હેને કોઈ પણ જનતની ચિંતા નહોતી. તેઓ એકબીજાને સારી રીતે સમજતાં હતાં, જન્મે કલાકો સુધી સંગીતની ચર્ચા કરતાં, ત્હેનો અભ્યાસ કરતાં. કોઈ કોઈ વાર પાસેની નદીમાં, ચાંદની રાતે એકાદ નૌકામાં નીકળતાં, કદી હસતા ચન્દ્ર તરફ ન્યાજતાં અને ખિલખિલાટ હસી પડતાં, કદીક મલકાતા તારાઓને જોતાં અને ત્હેમના એ મલકાટ સાથે પરસ્પરના મલકાટની તુલના કરતાં. આવી રીતે કોઈ વાર પ્રકૃતિની ગોદમાં, કોઈ વાર પ્રકૃતિથી પર, તેઓ પોતાનાં ખેલ ખેલતાં અને હસતાં હસતાં દિવસ વિતાવતાં હતાં. પરંતુ આ હાસ્ય ઝાઝો વખત સ્થિર ન રહ્યું. યુવાજનના કૂડમાં ઠાંટા હોય છે, કોઈમાં નાના તો કોઈમાં મોટા. કલ્યાણીને રડવાના દિવસ આવ્યા.

કંપની તે દિવસોમાં કરાંચી હતી. ત્યાં મેનેજરે એક નવીન નટીને કંપનીમાં દાખલ કરી. અત્યાર સુધી હાસ્યરસની નાયિકાનો અભિનય ખીજી નટી કરતી હતી, હવે નવીન નટી અનવરીને એ ભૂમિકા મળી. અનવરી સુંદરી રમણી હતી. કલ્યાણી સુંદરી હતી પણ અનવરી કરતાં કાંઈક ઓછી. એનો સ્વર પણ કલ્યાણીના સ્વર કરતાં વધુ મધુર હતો.

પહેલવહેલાં અનવરીએ વસન્તીની સાથે રિહર્સલ કર્યું. તે સ્તંભિત બની ગયો. જ્યારે પ્રેમનું દશ્ય આવતું ત્યારે અનવરી સાથે જ તે વસન્તીને પ્રેમ કરતી હોય એવો અભિનય કરતી. એની મતવાલી આંખોમાં એવું જાદુ બચુ હતું કે વસન્તી ત્હેના તરફ આકર્ષાયા વિના ન રહી શક્યો. કલ્યાણીએ એ જોયું.

“વસન્તી ! સાવધાન રહેજે.” તે બોલી.

“કોનાથી ?”

“જેના આકર્ષણે તું ખેંચાઈ રહ્યો છે ત્હેનાથી.”

“કલ્યાણીથી ?”

“મહેને ન ખનાવ.”

“તો તું જ કહે, કોનાથી ?”

“અનવરીથી.”

“અનવરી ? એના સંબંધમાં તું કાંઈ જ ન કહીશ, કલ્યાણી ! અમે નાટકી જીવે છીએ. અમારા સંસારમાં બધું યે ક્ષમ્ય છે ! પરંતુ કલ્યાણીનું પદ કોઈ છીનવી શકે તેમ નથી.” ત્હેણે હસીને કહ્યું.

કલ્યાણી તે વખતે કાંઈ પણ ન બોલી, પરંતુ ત્હેને સંતોષ ન થયો. અત્યારે ત્હેને જીવનમાં કદી યે ન લાગ્યો હોય તેટલો બય લાગતો હતો. આટલી બધી ઘટનાઓ પછી ત્હેણે વસન્તીને મેળવ્યો હતો. અત્યારે, જ્યારે તે જ ત્હેનો એક માત્ર આધાર હતો ત્હેને કોઈ ખીજી સ્ત્રી છીનવી જશે ! ત્હેણે લડવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

તે વસન્તીને હરેક પ્રકારે પોતા તરફ આકર્ષિત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી અને હરેક રીતે ત્હેની ચિંતા રાખતી; છતાં યે તે વસન્તીમાં થતા પરિવર્તનને રોકી શકી નહીં. તે જોટલો ત્હેને પોતાના તરફ આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. તેટલો જ તે અનવરી તરફ હજી યે ખેંચાતો જતો હતો. ધીમે ધીમે ત્હેણે કલ્યાણી સાથે જમવાનું પણ મૂકી દીધું હતું.

તે દિવસે એ ખૂબ રડી હતી. એક અઠવાડિયાથી વસન્તી ત્હેની પાસે આવ્યો નહોતો. તે દિવસે રમ્મ હતી ત્યારે વસન્તી નજરે પડ્યો.

“આજે સાંજે બે કલાક તો મળને આપો!” તે બોલી.

“શું કરીશ તું?”

“ક્યાંક ફરવાને જમથું. સાથે ક્યેં બહુ દિવસ વીત્યા, આજે આપણે જમએ. કદાચ ફરીથી—”

“કાલે જોયું જશે, કલ્યાણી! આજે મહારે મેનેજર પાસે બહુ જરૂરી કામ છે.”

કલ્યાણી એકલી ઘણી વાર મુઠી બેસી રહી. ત્હેના દિલને શાંતિ ન મળી એટલે તે સિનેમા જોવા ચાલી. બહાર ટિકિટ લેવા ગઇ. ત્હેણે વસન્તીને અનવરી સાથે જોયો. કલ્યાણીને જોઇને વસન્તી ત્હેનાથી દૂર જવા લાગ્યો, પરંતુ કલ્યાણીએ ત્હેની પાસે જઇને કહ્યું, “આ મેનેજરની સાથે ખાસ કામ હતું કે?”

“પહેલાં એક ખુશખબર સાંભળી લે.”

“ખુશખબર?”

“હા, કાલે અનવરી સાથે મહારે લગ્ન થવાનું છે.”

કલ્યાણીએ સિનેમા ન જોયો. તે રડતી, પાગલની માફક ઘેર પાછી આવી. જેવી રીતે તે બિહારીનો ત્યાગ કરીને આવી હતી તેમ વસન્તીએ આજે ત્હેનો ત્યાગ કર્યો.

તે રાત્રે દુઃખાન્ત નાટક ભજવાતું હતું અને તેમાં અતે કલ્યાણી ભરવાનો અભિનય કરતી હતી. તે રાત્રિએ અનવરી અને વસન્તીનું લક્ષ્મ થયું હતું. વીખરાયેલા વાળ હતા, સાધારણ વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં અને આંખો રડતાં રડતાં લાલધૂમ ખતી હતી. આવા વેષે કલ્યાણી પહેલા પ્રવેશમાં સ્ટેજ પર આવી હતી. આજે તહેનો અભિનય ખરાખર નહોતો. અચાનક તહેની નજર સામે ખેડેલા બિહારી પર પડી. તહેની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. કલ્યાણી દિલ સખત કરી સ્ટેજ પરથી અંદર ગઈ. મેનેજરે તહેને કહ્યું : “જરા જીવ પૂર કલ્યાણી! ખેલમાં જીવન રેડ! આજે તહેને શું થયું છે? અભિનયને સ્વાભાવિક બનાવ,”

“એવો સ્વાભાવિક બનાવીશ કે તેમાં કૃત્રિમતાનું નામનિશાન પણ ન હોય!” તે શુષ્ક હાસ્ય હસીને બોલી.

ખેલ પૂરો થવાની તૈયારીમાં હતો. કલ્યાણીએ અઝળક અભિનય કર્યો. છેવટના દશ્યમાં તહેણે મૃત્યુનું દ્રશ્ય બતાવ્યું. છૂરી હૃદયમાં ભોંકવી, લોહીની ધારા વહેતી, એનું “આહ!” કહીને પૃથ્વી પર પડવું—એ બધું એટલું સ્વાભાવિક હતું કે પ્રેક્ષકો દંગ બની ગયા—અને પડદો પડ્યો.

“વન્સ મોર” માટે પ્રેક્ષકોએ તાળીઓ પાડી પણ પડદો ન ઊપડ્યો. કલ્યાણીના જીવનનો પડદો પણ સદાને માટે પડી ચૂક્યો હતો!

વેશ્યાનું હૃદય

હું એક પૂજારીનો પુત્ર હતો. મહારા પિતા પંજાબના એક નાના નગરનું સૌથી મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત મંદિરના પૂજારી હતા. તે મંદિર એક પ્રકારે અમારા કુટુંબની ગાદી બન્યું હતું. પેઢીઓ થયાં અમારા કુટુંબમાંથી જ કોઈ ને કોઈ પૂજારી થતું આવ્યું છે. હું મહારા પિતાનો એક માત્ર પુત્ર હતો, અને તેથી પિતાજીના મૃત્યુ બાદ પૂજારીની ગાદીનો ઉત્તરાધિકારી હું જ બનું એ સ્વયંસિદ્ધ વાત હતી. આ વંશપરંપરાનો અધિકાર ધાર્મિક વિચારોને કારણે સ્થિર નહોતો, કારણ કે ધર્મપાત્રનના અધિકાર માટે કેટલાં કુટુંબ અથવા તો કેટલી વ્યક્તિ લડવા-ઝઘડવા માટે તૈયાર રહે છે? પણ તહેનું મુખ્ય કારણ મંદિરની આવક અને પૂજારીના પદની પ્રતિષ્ઠાનો લોભ હતો. મંદિરના નિર્માતાએ એક મોટી જમીન મંદિરના નામે લખી આપી હતી અને તેથી મંદિરનો પૂજારી એક સાધારણ પૂજારી નહીં, પણ એક જમીનદાર ગણાતો હતો. આ કારણોને લીધે પિતાજીની મહત્વાકાંક્ષા હતી કે હું તહેમનો ઉત્તરાધિકારી બનું. મંદિર પ્રત્યે મહારું વલણ નહોતું. હું એવા વ્યવસાય માટે નથી જન્મ્યો એવી મહારી માન્યતા હતી. પરંતુ હું મહારા પિતાનો પુત્ર હતો, એટલે પૂજારી બન્યા સિવાય ચાલે તેમ નહોતું.

મહારા શિક્ષણને માટે પિતાજીએ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી; પરંતુ તે કેવળ ધાર્મિક શિક્ષણને માટે. બચપણથી જ મહેને પૂજના મંત્ર અને પ્રાર્થનાના શ્લોક ગોખાવવામાં આવ્યા હતા. હું એ બધાના અર્થ સમજતો નહીં, પરંતુ તે બાળવાની જરૂર પણ નહોતી. પિતાજી કહેતા કે: ‘આ મંત્રો ત્હારે માટે નથી; પ્રભુને-પરમાત્માને માટે છે; અને તે સંસ્કૃત બાણે છે. તું સમજે કે ભણે ન સમજે.’

મહારા પિતાના જેવો હું પણ એક પૂજારી બનત. પરંતુ એક ઘટનાએ એ કમમાં પરિવર્તન કરી મૂક્યું. મહારા પિતાના એક મિત્ર લાહોરના સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં અધ્યાપક હતા. તેઓ નોકરી છોડીને અમારા ગામમાં આવીને રહેવા લાગ્યા. તહેમની નજર મહારા પર પડી. મહારા મુખે સંસ્કૃત શ્લોકના ઉચ્ચાર સાંભળીને તહેમણે પિતાજીને કહ્યું કે કેશવને ત્હમે સંસ્કૃત શા માટે બણાવતા નથી ?

“તે બણ્યો છે એટલું બસ છે.”

“બસ છે ? પરંતુ એ બણ્યો જ શું છે ?”

“પૂજના મંત્ર.”

“એ સંસ્કૃત નથી. શ્લોકો ગોખી બેવા અને ત્હેનું અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવું એ એક પૂજારીને માટે શોભારપદ નથી.”

“પૂજારીનું કામ પૂજન કરવાનું છે, નહીં કે સંસ્કૃતના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાનું.”

પિતાજીની સાથે માથાફેડ કરવી એ સરસ વસ્તુ નહોતી; પરંતુ પંડિતજીએ ગમે તેવી રીતે સમજાવીને ત્હેમને મહારા શિક્ષણને માટે હા બણાવી; અને એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે હું પંડિતજી પાસેથી સંસ્કૃત બાણું અને બધા પુસ્તકો પૂરાં કરીને છ માસ માટે લાહોર જઈને રહું.

૨

લાહોરમાં હું એક નાનકડા મકાનમાં એક ઓરડી રાખીને રહેવા લાગ્યો. એ ઓરડીમાં અમે બે જણ રહેતા હતા, એક હું

અને બીજો વિદ્યાર્થીનો એક વિદ્યાર્થી. મકાનમાં દસ ઝોરડા હતા, અને પાછળ એક નાનકડો બાગ હતો. એક અકવાડીવા સુધી બન્નેનો પરિચય કોઈ પણ પડોશીઓ સાથે ન થયો. મોટા શહેરમાં એવું જ અને છે. પોતાના કામ સાથે કામ, બીજાંની ચિન્તા લોકો બહુ ઓછી કરે છે. અને તેમાં જે વળી અમે તો નવાસવા આવીને રહેનારા.

ફેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ એક દિવસ મનોહરે કહ્યું; “કેશવ ! બાગુના ઝોરડામાં કોણ રહે છે એ તું જાણે છે ?

“ના. ” મહે ઉત્તર આપ્યો.

“કોઈ વાર જોયું છે ? ”

“ના. ”

“તું તો ગમાર જ રહ્યો. લાહોરમાં રહે છે અને આંખો બંધ રાખીને ફરે છે. ”

“મહારે પૂજારી બનવું છે. પૂજારીએ તો આંખો બંધ કરીને જ રહેવું યોગ્ય છે. ”

“આવ, એક વાર જો તો ખરો, પછી આંખો બંધ કરી લેજો; ચાહે તો સદાને માટે. ”

“એવી તે શી વાત છે ? શું કાંઈ સ્ત્રી છે ? ”

“સ્ત્રી નથી, છોકરી છે. ”

“વિચિત્ર ! ”

“અને તે એકલી જ છે. ”

“ત્યારે તો હું નહીં જાઉં. ”

“શા માટે ? ”

“તું એ જાણે છે, મનોહર ! ”

મનોહર કાંઈ બોલ્યો નહીં.

અમે બન્ને શાન્ત હતા. થોડી વાર પછી મનોહર પોતાની મેળે જ બબડ્યો. “ધર્મ, ધર્મ, જ્યાં જુઓ ત્યાં ધર્મ ! ખાવામાં પીવામાં,

ચાલવામાં, બેસવામાં, ધર્મ જ ધર્મ ! સંસ્કૃત શું બપોયો ? આશ્વત્થરી. ન કાંઈ જુએ, ન કાંઈ કહે ન કાંઈ સાંભળે. ” તે બેસી ગયો. પછી બીડીને મ્હારી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, “ શું સંસ્કૃત બણવાનો અર્થ સંસારથી વિરક્ત રહેવું એ છે? ”

“ ના, ” મેં કહ્યું.

“ તો પછી ? ”

“ મ્હારું પદ ? ”

“ પૂજારી ? ”

“ હા ? ”

“ ફેટલા પૂજારી એવું જીવન વિતાવી રહ્યા છે ? ફેટલાં મન્દિરોમાં ફેવળ ધર્મનું જ રાજ્ય છે ? એ ફેવળ ફરેખ છે. ”

થોડી વાર તે ફરી શાન્ત રહ્યો. પછી બોલ્યો અને પાછળનું દાર ઉઘાડી તે બોલ્યો, “ આ રહી તે. ”

મ્હેં પાછા વળીને જોયું તો એક નવયુવતી રેશમી સાડી પહેરીને આગમાં બિભી હતી. ત્હેના જેટલી સુંદર બાલિકા મ્હેં કદી યે જોઈ નહોતી. મારા ગામમાં તો સ્ત્રીઓનાં દર્શન થવાનું કઠિન હતું. મનોહરને કહેલા શબ્દો હું વીસરી ગયો હતો. ધીમે ધીમે હું બારણા સુધી જઈ પહોંચ્યો. મનોહરે મ્હારા તરફ જોઈ હસીને કહ્યું, “ અહીં સા માટે આવ્યા પૂજારીજી ! ”

‘ કાંઈ નહીં. જરા સ્વચ્છ વાયુ લેવા માટે આવ્યો હતો. ’ મ્હેં કહ્યું.

“ લ્યો ત્યારે. હવે સ્વચ્છ વાયુ તો ચાલ્યો ગયો. ” મનોહરે કહ્યું. કારણ કે તે સુંદરી બગીચામાંથી પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી ગઈ હતી.

“ એ સ્વચ્છ વાયુને ને મ્હારે કશો સંબંધ નહોતો. ” મ્હેં ત્હેનો બાવ સમજતાં કહ્યું.

“જાણું છું. મહેને સમજવીશ નહીં.” તેણે વ્યંગપૂર્વક કહ્યું.

થોડી વાર ફરી પાછા અમે મૌન રહ્યા. હું તે સુંદરીના સંબંધમાં વિચાર કરી રહ્યો હતો. મહેં વાંચ્યું હતું અને સાંભળ્યું પણ હતું કે પરાઇ સ્ત્રીનો વિચાર કરવો એ પાપ છે અને હું પોતે પણ મહારા મિત્રોને એમ જ કહેતો. મનોહરને પણ મહેં તેમ જ કહ્યું હતું. પરંતુ કહેવું જોડકું સરળ છે તેટલું આચરવું સહેલું નથી હું તેના સંબંધમાં મનોહરને પૂછ્યા વિના રહી શક્યો નહીં.

“એ કાણ છે મનોહર ?”

“સ્વચ્છ વાયુ !” મનોહરે મહારા તરફ જોઇ રહી હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો.

“મનક ન કર. હું ગંભીરતાપૂર્વક પૂછું છું.”

“એ પૂછવાની ધૂન ક્યાંથી લાગી જઈ ? શું તેની પૂજા કરવી છે ?”

“શું એક પડોશીના સંબંધમાં પૂછવું એ પણ પાપ છે ?”

“હા. જો તે પડોશી એકાદ સુંદર સ્ત્રી હોય તો.”

“સુંદરતા પાપનું ચિહ્ન નથી, તેમ એક સ્ત્રી પણ પાપનું ચિહ્ન નથી.”

“પરંતુ તે છે.”

“શું ?” મહેં આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું.

“મહેં કહ્યું કે એ છે.” મનોહરે થોડી વાર અટકીને કહ્યું.

“એટલે ?”

“તે એક વેસ્થા છે.”

“વેસ્થા ! તું કાંઈ પાગલ બન્યો છે કે શું ?” હું મોટેથી મોલી બહ્યો. તેના મુખ ઉપરથી કાંઈ કહી શકે તેમ નહોતું કે તે એક વેસ્થા હતી.

“તે કાંઈ વેસ્થાને જોઇ છે ?” તેણે પૂછ્યું.

“ના.”

“તો પછી આશ્ચર્ય શાનો પામે છે?”

“તે એક વેશ્યા છે એ તું ક્યાંથી જાણે?”

“એ ચાર દિવસ બધું જોવાનો શ્રમ ઉઠાવીશ તો ત્હને પચ્ચ અમર પડશે.”

“વેશ્યા!” એક નિઃશ્વાસ નાખીને હું મનમાં જ બોલી બિઠ્યો, એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરીને મ્હેં યુમાવી દીધી હોય તેમ.

“જમે તેમ હો, પણ છે તો એક અપૂર્વ સુંદરી.”

“એ સંબંધમાં કાંઈ વિશેષ ન બોલ.”

“કેમ કૃપા આવી મર્ધ?”

“હા.”

“તે વેશ્યા છે માટે?”

“જે કલંકની કાલિમા મસ્તકે લગાવી ફર્યા કરે છે, જે પોતાના સૌન્દર્યનો નશો પાછને નિરપરાધ નવયુવકોને નષ્ટ કરી રહી છે, ત્હનું નામ સરખું ચે લેવું તે મહા પાપ છે. આ મકાનમાં રહેવાની ત્હને કઈ રીતે રજા મળી એ સમજતું નથી.” મ્હેં ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું.

“કદાચ તું ભૂલ કરતો હોય, કેશવ! કોણ કહી શકશે કે એ કલંકકાલિમા-એ અપવિત્ર જીવનની પાછળ કોઈ દુષ્ટદ કદાણી, એક ઉજ્જવળ હૃદય અને એક દલિત આત્મા નહીં છુપાયાં હોય?”

“દલિત આત્મા! ઉજ્જવળ હૃદય! કલંકકાલિમાની પાછળ? એ અસંભવિત છે. ત્યાં નથી આત્મા કે નથી હૃદય!”

“એ ત્હારું કહેવું અસત્ય છે. પ્રત્યેક પૂજારી, ઉપાસક અને ઉચ્ચવર્ણ પુરુષના જીવનની પાછળ પાવન હૃદય અને ગૌરવાન્વિત આત્મા રહેતો છે એમ કહેવું જોટલું જૂલભરેલું છે તેટલું આ પણ છે. પરિસ્થિતિની વિચિત્રતા કોઈથી સમજી શકાતી નથી. તે કોઈના પણ જીવનને રહસ્યમય-અદાર તેમ જ અંદરથી ભિન્ન પ્રકારે-અનાવી

છો છે. આપણે હંમેશાં જોઈએ છીએ તેમ જ સાંભળીએ છીએ કે કેટલાયે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પતનને છેલ્લે પગથારે જઈને બેઠા હોય છે. આપણે ત્હેમની આટલી હદ સુધી ધૂણા કરતા નથી. ત્હેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ. ત્હેમને મદદ કરીએ છીએ. કેવળ એટલા માટે કે તેઓ પતનના પંથે પહોંચ્યા હોવા છતાં એ શક્તિશાળી છે. કોઈની પાસે બળ, કોઈની પાસે ધન અને કોઈની પાસે પ્રતિષ્ઠા છે. પરંતુ બ્યારે આપણે આ શક્તિહીન વ્યક્તિઓના પતન તરફ દષ્ટિ ફેંકીએ છીએ ત્યારે આપણું મુખ રક્તવર્ણુ બની જાય છે. વાયુયાનમાં બેઠેલો એકાદ ધનિક, કીચડમાં નીચે ચાત્રતા જીર્ણકાય નિર્ધન તરફ જોવી દષ્ટિએ જુએ છે તેવી દષ્ટિએ આપણે ત્હેમને જોઈએ છીએ: ઉપેક્ષાથી, ધૂણાથી, સંદેહથી. શું આપણે કદાપિ ત્હેમના એ પતનની પાછળનાં દશ્યો જોઈએ છીએ? કદાપિ એ સમજવાનો પ્રયત્ન સરખો એ કરીએ છીએ? નહીં જ. એ અન્યાય છે, કેશવ, આ મનમાન્યા ધર્મનો, મનમાંની રચાયલી રૂઢિઓનો અને આ અહંભર્યા સમાજનો. હું ત્હેમની ધૂણા કરવા નથી માગતો: અભ્યાસ કરવા માગું છું. હું સંસ્કૃતનાં મૃત પુસ્તકો કરતાં ત્હેમનાં આ જીવિત પુસ્તકોનો પાઠ અધિક લાભદાયક માનું છું. હું એ ચરિત્રોનો સમજવા માગું છું, ધૂણા નહીં પણ રોલ અને સહાનુભૂતિથી. હું ત્હેમને એ બતાવવા માગું છું કે કેટલીક એવી વ્યક્તિઓ પણ છે, જે ત્હેમને હજુ એ મનુષ્ય સમજે છે, નહીં કે નરકમાં ખરડાયેલો કોડો કે ભોગવિદ્યાસની સામગ્રી.”

તે એટલી સાથે આ બધું કહી ગયો. મનોહરના હૃદયમાં આવા કરુણ વિચારો ભર્યા હશે એવું મ્હેં સ્વપ્નેય ધાયું નહોતું. શું તે સાચું કહી રહ્યો હતો? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મ્હારો આત્મા હા કહી રહ્યો હતો. મ્હેં મનોહરનો હાથ પકડીને કહ્યું, “કદાચ તું સાચું કહેતો હોઈશ. મનોહર, પણ તું એવું શા માટે કરતો નથી?”

“મહારામાં એટલું બળ નથી, કેશવ! હું ત્હેમની સામે જીતો રહી શકતો નથી. ત્હેમનાં નેત્રોની જ્વાલા મ્હને ક્યાંયની ક્યાંય થસડી લઈ જશે. પણ તું એમ કરી શકે છે. ત્હને બચપણથી જ ધાર્મિક શિક્ષણ મળ્યું છે. ત્હારું મન એટલું દઢ બનેલું છે કે તું કૈશ માત્ર વિચલિત થયા વિના તેમ કરી શકે.”

“શું હું તેમ કરી શકીશ?”

૩

અમારા મહાનની પાસેની સડકને બીજે છેડે એક મંદિર હતું. મંદિરમાં પૂજાને માટે ઉચ્ચ કુળનાં સ્ત્રીપુરુષો આવ્યા કરતાં. એક દિવસ બપોરના વખતે કોઈ તહેવારને અંગે આસ વિશેષ પૂજા હતી. સુંદર અને બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર પરિધાન કરીને લોકો મંદિરે આવ્યા હતાઃ જાણે કોઈ મોટો મેળો બસાયો હોય તેમ. હું મહારા પોતાના મંદિરમાં પણ આવા પ્રદર્શન જોતો હતો, પરંતુ તે અહીંના આ પ્રદર્શન આમળ કાંઈ જ વિસાતમાં નહીં. પૂજા પૂરી થઈ. હું અને મનોહર અમારી બારી સામેનું દૃશ્ય જોઈ રહ્યા હતા. હું પૂજા જોવા આવતો હતો, પરંતુ મનોહરના વ્યાખ્યાને મ્હને રોક્યો હતો. મનોહરનો પ્રભાવ દિનપ્રતિદિન મહારા પર વધુ ને વધુ ગાઢ થતો જતો હતો. મહારા હૃદયમાં મંદિર, પૂજા અને ત્હેની સાથે સંબંધ ધરાવતી સમસ્ત વાતો પ્રત્યે વિદ્રોહની જે ચિનગારીઓ પ્રકટી હતી, તે મનોહરની વાતોથી વધારે પ્રજ્વલિત થતી જતી હતી. તે સંસ્કૃતનો વિદ્યાર્થી હતો, છતાં યે ત્હેના વિચાર અંગ્રેજી બણેલા ધર્મદ્રોહીઓ જેવા હતા. ત્હેને ધર્મના સિદ્ધાન્તો અને શાસ્ત્રોની મર્યાદાઓથી વાસ્તવિક કુશળ દૃષ્ટિએ ઉકેલ આણતાં સારું આવડતું. તે પાપીને ધિક્કારવા કરતાં, ત્હેના પાપી થવાનું કારણ જાણવા માટે તેમ જ તે જાણીને ત્હેને સહાયતા આપવામાં અધિક પવિત્રતા અને શ્રેય સમજતો હતો. હું ત્હેને પૂછતો કે “તું સંસ્કૃત શા માટે બણે છે?” ત્હેના ઉત્તરમાં તે કહેતો કે “હું અમિ

પ્રકટાવવા માટે ઇધન એકત્ર કરું છું.” તે સાચું કહેતો હતો. તે જો વાતો શીખતો હતો, ત્હેનાં જ બળે તે ત્હેનું ખંડન કરતો હતો.

થોડીવાર સુધી મુન્દિરમાંથી બોકો બહાર નીકળતા રહ્યા. પાછળથી, જ્યારે સૌ કોઈ ચાલ્યું ગયું ત્યારે કપાળમાં તિલક કરેલું એવા એક ધનિક બ્રાહ્મણે બહાર આવીને ગાડીમાં સ્થાન લીધું. ફોટેલાં મેલાં વસ્ત્રો પહેરેલાં એક નાના બાળકે ગાડીની પાસે આવીને એક પૈસો માગ્યો. પંડિતજીએ ત્હેને પૈસો તો ન આપ્યો પણ ખૂબ ધમકાવ્યો. બાળકે ત્યાંથી ખસ્યો નહીં અને હાથ લાંબો કરી ઊભો રહ્યો. ગાડીવાળાને માટે આ અસહ્ય બન્યું. ત્હેણે ગાડી ચલાવી, બાળકે ધક્કો લાગતાં પૃથ્વી પર પટકાઈ પડ્યો. પંડિતજીએ પાછા ફરીને ત્હેના તરફ જોયું સરખું ચે નહીં. તેઓ તો મુન્દિરમાંથી સર્વ પાપોની ક્ષમા મળ્યાનું પ્રમાણપત્ર લઈને આવ્યા હતા. ત્યાં રસ્તે જતાં આવતાં બીજાં ધણાં ચે માનવી હતાં પણ કોઈએ એ બાળકને ઊઠાડ્યો નહીં. ત્હેની સંભાળ ન લીધી. તે એકોશ હતો. પરંતુ તે અદ્ભુત હતો, કોઈ ઉચ્ચ વર્ણનું એને કેમ સ્પર્શ કરે? મનોહરે ત્હેની પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ મ્હેં ત્હેને અટકાવ્યો. એથી મ્હને શરમ આવે છે, પરંતુ એ બહી સુધી હું અદ્ભુતને એક પ્રકારના એપી રોમ જેવા માનતો હતો. ત્હેને હું મ્હારા મકાનમાં કેમ જીવડી લાવું? એમ કરવાથી મ્હારા પૂજારીપણાની પાવનતા કેવી રીતે અસ્પર્શ્ય રહી જત ? આમ કરતાં મ્હારા હૃદયમાં ઠેટલી ઉચ્ચપાથલ મચી રહી, પરંતુ છતાં ચે મનોહરને મ્હેં રોક્યો. મનોહર કાંઈ પણ ન બોલતાં ત્યાં જ ઊભો રહ્યો.

એક રાહગીરે બાળકને જોયો. મુન્દિરનું દાર ખુલ્લું હતું. તે બાળકને લઈને તે તરફ જવા માંડ્યો. હજુ તે બારણા આગળ બાગ્યે જ પહોંચ્યો હશે ત્યાં તો એક લાંબી ચોટીવાળો માણસ દોડતો આવ્યો અને મોટેથી બૂમો પાડવા લાગ્યો: “અહીં ક્યાં લાવે છે?”

“એ બેહોશ છે. થોડું પાણી—”

“આ તો મંદિર છે.” આવનાર વ્યક્તિએ હાંત પીસતાં કહ્યું.
એની આંખમાંથી ધુણાની-તિરસ્કારની જવાબા વરસી રહી હતી.

“એટલા માટે તો હું એને અહીં લાવવા માગું છું. ભગવાનના ધરમાં.....”

“ભગવાનના ધરમાં પાપ, આ અદ્ભુતને મંદિરમાં કેવી રીતે આવવા દેવાય ?” તહેણે વાત ઉઠાવતાં કહ્યું.

“એ અદ્ભુત છે એ સાચું, પણ બેહોશ છે.”

પેલાએ કશું ધ્યાન ન આપ્યું અને ઝડપથી તહેણે મંદિરનું દાર બંધ કરી દીધું અને પોતે અંદર ચાલ્યો ગયો.

પાસે જ એ મિનિટ પહેલાં એક માડી આવીને ઊભી રહી હતી. રાહગીર મંદિર તરફથી પાછો ફર્યો ત્યારે એમાંથી એક સ્ત્રી બહાર નીકળી. તે વેશ્યા હતી. રાહગીરની તરફ જોઈને તહેણે કહ્યું:
“શી હકીકત છે ?”

“આ બાળક બેહોશ બની ગયો છે.”

“શું એ અદ્ભુત છે ?”

“હા.”

“અને એટલા માટે જ શું તહેને આ મંદિરમાં સ્થાન ન મળ્યું ?”

“આજકાલ મંદિરોમાં પાપાચાર, દુરાચાર વગેરેને માટે સ્થાન છે, પરંતુ દયા, કરુણા અને દીનતાને માટે સ્થાન નથી.”

“જો કશી હરકત ન હોય તો તહેને મ્હારા મકાનમાં લઈ ચાલો. હું તહેની સંભાળ લઈશ.”

રાહગીરે ધન્યવાદ આપી બાળકને વેશ્યાના મકાનમાં એક ખંડમાં સુવાડ્યો. ત્યારે તે પોતાના ઓરડામાં જવા લાગી ત્યારે તહેણે એક વાર અમારા તરફ તીવ્ર દષ્ટિ નાંખી. મનોહરે તે જોયું અને બોલ્યો:

“ એક બાજુ પૂજરી છે અને બીજી બાજુ એક વેસ્મા છે.”

એનો કટાક્ષ મ્હારા તરફ હતો પરંતુ હું મૌન રહ્યો. મ્હારાથી કશું કહી શકાય તેવું નહોતું. મનોહર ફરીથી બોલ્યો: “ અને એ વેસ્માએને માટે આપણે કહીએ છીએ કે તેમનામાં હૃદય નથી: આત્મા નથી. એ કહેવામાં આપણું અભિમાન છે, આપણો દંભ છે.”

મ્હારાથી ન રહેવાયું. મ્હેં મનોહર તરફ જોઈને કહ્યું: “ મનોહર, મ્હને એથી દુઃખ થાય છે.”

“ ત્હમે લોકો ત્હમારી ઉચ્ચતાના અભિમાનમાં એટલા બધા અંધ બની ગયા છો કે ત્હમને પોતાના દોષ અને બીજાના ગુણ નજરે પડતા જ નથી.”

હું લનિગત થતાં બોલ્યો: “ કદાચ ભવિષ્યમાં હું એટલો અંધ ન પણ રહું.”

૪

દેવલાક દિવસ બાદ અમારી આગળ એક વિષ્ટ પ્રશ્ન આવી જીબો રહ્યો. અમે બન્ને પરીક્ષાની તૈયારી માટે રાત્રિએ જાગવા માટે ચા પીતા હતા. તે દિવસે ખાંડ પૂરી થઈ ગઈ હતી અને બજાર બંધ થઈ ગયું હતું. અમારે ચા પીવી હતી અને તે ખાંડવાળી જ. પડોશના મકાનમાં અંધારું હતું. બધાં સૂઈ ગયાં હતાં. કેવળ ત્હેના ખાંડમાં પ્રકાશ હતો. મનોહર બોલ્યો: “ ત્હેની પાસેથી થોડી ખાંડ માગી લાવવી જોઈએ.”

“ જા ત્યારે લઈ આવ.”

“ તું જા. ત્હને વાતો કરતાં આવડે છે.”

ડરતાં ડરતાં ધીરે ધીરે ચારે બાજુએ દૃષ્ટિ ફેરવી હું ત્હેના મકાન તરફ ચલ્યો. દાર આગળ જઈને જ્યારે મ્હેં તે ખખડાવ્યું ત્યારે મ્હારું શરીર કંપી રહ્યું હતું. હૃદયની ગતિ વધુ વેગવાળી બની હતી, શ્વાસ જોરથી ચાલતો હતો. એટલામાં બાજુ ઉપડ્યું; અને

તે બહાર આવી. મહેં ત્હેના તરફ અને ત્હેણે મારા તરફ જોયું. ત્હેનાં નેત્રામાં અજબ આકર્ષણ હતું. પહેલી વાર જ મહેં ત્હેનાં નયનો તરફ જોયું હતું. તે આશ્ચર્યથી બોલી બીડી: “શું ત્હમે?”

હું કાંઈક ગભરાઈને અને કાંઈક હસીને બોલ્યો: “હા, ત્હમારું થોડું કામ છે.”

“મ્હારું અહોભાગ્ય!”

“મ્હારે થોડી ખાંડ જોઈએ છે.”

“બસ?”

“શું આટલું ઓછું છે?”

તે અંદર ગઈ અને પ્યાસો ભરીને ખાંડ લઈ આવી. મહેં પ્યાસો જોઈને કહ્યું: “આ ભો બહુ છે. કાલે તો હું અગરમાંથી લઈ આવીશ. બે ચમચા જેટલી હશે તો બસ થશે.”

“કદાચ અકસ્માત જરૂર પડે માટે લઈ જાઓ.”

“કાલે પાછી મોકલી આપીશ.”

“પાછી મોકલી આપશો કે આપી જશો?”

“જેવો વખત.”

“પણ આ પ્યાસો ખાલી જ આવે.”

“એમ તો કદાપિ ન બની શકે.”

“હું કોઈ વસ્તુ પાછી નથી લેતી. કાલે કાં તો ખાંડ ન લાવશો અથવા તો પ્યાસો પણ ન લાવશો.”

“વારુ, ખાંડ નહીં લાવું.”

મ્હારો આ સ્ત્રી સાથેનો પ્રથમ વાર જ વાર્તાલાપ હતો. ત્હેણે મ્હારા સમસ્ત શરીરમાં વિદ્યુતનો પ્રવાહ રેલાવી દીધો હતો. મનોહરને મહેં ત્હેના સંબંધમાં કોઈ જ ન કહ્યું.

બીજે દિવસે મહેં પ્યાલામાં પીસ્તાં ભર્યાં અને ત્હેને રમાયથી ઢાંકી ત્હેને ઘેર લઈ ગયો. તે કદાચ મ્હારી પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. અને જોતાં જ તે બોલી. “ત્હમે મ્હારી પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયા કે?”

“ કેમ ? ”

“ આ ખાલામાં શું છુપાવ્યું છે ? ”

“ ખાંડ નથી. ”

“ ત્યારે એ બદલો શાનો છે ? ”

“ કાંઈ જ નહીં ફક્ત કૃતજ્ઞતા—”

“ શા માટે ? ”

“ કાલે કરેલી કૃપા બદલ. ”

“ રમાલ કાલે પાછો મોકલું તો ચાલશે ? ”

“ ખુશીથી. ”

“ બસ જશો ? ’ તહેણે પૂછ્યું, કારણ કે હું ત્યાંથી ચાલવાની તૈયારી કરતો હતો.

“ હજી વાંચવું છે. ”

“ આટલી બધી ગરમીમાં ? ”

“ ત્હમે પણ ઘરમાં જ બેસી રહો છો. ”

“ બહાર બેસવા માટે કોઈનો સાથ નથી. ”

“ હું થોડી વાર..... ? ”

“ ખુશીથી. ”

તહેણે બે ખુરશી બહાર બાગમાં લાવીને મૂકી. અમે બન્ને તે પર બેઠાં થોડી વાર શાન્તિ પથરાઈ રહી. પછી હું બોલ્યો: “ ત્હમે એકલાં જ છો ? ”

“ નોકરડી છે, પણ થોડા દિવસ માટે તે બહારગામ ગઈ છે. ”

“ હિન્દુ છો ? ”

“ હા. હિન્દુ હતી, પરંતુ અત્યારે કોઈ જ નથી. ”

“ શા માટે ? ”

“ ત્હમે નથી જાણતા કે હું કોણ છું ? ”

“ જાણું છું. ”

“ —કે હું એક વેસ્થા છું ? ”

“હા.”

“અને છતાં ત્હમે મ્હારી પાસે આવી શકો છો ? મ્હારી સાથે વાતો કરી શકો છો ? ધૃષ્ટાભાવથી નહીં. સમાનતાના ભાવથી, સહૃદયતાની ભાવનાથી ?”

‘શું વેશ્યાની પાસે લોકો નથી આવતા ?’

“શા માટે નહીં ? ત્હેની પાસે સમાજના સર્વ પ્રકારના માણસો આવે છે, પણ ત્હમે જે ભાવનાથી આવ્યા છો તેવી ભાવનાઓથી નહીં.”

“હું ત્હમને સમજવા માગું છું.”

‘ધૃષ્ટા કરવા માટે ?’

“એક વાર હું ત્હમારી ધૃષ્ટા કરતો હતો કદાચ ત્હમારી નહીં, ત્હમારા નામની. પરંતુ તે દિવસે ત્હમે અશ્રુત બાળકને શરણ આપ્યું હતું તે દિવસથી મ્હારી ત્હમારા તરફ શ્રદ્ધા જાગૃત થઈ છે.”

‘ત્હમે શું કરો છો ?’

“હું પૂજારીનું કામ શીખી રહ્યો છું.”

“પૂજારી ?”

“શા માટે ?”

“કાંઈ નહીં. હું એ વિચાર કરી રહી હતી કે એક પૂજારી અને વેશ્યાની મૈત્રી કેવી વિચિત્ર ગણાશે ?”

“ત્હમે મ્હને ત્હમારો મિત્ર માનો છો ?”

“ધણી સાંબા સમયથી.”

“તો પછી બેલતાં શા માટે નહોતાં ?”

“એક વેશ્યા હોવાને કારણે.”

“પરંતુ વેશ્યા તો ખીજાઓને ફસાવવામાં કાબેલ હોય છે.”

“પણ ત્હને ય હૃદય જેવી વસ્તુ હોય છે.”

“હોય છે ?” મ્હેં ત્હેના હૃદય તરફ આંગળી કરીને કહ્યું.

“લાગે છે તો ખરું” તેણે હસીને કહ્યું.

“ત્હમે ખૂબ મસ્કરા છો.....” કહીને હું ત્હેનું નામ જાણવાની ઇચ્છાએ ત્હેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો.

“...શુદ્ધાળ મ્હારું નામ છે.”

“...શુદ્ધાળ !”

“ત્હમે પણ મસ્કરા છો, પૂજારીજી !”

‘મ્હારું નામ કેશવ !’

‘હું ત્હમને નામ દઈને જોવાની શકું ખરી કે ?’

‘શા માટે નહીં ?’

‘હીંમત નથી ચાલતી.’

“બીક લાગે છે ?”

“હા, પહેલી વાર જીવનમાં.”

“શા માટે ?”

“કારણ કે પુનિત વિચારો પૂર્વક મ્હારી સાથે વાત કરનાર ત્હમે પહેલા છો. મ્હારું જીવન કલુષિત છે. કલુષિત વ્યક્તિઓના મ્હને બધું નથી લાગતો, પરંતુ પવિત્રતાથી હું ડરું છું.”

“શું ત્હમનું જીવન સદા યે કલુષિત હતું ?”

“નહીં, થોડા દિવસો પહેલાં એ પણ પવિત્ર હતું. ઓહ ! એ વાતો કરવાથી શો લાભ ? કોઈ બીજી વાત કરો.”

“શું એની પાછળ કોઈ મર્મવિદારક કથા છુપાયેલી છે, શુદ્ધાળ ?”

“પ્રત્યેક વેશ્યાના જીવન પાછળ અને ખાસ કરીને હિન્દુ વેશ્યાઓના જીવન પાછળ મર્મવિદારક કથા અવશ્ય છુપાયેલી હોય છે. પરંતુ ત્હેની ચિંતા કોણ કરે છે ? એક વાર અમે માર્ગથી ભૂલ્યાં હોઈએ છીએ અને લોકો અમારું વધારે પતન કરતા જાય છે. એઓ અમારા પતનના કારણરૂપ હોય છે તેઓ જ અમને હસે છે.

જે લોકો અમારા ઘરમાં અમારા બેડા સાફ કરતા હોય છે તેઓ જનતામાં અમારાં દર્શન પણ અપવિત્ર માને છે. લોકો કહે છે કે વેસ્થા રૂપિયાની ચાર હોય છે. અને તે ખર્ચાસ થતાં ઠોકરે મ્હારે છે. પરંતુ તેઓ પુરુષોને માટે નથી કહેતાં કે વેસ્થાઓને ત્યાં જનારા રૂપના ચાર હોય છે. જ્યારે રૂપ જિતરી ગયું હોય છે ત્યારે તેઓ ઠોકર મારે છે. આ છે વેસ્થાઓની કથા, તમને સંસારનો અનુભવ નથી. કેશવ ! ત્વમે ક્યાંથી સમજી શકો ? ”

“ સમજીશ, ગુલામ ! ” મ્હેં નિશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“ વેસ્થાના સંબંધે ? ”

“ એક પ્રાણીના સંબંધે, મિત્ર તરીકેના સંબંધે. ”

૫

આ પછી તો હું ગુલામને ફેટલી ચે વાર મળ્યો. તે પોતાના જીવનથી પ્રસન્ન નહોતી. ત્હેણે અનેક વાર ઇચ્છ્યું હતું કે પોતે ત્હેનો વ્યવસાય છોડી દમને એક કુકીન સ્ત્રીનું જીવન વિતાવે, પરંતુ હિન્દુ સમાજ એક વાર પતિત થયેલા પ્રાણીનો ઉદ્ધાર કરવાનું તો શીખ્યો જ નથી. જેની પાસેથી તે સહાયતાની આશા રાખતી તે જ ત્હેનો સર્વનાશ કરવાને તૈયાર હતા. થોડા દિવસથી સાથે બેસીને વાતચીત કરવાથી અમારા બન્નેમાં એક પ્રકારની આત્મીયતા જન્મત થઈ હતી. હું ત્હેને મ્હારા વ્યવસાયની વાતો સંભળાવતો. એને તે ત્હેના વ્યવસાયની. એની વાતોમાં અધિક મનોરંજન અને કુતૂહલની સામગ્રી સમાયેલી રહેતી. જ્યારે તે જ્ઞાનશૂન્ય નવયુવકોની કથા સંભળાવતી ત્યારે મ્હને મ્હારા પોતાના પ્રત્યેગ્ધાનિ જીપજતી. આ નવયુવકો કે જેમને સમાજમાં અત્યંત શ્રદ્ધા અને સન્માનની નજરે જોવામાં આવે છે !

અમે બન્ને મિત્રોની માફક બળતાં હતાં અને અમારાં હૃદયમાં અન્ય કોઈ પ્રકારની ભાવના નહોતી એ હું જાણતો હતો. ગુલામ પણ જાણતી હતી, પરંતુ તેમ છતાં ચે અમે એક બીજાને ખૂબ

ચાહતાં હતાં. એને મ્હારા સાથમાં શાન્તિ મળતી હતી, અને મ્હને ત્હેની સાથે—ત્હેની સોજતમાં સજીવતા મળતી હતી. બવિધ્યમાં એનો શો અન્ત આવશે એ વિષે મ્હેં કદી યે વિચાર નહોતો કર્યો. ત્હેને માટે મ્હારા હૃદયમાં કોઈ વિશિષ્ટ સ્થાન હતું એટલું હું જાણતો હતો. એને હું પ્રેમ નહીં કહું. પરંતુ જો કોઈ એને પ્રેમ કહે તો તે પ્રેમની આગ નહોતી, હતી કેવળ પ્રેમની ચિનમારી, પરંતુ એ ચિનમારી જ કદીક કદીક સમસ્ત હૃદયને આલોકિત કરી મૂકતી. રહી રહીને કદીક મનમાં તરંગો જાગતા. મારાં નેત્રો ખિડાઈ જતાં અને હું એ બંધ નેત્રોની સમીપમાં કોઈ અદ્ભુત સૃષ્ટિને નાચતી જોતો. હૃદય ખીલી ઊઠતું, સુખાકૃતિ ચમકી ઊઠતી, અને સુખ ઉર્દૂ ગીતો—જે હું બચપણમાં શીખ્યો હતો, ગાવા લાગતું. તે ગીતો સાંભળીને ગુલાબ ખાગમાં આવતી. હું ત્હેનો અવાજ સાંભળીને બહાર આવતો ત્યારે તે ચુપચાપ મ્હારા તરફ જોયા વિના અપરાધીની માફક પોતાના ઓરડામાં ચાલી જતી.

“ત્હમે ગીત બહુ સુંદર ગાઓ છો, પૂજા...” તે એક દિવસ આવીને કહેવા લાગી.

“ત્હને એ ગમે છે ?”

“ખૂબ જ.”

“ત્હમે નથી. ગાતાં ?”

“મ્હારામાં એ એક ઊણપ છે.”

“કદી યે ગાવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ?”

“ના.”

“કંઈ સારો નથી ?”

“કોઈ શીખવનારું નથી.”

હું સમજી ગયો. કોઈ બોલ્યો નહીં. તે બોલી, “કેસવ, ત્હમે મ્હારા શિક્ષક શા માટે નથી બનતા ?”

“પાઠ ક્યારે શરૂ કરીશું ?”

“ ત્હમે કહો ત્યારે !

“ પરમ દિવસે ! ”

“ બલે. ”

થોડી વારે તે બોલી; “ પરમ દિવસે તો વૈશાખી. ”

“ હા. ” મ્હેં યાદ કરતાં કહ્યું.

“ ઘેર તો નથી જવાના ને ? ”

“ ના, અહીં જ રહીશ. ”

એ સાંભળીને તે કાંઈક પ્રસન્ન થઈ, પણ પુનઃ ત્હેના મુખ પર ઉદાસીનતા છાંય રહી. મ્હેં ત્હેનું મુખ ઊંચું કરી કહ્યું, “ ગુલાબ ! ”
તે કાંઈ બોલી નહીં. આંખો મ્હારા તરફ ફેરવી.

“ તું ઉદાસ શા માટે છે ? ” મ્હેં ત્હેમની દષ્ટિમાં દષ્ટિ પરાંવતાં કહ્યું.

“ નહીં, ઉદાસ નથી. મ્હને વૈશાખીનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવ્યો ત્હેનો હું વિચાર કરતી હતી. ”

“ વૈશાખી બિજવવાનું ત્હને નથી ગમતું ? ”

“ અમારે વૈશાખી વળી કેવી ? ” ત્હેણે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને કહ્યું. હું કાંઈ ન બોલ્યો. તે કરુણ ભાવનાઓથી ભરપૂર હતી. મ્હને ખીક હતી કે તે ક્યાંય રહી પડશે. ત્હેનો હાથ થાપડી હું ધીમેથી મ્હારા ખંડમાં ચાલ્યો ગયો.

આખી રાત મ્હેં ત્હેની લાચારીભરી સ્થિતિ પર વિચાર કર્યો અને છેવટે મ્હેં નિશ્ચય કર્યો કે ત્હેને વૈશાખીના અવસરે, સંસારમાં ત્હેની સાથે વાસ્તવિક પોતાપણું દાખવનારું કોઈ નથી એવો વિચાર સરખો ય નહીં આવવા દઉં. કાંઈને કાંઈ પ્રસન્નતાની તે અધિકારિણી જરૂર હતી. હું ઝાઝું કાંઈ કરવા માગતો નહતો કારણ કે તેમ કરવાથી કાં તો તે અથવા તો અન્ય બોકો કાંઈક જુદો જ અર્થ કરે. હું ત્હેને માટે એક મોટું ગુલાબનું ફુલ લઈ આવ્યો. મનોહર મ્હને કહ્યું: “ આ તું કેને માટે લાવ્યો છે ? ”

“કાને માટે છે તે તું કાલે જોજે.” મહેં જવાબ આપ્યો. હું ત્હોનો સામનો કરવા માગતો નહોતો. ગમે તેમ હોય, પણ મ્હારા સંસ્કાર જૂના તો હતા જ અને તેથી મનમાં ને મનમાં મ્હારો જાતને અપરાધી માનવા લાગ્યો હતો.

“સ્પષ્ટ શા માટે કહેતો નથી કે એ ગુલામને માટે છે?”

“જો તું સ્પષ્ટ જ સાંભળવા માગતો હોય તો હું કહું છું કે એ ગુલામને માટે જ છે.”

“તું કયા રસ્તે જઈ રહ્યો છે એ તું જાણે છે?”

“એ બધો ત્હારો દોષ છે મનોહર!”

“હવે મ્હને એ સમજાય છે. પણ ત્હારો કહેવાનો આશય એ નહોતો. તું સીમા વટાવી રહ્યો છે. તું ત્હોને બચાવવા ગયો હતો ત્હોને બદલે તું જ દૂષી રહ્યો છે.”

“તું એમ માનતો હોય તો બન્ને માન. આટલે રસ્તે આવ્યા પછી હું પાછો વળી શકું તેમ નથી.”

“હું ત્હને પાછા વળવાનું નથી કહેતો. કેવળ ત્હારી દિશા બદલી નાંખ.”

“તું ગબરાઇશ નહીં, મનોહર! હું કોઈ પણ અનુચિત કાર્ય નહોં કરું. તું અપરાધીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દાખવવાની વાતો કરે છે. ગુલામને સમજવાની ત્હારા હૃદયમાં તીવ્ર ધ્રુજા છે. પરંતુ તું મ્હને સમજવા નથી માગતો. માની લે કે હું અપરાધી જ છું, પરંતુ તું મ્હને એવી રીતે કેમ નથી સમજી શકતો?”

“હું ત્હને સમજું છું માટે એમ કહું છું, કેશવ! તું એક પૂજારીનો પુત્ર છે અને પૂજારીનું સ્થાન ક્ષેવાનો છે. વળી ત્હારા લગ્નની તિથિ પણ નક્કી થઇ ચૂકી છે. કદાચ તું એ દિશામાંથી સરલતાપૂર્વક પાછો વળી શકે, પરંતુ ગુલામનું શું થાય? તું ત્હોની સાથે કદી ચે લગ્ન કરવાને તત્પર નહોં થઇ શકે.”

“ નહીં.” મહેં વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો.

“ તો પછી સમજી શકીશ કે ત્હેનો અર્થ ગુલામની હાલિએ કેવો થશે. તે પ્રથમથી જ દુઃખી છે, અને તેથી ત્હેનું સમસ્ત જીવન નષ્ટ થઈ જશે. ત્હેના તૂટેલ હૈયાને સાંધવાની કાંઈ પણ સામગ્રી ત્હેને નહીં મળી શકે.”

“ તું જાણું કહે છે, મનોહર ! ” કહીને મહેં ફૂલ એક બાજુએ ફેંકી દીધું અને હું મહારી પથારીમાં પડ્યો. મનોહર ચાલ્યો ગયો. મહેં પાછળનું બારણું બંધ કરી દીધું જેથી બામમાં આવતાં ગુલામ નજરે ન પડે. થોડી વારમાં જ એ પાછળના બારણુને કોઈએ ધક્કો માર્યો. હું સમજી ગયો તે કે ગુલામ જ હશે. ને હું ચુપચાપ પડી રહ્યો. થોડી વારે ગુલામનો સ્વર સાંભળાયોઃ “ કેશવ ! ” ત્હેણે બૂમ પાડી.

ત્હેનો અવાજ સાંભળીને મહારાથી ન રહેવાયું. મહેં બારણું ઉપાડ્યું. તે મામી બિભી રહી હસી રહી. મ્હને જોઇને દારીન સ્થિતિમાં તે પોતાનું મુખ ઉદાસ કરીને બોલીઃ “ આજે બારણું બંધ કેમ હતું ? ”

“ અમસ્તું જ.” મહેં ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો.

“ તબિયત ખરાબ છે ? ” ત્હેણે ચિંતાભરી વિકલતાએ પૂછ્યું.

“ રાતના આટલું મોડું ન જાગ્યા કરો.” એ ફરીથી બોલી.

મહારી નજર ત્હેના હાથ પર પડી. ત્હેના હાથમાં રેશમી રૂમાલે કાંકેલી કાંઈ વસ્તુ હતી.

“ આ શું છે ? ” મહેં પૂછ્યું.

“ ઝોહ ! એ તો હું બૂલી જ ગઇ હતી, આજે વૈશાખી છે ને ? ”

“ હા.”

“ આજ મહેં મહારા હાથે થોડી ખીર અને હલવો બનાવ્યાં છે.” કહીને વાસણ પરનો રૂમાલ ત્હેણે કાઢી નાંખ્યો.

“ શું તું રસોઇ પણ કરી લે છે ? ”

“આજે પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે મુંદર લાગે છે.”

“બહુ સારો લાગે છે, અને ખીર પણ—”

“એ ત્હમारे માટે લાવી છું.”

“મ્હારે માટે ?”

“હા ત્હમारे માટે. સારાં તો નહીં હોય પણ વૈશાખીનો પ્રસાદ માની લેજો. જુઓને એ બનાવતાં તો મ્હારી આંગળીઓ પણ દાગી મઠી.” કહીને ત્હેણે પોતાના હાથની આંગળીઓ મ્હને બતાવી. મ્હેં એ આંગળીઓને મ્હારા હાથમાં લઈ ફૂંક મારી અને કહ્યું, “આટલું બધું કષ્ટ શા માટે ઉઠાવ્યું, ગુલાબ ?”

“બસ વાતો ન કરો, બધું ઠંડું થઈ જશે. પહેલાં એ ખાઈ લ્યો, પછી પૂછજો.”

હું મારે મૂંઝવણમાં પડ્યો. મ્હેં કદાપિ આવા પ્રકારની વ્યક્તિ-ઓના હાથની બનાવેલી વસ્તુઓ ખાધી નહોતી. પછી એ હવે અને ખીર કેવી રીતે ખાઈ ? અને જો હું ત્હેનો સ્વીકાર ન કરું તો ત્હેના હૃદયને આઘાત લાગે. મ્હને મૂંઝવણમાં પડેલો જોઈ તે બોલી, “કેમ ? નહીં ખાઓ કે ?”

“એમ નથી પણ—” હું એટલું જ બોલી ત્હેના તરફ જોવા લાગ્યો. થોડી વાર તે મ્હારા તરફ તો થોડી વાર ત્હેના હાથમાંના વાસણ તરફ જોઈને બોલી : “હવે હું સમજું કે એ વેશ્યાના હાથની બનાવેલી વસ્તુ છે.”

એટલું કહીને ત્હેણે એ વાસણને રૂમાલમાં ઢાંકી દીધું અને પોતાના ખંડ તરફ જવા માટે મોં ફેરવ્યું. હું ત્હેના હૃદયને આટલું બધું વ્યથિત થયેલું જોઈ શકું તેમ નહોતો. મ્હેં પરાભ્ય સ્વીકાર્યો. મ્હેં ત્હેનો હાથ પકડીને કહ્યું : “ગુલાબ, ત્હારું માનવું યોગ્ય નથી. હું ત્હને કાંઈક ખીજું જ કહેવા માગતો હતો. ત્હને જો મ્હારો વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો ત્હારી સન્મુખ જ એક ટુકડો ખાઈ છું.”

મહેં વાસણમાંથી હલવાનો એક ટુકડો લઈને આવ્યો. તે હસી પડી અને બોલી, “ત્હમે તો મ્હને વ્યર્થ ડરાવતા હતા.”

ત્હેના હાથમાંથી વાસણ લેઈને મહેં અંદર મૂકી દીધું અને ગુલાબનું ફૂલ લઈને ત્હેની પાસે આવ્યો.

“ત્હારે માટે હું એક બહુ જ નાની પરંતુ ખૂબ પ્રિય વસ્તુ લાવ્યો છું.” મહેં ફૂલ સંતાડીને ત્હેને કહ્યું.

“શું છે?”

“આ !” કહીને મહેં ફૂલ ત્હેના હાથમાં આપ્યું.

“ફૂલ ?” ત્હેણે પ્રસન્ન બનીને કહ્યું.

“ગુલાબ !” મહેં હસીને જવાબ આપ્યો.

“એ ત્હમે શા માટે લાવ્યા, કેશવ ?”

“ત્હને એ દાખવવા માટે કે વૈશાખી અન્ય સ્ત્રીઓની માફક ત્હારે માટે પણ છે. હું ઈચ્છું છું ગુલાબ, કે તું વૈશાખીના અવસરે તો ઝોછામાં ઝોછું એટલું તો માની લે કે ત્હને પણ વૈશાખીનો અધિકાર છે.”

“ત્હમે એમ સમજે છો ને કેશવ ! પરંતુ ત્હમે દેવ છો, સંસાર તો એને અનધિકાર એટલા સમજશે.”

“સંસારને બૂલી જા, ગુલાબ ! ફક્ત એક દિવસને માટે કેવળ ત્રણ શબ્દ જ યાદ રાખ, તું, હું અને વૈશાખી.”

“ત્હમે બહુ દયાળુ છો, કેશવ ! પરંતુ હું એ માનની અધિકારિણી પણ નથી.”

તે ફૂલ સૂંઘવા લાગી. મહેં વિષય બદલતાં કહ્યું: “કહે તો ખરી કે આ બે ગુલાબમાં વધારે સુંદર કોણ છે ?”

“અમારી બન્નેની તુલના થઈ શકે તેમ નથી. આ ગુલાબ ત્હમારું આપેલું છે, પવિત્ર છે. હું ગુલાબ વાસ્તવિક ગુલાબ નથી, ત્હેની છાયા માત્ર છું—પતિતા છું.”

તે ચુપ રહી, હું ચુપ રહ્યો. થોડી વાર પછી એકાએક તહેણે મહારા તરફ જોયું, અને “ કેશવ ! ” કહીને મહારો હાથ પકડ્યો. ધીરે ધીરે તે મહારા હાથને પોતાના હોઠ આગળ લઇ જવા માડી. પરંતુ હોઠ સુધી ન લઇ જતાં વચ્ચે અટકી ગઈ. હાથ તરફ ફેટવીક વાર જોયું. પછી ધીરે ધીરે તહેને નીચે મૂકી દઈ વિદૂર થઇ બેઠી, “ માફ કરજો. ”

“ શા માટે ? ”

“ હું પાગલ બની ગઇ હતી. ”

“ એ તારો દોષ નથી, ગુણાબ ! ”

“ હું એક વાત પૂછવા માગું છું. ”

“ શી ? ”

“ હું તમને આટલું બધું કેમ ચાહું છું ? ”

“ તારી પાસે એનો ઉત્તર નથી ? ”

“ ના, નથી. મહેં અનેક વાર મહારા હૃદયને પૂછ્યું છે કે હું તમને આટલા બધા શા માટે ચાહું છું, પરંતુ કંઈજ વિત્તર નથી મળ્યો. મહેં સર્વ પ્રકારના માણસો જોયા છેઃ ધનિક, રૂપવાન, બળવાન. પરંતુ કદિ એ મહારું હૃદય તહેમને માટે વ્યાકૂળ નથી બન્યું પણ આ વખતે તમારી આત્મમાં તેમ થયું છે. કદાચ એવી ભાવના પ્રત્યેક સ્ત્રીના હૃદયમાં હોય છે. પવિત્ર પ્રેમનો પુકાર; પછી ચાહે તો તે કુત્રીન સ્ત્રી હોય, કે ચાહે તો વેશ્યા. એમાં તફાવત ફક્ત એટલો જ છે કે વેશ્યાને માટે તે અધિક દુઃખદાયી છે, કારણ કે તહેને માટે પવિત્ર પ્રેમનાં દ્વાર બંધ છે. એકે તહેને પણ વેશ્યાચરિત્ર સમજે છે. તમે તો એવું નથી માનતા ને ? ”

“ નહીં ગુણાબ ! હું તારા હૃદયને સમજું છું કારણ કે...”

“ તમે પણ—”

“ હા.”

“ ઓહ, એનું પરિણામ શું આવશે ? ”

“કદાચ, વિયોગ.”

“વિયોગ?”

“હું આ સ્થળનો ત્યાગ કરીશ.”

“મ્હારે કારણે?”

“નહીં, મ્હારા પોતાના કારણે. મ્હને મ્હારા પોતાના પર વિશ્વાસ નથી. મ્હારામાં એટલું નૈતિક બળ પણ નથી કે સાહસપૂર્વક છેવટ લગી આમ ને આમ નિભાવી શકું. હું ત્હને બચાવવા, ત્હારી રક્ષા કરવા આવ્યો હતો, પરંતુ હવે મ્હને સમજાય છે કે હું કેટલો અસમર્થ છું.”

“ત્હમારું કહેવું સાચું છે. જ્યાં સુધી આપણે કેવળ મિત્ર હતાં ત્યાં સુધી જુદી વાત હતી. હવે આપણે સાથે રહેવું યોગ્ય નથી—ખાસ કરીને મ્હારે માટે. પરંતુ ત્હમારે જવાની જરૂર નથી. હું જ આ મકાનનો ત્યાગ કરી ચાલી જઈશ.”

“મ્હારે ખાતર એટલો બધો ત્યાગ?”

“એ કંઈ જ નથી. મ્હારું જીવન પણ ત્હમારે માટે આપી શકું તો તે માટે હું તૈયાર રહીશ.”

“ત્હેણે ઊઠવા માંડ્યું, અને ઊઠતાં ઊઠતાં કહ્યું, “મ્હને જુલો જાણે.”

“ત્યાંથી ચાલી જશે? સદાને માટે? મ્હારે માટે? નહીં, હું એટલો અત્યાચાર નહીં કરું.” મ્હેં ત્હેને રોકાને કહ્યું: “ચુકાબ, તું આ મકાનને છોડી રહી તો નથી ને?”

“નિર્બળતા ન દાખવો.”

“મ્હારે હવે અહીં થોડા દિવસ જ રહેવાનું છે. આપણે અત્યારની માફક એ દિવસો વિતાવી શકાયું, જે તું, દિવસમાં આપણે એકથી વધુ વાર ન મળવાનું કમૂત્ત રાખી શકે તો.”

“મ્હને એ કબૂલ છે.”

૬

અમે બન્ને અમારી પ્રતિજ્ઞા પર સ્થિર રહી શક્યાં નહીં. એ એક મુશ્કેલ વાત હતી. ત્હેના વિના જીવન મ્હને કેટલું નીરસ લાગતું હતું એ હું સમજ્યો હતો. મ્હારા વિના તે પણ રહી શકે તેમ નહોતી એમ ગુલાબ પણ માનતી હતી. અમે બન્ને રોજ મળતાં હતાં. પહેલાંથી યે વધારે વખત કલાકો સુધી વાતો કરતાં. ત્હેના જીવન પર એનો ભારે પ્રભાવ પડ્યો. ત્હેણે પોતાનો વ્યવસાય મૂકી દીધો હતો. ત્હેની રહેણીકરણી સાધારણ બની ગઈ હતી. તે માનતી હતી કે મ્હને પ્રાપ્ત કરવો એ ત્હેને માટે અસંભવિત વસ્તુ હતી. છતાં યે તે પ્રાયશ્ચિત કરી રહી હતી પોતાનાં પાપો માટે, જેને માટે જવાબદાર કોઈ અન્ય જ હતું પ્રાયશ્ચિતથી બીજું કાંઈ ન બની શકે. પણ પોતાને મ્હારી મિત્રતાને યોગ્ય તો બનાવશે જ.

કેટલાક દિવસો બાદ મ્હને જે ઘટનાનો ડર હતો તે બની. મનોહરની પરીક્ષા પૂરી થઈ હતી અને તે પોતાને ગ્રામ ચાલ્યો ગયો હતો. કદાચ ત્હેની મારફત અથવા તો કોઈ બીજી રીતે મ્હારા પિતાને ગુલાબ અને મ્હારા વિષેની વાતની ખબર પડી ચૂકી હતી. મ્હારા પિતાનો એક કાગળ પણ આવ્યો. ત્હેમણે લખ્યું હતું:

“પ્રિય કેશવ, કેટલીક ઘટનાએ એવી બની ગઈ છે કે ત્હારે અહીં ચાલ્યા આવવાનું ખાસ જરૂરી છે. તું પરીક્ષાનો ચિંતા ન કર, તે એટલી બધી જરૂરની નથી. માંદા રહેવાને કારણે મ્હારું શરીર કામ આપી શકતું નથી, અને મ્હારાથી મન્દિરનું કામકાજ સંભાળી શકાતું નથી જે દિવસ બાદ ત્હને મન્દિરની માદીએ બેસાડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે; અને ત્હારા લગ્નની તિથિ પણ બદલીને આ માસમાં લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું છે. માટે તું આ પત્ર મળતાં તુરત જ અહીં ચાલ્યો આવજે.”

પત્ર વાંચતાં જ મ્હારી આગળ મહાન સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ. એક તરફ કર્તવ્ય હતું અને બીજી બાજુ પ્રેમ હતો. અને

પ્રેમ પણ કાંઈ સાધારણ નહોતો. એમાં પણ કર્તવ્યનું સમ્મિશ્રણ હતું. ગુલામે મ્હારે માટે ઘણું કર્યું હતું. અત્યારે તે અગાઉની ગુલામ નહોતી રહી. ત્હેણે કોઈ નવીન જીવન જ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અન્ત લગી ત્હેને સાથ આપવાની મ્હેં હૃદયથી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પિતાજીનો પત્ર વાંચીને મ્હેં મ્હારી એ પ્રતિજ્ઞાને વધારે દૃઢ બનાવી.

આ સંબંધમાં ગુલામને મ્હેં પહેલાં કશો ભેદ બતાવ્યો નહોતો. હવે એ બતાવવાની આવશ્યકતા હતી એટલે હું ગુલામની પાસે ગયો.

“ઘેરથી આજે એક કાગળ આવ્યો છે, ગુલામ !” મ્હેં કહ્યું.

“ત્હમને તેડાવ્યા છે ?”

“હા.”

“પૂછને માટે ?”

“હા, અને...”

“અને ?”

“તું સમજી શકે તેમ છે !”

“લગન ?”

“હા.”

“ત્હમે જાવ છો ને ?”

“નહી.”

“નહી.” ?

“ના.”

“શા માટે ?”

“એ તું શા માટે પૂછે છે, ગુલામ ! તું એ જાણે છે.”

“મ્હારે માટે ? એક વેશ્યાને ખાતર ?”

“વેશ્યાને માટે નહીં, ગુલામને માટે; ગુલામ, કે જે સંસાર-બરમાં મને પ્રાણુથી થે અધિક પ્રિય છે ત્હેને માટે.”

“કેશવ ! મ્હારા તરફ જુઓ !”

મહે' તહેના તરફ જોયું.

“તહમે શું બોલો છો તે તહમે જાણો છો ?”

“જે મહારે કહેવું જોઈએ તે કહું છું.”

“એ તહમારું કર્તવ્ય નથી. તહમારું કર્તવ્ય પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું છે.”

“તહારો ત્યાગ કરીને ? તહને ફરીથી પાપના પન્થે પળવા દેવા માટે ?”

“મહારી ચિંતા ન કરો, કેશવ ! હું તે કોણ ?”

“મહારે માટે તો સર્વસ્વ.”

“પછી શું કરશો ?”

“તહારી સાથે જઈને ક્યાંક રહીશ-જ્યાં નવીન જીવનની શરૂઆત કરી શકાય ત્યાં.”

“અને હું જો સાથે ન આવું તો ?”

“તું એમ નહીં કહી શકે. હું જાણું છું કે તહારા હૃદયમાં મહારે માટે કેવું સ્થાન છે. તું મહારી સાથે જરૂર આવીશ. મહારી પ્રસન્નતાને માટે. જો આ બાબત થોડાં અઠવાડિયાં અગાઉ પર આવી હોત તો કાંઈ નહોતું પરંતુ હવે આપણે બહુ દૂર ચાલી ગયાં છીએ. ત્યાંથી પાછા ફરવાનું હવે અસંભવિત છે. અન્ત લગી આપણે સાથે જ ચાલીએ એ આપણું કર્તવ્ય છે.”

“તહમારો એ દઢ નિશ્ચય છે ?”

“હા.”

“જો હું સાથે ન આવું તો તહમે ઘેર જશો ?”

“ઘેર નહીં જઈ. તેમ તહને છોડીશ પણ નહીં.”

થોડી વાર તે મૌન રહી, પછી બોલી. “વારુ. કાલે સવારે આપણે અહીંથી ચાલી નીકળીશું.”

“ચાલ. હું તહારો સામાન બંધાવું.” મહે' પ્રસન્ન બની ઠહું.

“ નહીં, ત્હમે ત્હમારો સામાન સરખો કરીને સૂઈ જાઓ, હું મ્હારો સામાન બાંધી લઈશ. ” તે બોલી.

“ સવારે હું પોતે ત્હને જગાડીશ. ”

“ રાતે નીંદરભર સૂજો, નહીં તો તબિયત ખરાબ થઈ જશે. ”

“ સૂઈ તો નહીં શકું, હા. સ્વપ્ન અવશ્ય જોઈશ. આ જીવનના પ્રથમ ભાગની અન્તિમ રાત્રિ છે. ”

“ હા, ખરેખર અન્તિમ રાત્રિ છે. ” ત્હેણે આડ બરીને કહ્યું.

“ પરંતુ કાલે આપણે માટે કોઈ નવીન પ્રાતઃકાળ ગ્રંથડશે. નવીન જીવન, નવીન સૂર્ય, નવીન કેશવ, નવીન યુગાચ. પુરાણો રાત્રિના અંધકાર પછી એ નૂન દિવસનો પ્રકાશ ફેટશે. ઉજાગવળ, ફેટશે શુભ, ફેટશે પવિત્ર હશે? ”

“ રાત્રિના અંધકાર બાદ દિવસ ન પણ ગ્રે. કોણ કહી શકે તેમ છે? ” ત્હેણે ઉદાસીનતાપૂર્વક કહ્યું.

“ એનો ચિંતા ન કર. આ અન્તિમ રાત્રિની થોડી ધડી તો આપણે સાથે હસીને વિતાવી લઈએ? ”

તે મ્હારી પાસે આવી અને પોતાના મસ્તકને મ્હારા વક્ષઃસ્થળ પર મૂકતાં બોલી: “ કેશવ! ત્હમને વિશ્વાસ છે કે હું ત્હમને પ્રાણથી જે અધિક ચાહું છું? ”

“ એમ શા માટે પૂછે છે, યુગાચ? ”

“ ત્હમારા મુખે હું એક વાર એ સાંભળવા માગું છું. ”

“ મ્હને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. ”

“ તો આજ પ્રથમવાર, મ્હને પૂરી ભાવનાપૂર્વક પ્યાર કરી લ્યો. ” ત્હેણે આર્ત બનીને કહ્યું અને મ્હારા ગળે તે બાંધી પડી.

૭

રાત્રિ વીતી ગઈ અને સવાર પડ્યું. હું બિડીને સૌથી પહેલાં યુગાચના ઓરડા તરફ દોડ્યો. ત્હેણું ખારણું અંધખૂણું જોઈને મ્હારા

આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. ધૂજતા હાથે મહેં બારણું ઉઘાડ્યું : ઓરડો ખાલી હતો. તેમ લેનો સામાન પણ ન હતો. એક બાજુ એક કવર પડ્યું હતું. મહેં એ ખોલ્યું. એમાં મ્હારા નામનો એક કાગળ હતો, મહેં આંસુભરી આંખોએ વાંચવા માંડ્યું :

“કેશવ !

રાત્રિએ મહેં ક્યું હતું કે રાત્રિના અંધકાર બાદ દિવસ ન પણ ઊગે. એ વખતે હું જાણતી હતી કે મ્હારે માટે જીવન હવે કોઈ મહાન રાત્રિ બની જશે, જેમાં પ્રાતઃકાળ ઉઘડવાની કોઈ આશા નથી ત્હમને એનો અર્થ હું સમજતી શકી નહોતી. મ્હારાથી એ સમજવવાનું સાહસ ન થયું એટલે આ પત્ર લખી રહી છું

હું જાઉં છું, સદાને માટે. ત્હમારી સાથે આ જીવનમાં હવે ફરીથી મિલન નહીં થાય, તેમ ત્હમે મ્હારા કોઈ પણ સમાચાર નહીં સાંભળી શકો. હું રાતની વાતોનું ત્હમને સ્મરણ કરાવવા માણું છું, મહેં આમ શાથી ક્યું એ ખતાવવાને માટે. મહેં ત્હમને પૂછ્યું હતું કે ત્હમે ત્હમારા પ્રેમમાં વિશ્વાસ રાખ્યો છો? મહેં જે કાંઈ ક્યું છે તે ત્હમારે માટે અને ત્હમારા પ્રેમ માટે ક્યું છે. હું ત્હમને જેટલો પ્યાર કરું છું એનાથી અધિક પ્યાર ભાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરુષ પ્રત્યે રાખી શકે. ત્હમે પણ ત્હને ચાહ્યો છો એ જાણીને હું મ્હારી જાતને ખૂબ જ ભાગ્યશાળી સમજું છું. જે પરિસ્થિતિ કાંઈ વિપરિત હોત તો આપણે બન્ને મળીને સુખી જીવન તાલી શકત, પરંતુ ત્હમને પ્રાપ્ત કરીને હું ગુમાવી રહી છું. એ વિચારે મ્હારું સમસ્ત હૃદય ટુકડે ટુકડા થઈ રહ્યું છે. મ્હારો આત્મા લોહીના આંસુએ રડી રહ્યો છે. છતાં યે મ્હારે આમ કરવું પડે છે. ત્હમને પતનમાંથી બચાવવા માટે, ત્હમારી રક્ષા કરવાને માટે. મ્હારા પાસે ખીજો કોઈ ઉપાય જ નહોતો. હું ત્હમને આવી વાતો કહત તો ત્હમારું હૃદય વિચીર્યું થઈ જત અને હું એ સહન કરી શકત નહીં.

ત્હમારા ઘરવાળાના પત્રની શંકા મ્હને ઘણા વખતથી હતી અને ત્હમારા પર આટલો બધો પ્રેમ હોવા છતાં યે મ્હેં મ્હારું કર્તવ્ય નક્કી લીધું હતું. જો ત્હમે દૃઢ રહ્યા હોત તો વાત એટલી કઠિન નહોતી પરંતુ ત્હમે મારી પાછળ સર્વ કાંઈ કુરબાન કરવાને તૈયાર છો. ત્હમે મ્હારા માટે ત્હમારું કર્તવ્ય પણ ભૂલી ગયા, હું આ બધું સહન કરી શકતી નહોતી. ત્હમે એક બ્રાહ્મણના પુત્ર છો, સમાજમાં ત્હમારું માન અને સ્થાન છે, ત્હમારે પૂજારીનું પદ શોભાવવાનું છે. હું એક વેશ્યા છું. કલંકની કાલિમા મારા કપાળે એક વાર લાગી ચૂકી છે. સમાજમાં મ્હારે માટે કોઈ સ્થાન નથી. આપણા બન્નેના માર્ગ તદ્દન જુદા છે. પરમાત્માએ આપણને એક બીજાને માટે સરખ્યા જ નહોતાં. ત્હમારું સ્થાન મંદિરમાં છે, નહીં કે એક વેશ્યાની સાથે. આવી દશામાં હું ત્હમને કર્તવ્ય અને પ્રતિષ્ઠામાંથી નીચે પાડવાનું કારણ નથી બની શકતી. આપણે બન્નેને એક સાથે રહેવાનો અર્થ ત્હમારે માટે મંડાન અન્યાય. ત્હમે એ ત્યાગ કરવાને તત્પર બન્યા એ ત્હમારું સાહસ છે. પરંતુ હું ત્હમારી પાસે એવો મંડાન ત્યાગ કરાવવાને યોગ્ય નથી. એટલા માટે હું કોઈ એવા સ્થળે જાઉં છું કે જ્યાં ત્હમે કદાપિ ન મળી શકો. મ્હારું જીવન તો પતિત બન્યું. શા માટે ત્હમારું પણ બને?

ત્હમે મ્હને ભૂલી જાજો. આનંદે ખુશીથી ઘેર જાજો. લગ્ન કરજો અને મંદિરમાંનું જે કાંઈ ત્હમારું કર્તવ્ય હોય તે નિભાવજો. હું જાણું છું, કે એથી ત્હમારા હૃદય પર ભારે આઘાત લાગશે. પરંતુ ત્હમે પુરુષ છો એથી દુર્ઘનતા પર વિજય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરજો. યાદ રાખજો કે સંસારમાં મનુષ્યને પોતાના જીવન સિવાય બીજામાંનું પણ ધ્યાન રાખવું પડે છે, અને કોઈ કોઈ વાર સ્વયં દુઃખ ઉઠાવી લઈને બાહ્ય જગતને માટે કાર્ય પણ કરવું પડે છે.

મ્હારા તરફની ત્હમે કોઈ ચિંતા ન રાખશો. મ્હેં જે પ્રાયશ્ચિતનું જીવન અપનાવ્યું છે તેને હું નિભાવીશ ત્હમે વિના સંકોચે મ્હારું નામ

હિચ્ચારી શકે ત્યાં સુધી હું લખવા નથી માગતી. છતાં યે હૃદય લખવાને માટે મ્હને વિવશ બતાવી રહ્યું છે. કે હું...ત્હમને...જીવન બર આવી રીતે જ પ્રેમ કરતી રહીશ. હવે આંખમાંથી આંસુની ધારા વહે છે એટલે અધિક લખી શકતી નથી. કેવળ એટલું યાદ રાખજો કે આ કેવળ કાગળનો ટુકડો નથી પણ એક વેશ્યાનું હૃદય છે, જે હું ત્હમારે માટે મૂકતી જાઉં છું. એથી કદાચ ત્હમને કોઈ વાર ગુલાબનું સ્મરણ થાય.

અસ, વિદાય, કેશવ, પ્રિય કેશવ !

ત્હમારી કોઈ-
પતિતા ગુલાબ.”

*

*

*

અત્યારે હું બે વસ્તુનો પૂજારી છું. મંદિરમાં ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા કરું છું, ઘરમાં ગુલાબના એ અન્તિમ પત્રની. એ પૂજાથી નેટલો સંતોષ થાય છે એટલો મંદિરની પૂજાથી નથી થતો, કારણ કે મંદિરની મૂર્તિમાં મ્હને હજી સુધી હૃદયનો પત્તો નથી મળ્યો, પરંતુ તે પત્રમાં તો છુપાયેલું છે: એક વેશ્યાનું હૃદય !

લીના

ભાગીરથીના ભાવમય તરંગોથી આન્દોલિત વક્ત્ર:રચણ પર એક તોકામાંથી સંગીતનો અત્યંત મધુર ધ્વનિ સંભળાતો હતો. એમાં હલક હતી, દદ્દ પણ હતું. વળી સૂરતાલનું ક્ષાપૂર્ણ મિશ્રણ હતું. કેવળ એટલું જ નહીં, એમાં એથી કંઈક વિશેષ હતું. એ શું હતું એ હું અનુભવી શકું છું પણ વ્યક્ત કરવાની શક્તિ નથી. કવિની કદંપનાની મૃદુલ લહરીઓમાં, ચિત્રકારના સર્વ કલાવિધાનમાં અને શ્રાવણની સંધ્યાએ સોહામણા મેઘમંડળને નિરખતી વિરહવ્યથાથી વ્યાકુળ, પોતાના પ્રિયતમના ધ્યાનમાં મગ્ન બનેલી સોળ વર્ષની સુન્દરીનાં મહામર નયનોમાં એવું આકર્ષણ ન હતું, જેટલું એ સંગીતમાં હતું. હું નજીક જ એક બીજી તોકામાં હતો. મહારી સાથે મહારી ન્હાની બહેન પણ હતી.

સુધાકર નિજ સુધામય કલાધારી રિનગ્ધ જ્યોત્સ્ના વર્ષોવી રહ્યો હતો. ચંપ્રિકા બાન્હવીના ચંચળ કક્ષેવર પર કક્ષીલ કરી રહી હતી. ઉપર શુદ્ધ નિર્માળ ગગનમંડળ અને નીચે ચાંદનીનું જળતરંગો સાથે મળી જઈ અદ્ભુત ભાવમય નૃત્ય કરવું: કેવું અનુપમ, કેટલું મનોહર અને કેટલું રમ્ય ! મનમાં વિચારતરંગો જાગવા લાગ્યા. પણ એટલામાં જ એ

તરંગમાલાને ભેટી હૃદયના મર્મસ્થળમાં પેલા રહસ્યમય સંગીતનો ધ્વનિ અથડાયો.

થોડી ક્ષણ બાદ નૌકા કિનારે આવી પહોંચી. અમે એ ય કિનારે ઉતરતાં હતાં. ત્યાં જ એ સંગીતવાળી નૌકા પણ નજીક આવી પહોંચી. મ્હારી બહેને જુમ પાડી: “લીના તું અહિં ક્યાંથી?”

લીના: “કાણુ વિમળા? તબિયત તો સારી છે ને?”

વિમળા: “હા, પણ ત્હારા શા સમાચાર છે?”

લીના: “બગવાન ઇસાની કૃપાથી સૌ આનન્દ જ છે. આ રગ્નઓમાં તો ત્હેં બહુ વાંચ્યું હશે ખરું ને?”

વિમળા: “ના બહેન! આ ગરમીના દિવસોમાં અભ્યાસ ખરાખર અઘરું શકતો નથી.”

આટલી વાતચીત થયા બાદ અમારો એક બીજાંને પરિચય થયો. વિમળાએ લીનાનો મ્હારી સાથે અને મ્હારો લીના સાથે પરિચય કરાવ્યો. લીના મ્હારી બહેનની સહાધ્યાયિની હતી અને એણે જ પેલું રહસ્યમય સંગીત ગાયું હતું. એની સાથે એક ઇસાઈ યુવક પણ હતો, અને એનું નામ ‘ચાર્લ્સ’ બીટી’ હતું.

લીનાનું ખરું નામ લાવણ્યમયી હતું. એનો જન્મ પટનામાં થયો હતો; પરંતુ ત્હેના માતાપિતા ગઢવાલ પ્રાન્તનાં રહીશ હતાં. એની માતાનું નામ સત્યવતી હતું. તે કુલીન બ્રાહ્મણકન્યા હતી. એનાં માતાપિતાના અત્યંત લાડકોડથી એનું લગ્ન પાંચ વર્ષની ઉંમરે જ કર્યું હતું. સત્યવતીને ત્હેના લગ્નનો કાંઈ હર્ષશોક ન હતો; પરંતુ ત્હેને પોતાના નાના શા લલાટમાં કુંકુમરેખા કરીને અને નાનકડા કોમળ હાથમાં કાચની બંગડીઓ પહેરીને અનહદ આનન્દ થતો હતો, પરંતુ દૈવયોગે હજુ જ્યાં એના હાથ અને પગ ઉપરથી મેંદોનો રંગ ઉપટી ગયો ન હતો ત્યાં તો તે વિધવા બની. વૈધવ્યનું ઉત્તર સ્વરૂપ એની બચકર જવાળા : યૌવન પ્રપુક્ષિત કામિનીને લાલે

બચાતૂર અને વિદગ્ધ બનાવે. વૈધવ્યની નારકીય યાતના ભક્તે પતિપ્રાણી પ્રણયપિપાસુ તરુણીઓના હૃદયમાં વસેલા લાલસામય જીવનક્રુષ્ણમને કરમાવી નાખે, પરંતુ એ બધાનો પ્રભાવ સત્યવતી ઉપર શો પડે ? હજુ મધ ઠાંલે જ તે માતાનું દૂધ પીતી હતી. હજુ યે ઢીંગલી સાથે રમતી હતી. હા, તહેના હાથ ઉપરની ચૂડિયો તૂટતી જોઇને એના મુખમાંથી ‘આહ !’ ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યો : પોતાના સોહાગની ચિંતાથી નહોં, પણ પોતાની ચૂડિયો તૂટતી જોઇને.

ધીરે ધીરે જીવનમાં દશ વર્ષ વીતી ગયાં. વિધવા સત્યવતી હવે બાલિકા ન હતી. યૌવનની સચળી સુવાસિતતા તહેના મનોભાવના વિકાસથી એના શરીરમાં પ્રસરી રહી હતી, સૌન્દર્યનિધિના હાવભાવભર્યા તરંગો એના અંગેઅંગમાં ઉછાળા મારતા હતા. એવામાં એનાં સાસરીઆંઓએ તહેને તેડાવી, અને તે મહિયરીએથી સાસરીએ સીધાવી. જતી વેળાએ એનો પિતા પોતાની અત્યંત પ્રિય પુત્રીનું સૌભાગ્યશ્રુત્ય લલાટ જોષ રૂડી પડ્યો. પિતાને રડતો જોઈ સત્યવતીની આંખોમાં પણ આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. સત્યવતીની માતા પણ પોતાની વિધવા પુત્રીના ક્રોમળ કપોલ પર અશ્રુધારા જોષ વિહવળ બની. ત્રણે રોષ રહ્યાં હતાં; પરંતુ જુદા જુદા ભાવથી !

સત્યવતીનાં સાસરીયાં પ્રતિષ્ઠિત અને ધનવાન હતાં. પરિવારમાં વૃદ્ધ સાસુસસરા અને એક દિયર હતાં. દિયરનું નામ મદનમોહન હતું. મદન, મદન સમે જ સુંદર હતો. એનાં અંગે અંગમાંથી ક્રોમળતા ટપકતી હતી. અખંડ બ્રહ્મચર્યથી એની સ્વાભાવિક મનોહર કાન્તિમાં સ્વર્ગીય જ્યોતિ વિલસી રહી હતી. માતાપિતાનો અત્યંત આગ્રહ હોવા છતાં યે એણે આજ લગી લગ્ન કર્યું ન હતું. એમ. એ. પાસે થયા બાદ લગ્ન કરવાનો એનો નિશ્ચય હતો. અત્યારે તે બી. એ.ના પ્રથમ વર્ષમાં હતો.

સત્યવતી રૂપગ્રુપમાં દેવી તુલ્ય હતી. તે નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ઊઠતી અને કોઠના ચ બિંદ્યા પહેલાં બધાં મૃદકાર્પથી નિવૃત્ત થતી અને પછી રનાનાદિથી પરવારી રસોઈ બનાવતી, અને સાસુ, સસરા અને દિયરને પ્રેમપૂર્વક જમાડી છેવટે તે જમતી. મદન કોલેજમાંથી પાછો ફરતો તે વખતે ત્હેના હાથપગ ધોવા માટે પાણી લાવી આપતી; અને હેતપૂર્વક જળપાન કરાવતી. મદન એના ગુણો મનમાં ને મનમાં વખાણતો. એને ફક્ત સત્યવતી અબણ હતી એ જ દુઃખ લાગતું હતું. આ વાત ધીરે ધીરે ત્હેને અસહ્ય લાગવા માંડી. તે પોતાના હૃદયના ભાવ વધુ વખત જીરવી શક્યો નહોતો; અને એક દિવસે જમતી વેળાએ એણે સંકોચપૂર્વક સત્યવતીને કહ્યું: “આને મ્હારે ત્હમને કાંઈક કહેવું છે.”

સત્યવતી: “તો કોઠપણ ખતના સંકોચ વિના ખુશીથી કહો.”

મદન: “હું ત્હમને બણાવવા ઇચ્છું છું.”

સત્યવતી: “હું બણીને શું કરીશ?”

મદન: “બણવાથી આત્માને સુખ અને શાંતિ મળે છે.”

સત્યવતી: “બગવાને મ્હારા ભાગ્યમાં જ સુખ અને શાંતિ નથી લખ્યાં તે બણવાથી કાંઈ ઓછાં જ મળવાનાં છે?”

મદનનું હૃદય પીગળી ગયું. એની હૃદયતંત્રી રૂદનના મણકારથી ખાજી ઊઠી; પરંતુ તે બોલ્યો: “મને તેમ હો, પણ ત્હમે બણો. મ્હારા હૃદયમાં ત્હમને બણાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે. ત્હમને મ્હારા સોગંદ છે, જરૂર બણો.”

સત્યવતી: “ત્હમે કોઈ સુસિક્ષિત બાલિકા સાથે લગ્ન કરો. એ ત્હમને કામળ લખશે. તે પોતાના વાંચનના શૃંગારથી ત્હમારું ચિત્ત ફરી લેશે. ત્હેની વિદ્યાથી ત્હમારું તૃપ્તિ હૃદયની પ્યાસ ખુમાવશે. હું વિધવા બણી મણીને શું કરીશ? લોકો ફામટ ઉપહાસ કરશે.”

મદન: “બલે, એ બધી વાત જવા દો. એ બધું હું પરણીશ ત્યારે જોઈ લેવાશે. અત્યારે તો મ્હારી એટલી જ ઇચ્છા છે કે ત્હમે

બણો. ન બણો તો ત્હમને મહારા સોગંદ છે; અને હું પણ કાલથી કોલેજમાં જવાનું બંધ કરીશ.”

સત્યવતી આગળ કંઈ જવાબ આપી શકી નહીં. આખરે તે બણવાને કબુલ થઈ, અને તે દિવસથી બણવાનું શરૂ થયું. મદન પણ એને બણાવવામાં એક ચિત્ત બનતો ગયો. સત્યવતીની પ્રતિભા વિલક્ષણ હતી. તે કઠિનમાં કઠિન થઈ સમજી શકતી હતી. એની તીવ્ર બુદ્ધિ જોઈ મદન પણ ઉત્સાહપૂર્વક એને શીખવતો હતો. રાજ કોલેજમાંથી આવી તે ચારથી છ વાગ્યા સુધી ત્હને બણાવતો અને ત્યાર બાદ બોજન વગેરેથી નિવૃત્ત થઈ રાતના નવથી અગિયાર વાગ્યા સુધી ત્હને બણાવતો. આ વખતે મદનની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષની અને સત્યવતીની ઉંમર સત્તર વર્ષની હતી.

બે ય રૂપયુગ્મમાં વિલક્ષણ હતાં. બન્નેની પ્રતિભા તીવ્ર હતી. બે ય જણ ભાવિક હતાં, અને ત્હમનાં હૃદયમાં સરળતા અને કામળતા ભરી હતી. આ પ્રમાણે એક પરિવારને બે રત્ન પોતાનાં અપૂર્વ જ્યોતિ વડે પ્રકાશવન્તો કરતાં હતાં. બેયનાં રૂપ યુગ્મમાં સામ્ય હોવા છતાં યે તેઓ બે જુદાં હતાં. બેયનાં હૃદયમાં એક બીજા માટે સહાનુજીતિ હતી, સ્નેહ હતો, મોહ હતો, પરંતુ પ્રેમ ન હતો. એકતાની મમતા ન હતી અને ચીરમિત્તનમાં બંધાઈ સદાને માટે પ્રણયસૂત્રથી જોડાવાની ઉત્કંઠા ન હતી, પરંતુ એ કયાં સુધી ?

યૌવન અગ્નિ છે અને રૂપયુગ્મ એમાં ઘી અને તૃણવત્ છે. યૌવન એક પ્રમાદકાળ છે અને સૌંદર્ય એમાં ઉન્માદ વધારનારી પ્રેરણા છે. એ બેયનું મિલન ભયંકર છે; છતાં યે એ ભયંકરતામાં આકર્ષણ છે. બન્નેને સંગમ અગ્નિતુલ્ય છે, છતાં યે એ અગ્નિમાં એક પ્રકારની શીતળતા છે. એક દિવસ રાત્રિને સમયે મદન પોતાના ખંડમાં બેસી સત્યવતીને એક ભાવપૂર્ણ કાવ્ય શીખવતો હતો. એના મુખ ઉપર શીખવતી વેળા એટલો સુંદર ભાવ હતો કે સત્યવતી એના મુખમંડળની અદ્ભુત કાન્તિ નિરખવામાં કવિતાને ભૂલી ગઈ.

એના મગજમાં કોઈ અન્ય કવિતા જ રચાઈ રહી હતી. એને લાગ્યું કે મદન અનંજની સમસ્ત પુષ્પવિમોહિની નાટ્યલીલાથી એના મર્મસ્થળમાં પ્રવેશી રહ્યો હતો. મદલાલ પ્રદેશની સ્કળ વિચિત્ર પ્રાકૃતિક છબિ-લીલા હરિમાળાં ઉપવનો, હાવભાવપૂર્વક ડોલતી વનલતિકાઓ, દૂર પ્રાન્તમાં જણાતી નૈસર્ગિક ઝરણાંઓની રજતધારાઓ, પુષ્પોનો અનુપમ વિકાસ : અને મનહર સુગંધિ : આ બધું સત્યવતી અહર્નિશ નિરખતી હતી, અને એ નિરખી નિરખીને ઉદીપન ભાવની ઉન્માદિની પ્રેરણાથી પોતાના પૂર્ણવિકસિત યૌવન અને એ યૌવનમાં ધૂપાયેલા પોતાના હૃદયપ્રાન્તની પ્રાકૃતિક મદમત્તતાને અનુભવતી હતી. યૌવનની ઉદીપ્તિમાં પ્રકૃતિની પ્રત્યેક ચીજ હૃદયમાં કોઈ વસ્તુને કાળે ઉત્કંઠાભરી લાલસાની સૃષ્ટિ રચે છે. એ લાલસા કેટલી મધુર, કેટલી કામળ, કેટલી સુંદર અને કેટલી મૃદુ હોય છે એ સૌ સત્યવતી સમજતી હતી. એ યૌવનની ઉચ્ચતમ મૂર્તિ હતી. રૂપોદ્ધાનની એ એક અનુપમ પ્રકૃષ્ઠ કલિકા હતી. એ રતી દેવીની સકલ જ્યોતિર્મયી વિભૂતિ હતી. એની પ્રતિભા વિલક્ષણ હતી. એને માનવ પ્રકૃતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. એ યૌવનના ઉન્માદકારી ભાવોથી અજાત જ હતી. આમ હોવા છતાં યે મદનનો અતુલ વૈભવ : એનું અનુપમ સૌંદર્ય : એની સુંદર કાન્તિ : એના બ્રહ્મચર્યની દિવ્ય પ્રતિભા અને એની અંભીર વિદ્રતા : આ સૌ એની દ્રષ્ટિ સમીપ હંમેશાં રમતાં હતાં. સત્યવતી-અભાગિની સત્યવતી-એ પોતાના પૂજ્ય પતિનું મુખ પણ જોયું ન હતું : જેની સ્મૃતિ કદાચિત એના વૈષ્ણવની અત્યંત કઠોર સાધનાના અંધ દ્રઢ કરતી. આ સ્થિતિમાં એનાં મદનપ્રતિ ઉત્કંઠિત હૃદયમાંથી સંગીતના મૃદુ ઝંકાર ગાળી ઊઠે તો એમાં એનો શો દોષ ? એ તો માનવસ્વભાવ છે, અને માનવસ્વભાવ હોવા છતાં મે સૂર્યના પ્રકાશ અને ચંદ્રની સ્નિગ્ધતા સમું સત્ય છે ! તે અચ્છવા છતાં યે આજે પોતાના હૃદયમાં પ્રવેશનાર સંયમના સૌ

બાવને રોડી ચકી નહીં; અનાયાસે જ એને જણાયું કે મદન એને
તેના તરફ આકર્ષી રહ્યો હતો! તે મદનના મિલનના માર્ગે જઈ
રહી હતી; શારીરિક અતિએ નહીં; માનસિક પ્રયત્નતાની પ્રેરણાથી!
સ્થૂળ શરીરથી નહીં પણ બાવિકતાના મુદ્દમ માર્ગથી! આ માર્ગે
શું હળાહળ બધું હતું? જે હોય તો એ વિષમાં અમર કરવાની
શક્તિ હતી! શું એ માર્ગે મૃત્યુ હતું? જે હોય તો એ મૃત્યુમાં
એક સુખદ જીવનની નવીન સૃષ્ટિ હતી! શું એ માર્ગમાં નિરાશા
હતી? જે હોય તો એ નિરાશામાં આશાની એક નૂતન મત્ત
આકૃતિ હતી! વસ્તુતઃ મદનનો માર્ગ અત્યંત સુંદર હતો!—“આહ!
મદન! શું તારી એ સ્વર્ગીય છાંયનો : તારી એ અમાધ
વિદ્વતાનો : અને તારા મદમર યૌવનનો ઉપભોગ વિધવા સત્યવતીના
ભાગ્યમાં લખાયો છે?”

સત્યવતીની આ વિચારપરંપરા હતી; અને એ પ્રવાહમાં તે
મદનના બહ્યાવવાને તથા પોતે શીખતી હતી તે કવિતાને ભૂલી ગઈ
હતી. એ તો કેવળ એક-એક જ અભેદ દષ્ટિએ એનું સુખમંડળ
નિરખી રહી હતી. મદને એના તરફ દષ્ટિ કરી, એમાં ભાવ, કરુણા,
પ્રેમ, પ્રમાદ અને ઉત્કંઠા હતાં. તે સમજી ગયો. સત્યવતીના
નિસ્તબ્ધ ભાવે એના અન્તઃકરણમાં બચાંકર કોલાહલ મચાવી દીધો.
એની ધણી દિવસોની કઠોર શુષ્ક તપશ્ચર્યામાં આજે પ્રજ્વળનો સુમધુર
સ્રોત વહેવા લાગ્યો; છતાં યે એણે પોતાને સાચવી લઈ સત્યવતીને
પૂછ્યું : “તમને આ કવિતા સમજાઈ?”

સત્યવતી વિચાર રહી મદને ફરીથી પ્રશ્ન પૂછ્યો, આ વખતે
સત્યવતીમાં એતના આવી અને તે બોલી : “શું?”

મદન : “તમારું ધ્યાન ક્યાં હતું?”

સત્યવતી : “ક્યાં ય નહીં, હું તો સાંભળતી હતી.”

મદન : “શું?”

સત્યવતી : “તમને શીખવતા હતા તે.”

મદન : “હું શું શીખવતો ?”

સત્યવતી : “આ કવિતા.”

મદન : “ક્યાં આમળગી ?”

સત્યવતી : “આ ઘરમાં બેસીને.”

મદન : “હું એમ નથી પૂછતો કે હું તહમને હિમાલય પહાડ ઉપરની કોઈ ગુફામાંથી બહુાવતો હતો કે રાજપ્રસાદમાંથી. હું તો એમ પૂછું છું કે આ કવિતાનું કયું ચરણ હું શીખવતો હતો ?”

સત્યવતી : “છેલ્લું ચરણ.”

એટલામાં મદને હસતાં હસતાં સત્યવતીના કોમળ માત્ર પર એક ધીમી થપાટ મારીને કહ્યું : “હું તહમારો શિક્ષક છું. બહુવામાં કોઈ ભૂલ કરી છે તો માર પડશે, સમજ્યાં ?”

મદનના સ્પર્શથી સત્યવતીના સમસ્ત શરીરમાં કોષ અવનવો વિદ્યુતપ્રવાહ ફેલાઈ ગયો. એનો મ્હેરો રક્તપ્રભુ થઈ ગયો. એણે મનમાં જ કહ્યું : “મહારા પ્રિય શિક્ષક ! આજથી જ નહીં; પરંતુ ઘણા દિવસ પહેલાંથી જ ત્હમે મ્હને પ્રણયપદીક્ષા આપનાર ગુરુદેવ છો !”

તે દિવસનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થયા બાદ સત્યવતી પોતાના ઝોરડામાં ચાલી ગઈ. મદન પણ પોતાને સ્થાનેથી ઊઠીને ઝોરડામાં ફરવા લાગ્યો. બન્નેના હૃદયમાં એક પ્રકારનું તોફાન મચી રહ્યું હતું. ચત્ન કરવા છતાં યે ત્હેમને ઉંઘ ન આવી. જે આંખમાં પ્રણયની ઉન્માદકારિણી નૃત્યવીલા થઈ રહી હોય એ આંખમાં નિદ્રાનું સ્થાન ક્યાંથી હોઈ શકે ? પાસાં બદલતાં બદલતાં બેઠે જણે રાત્રિ વ્યતિત કરી.

નિત્યનું વાંચન-લેખન કાર્ય પ્રથમની માફક ચાલુ જ હતું; પરંતુ બન્નેના બાવ પ્રથમ જેવા ન હતા. હવે સત્યવતી મદનનાં તિરછાં ભ્રુમલ અને દન્તપંકતાવલિના અનન્ત શોભાવારિધિમાં ડૂબતી. મદન જે અત્યાર લગી સંસારના હાવ બાવભર્યા સૌન્દર્યથી વંચિત હતો, તે હવે પ્રમદાના પ્રણયપ્રમાદભર્યા મદમાર નયનોનાં

તીક્ષ્ણ કટાક્ષશરથી વીંધાઈ ઉન્મત્ત બનતો હતો. એક દિવસ, જે દિવસ, ચાર દિવસ એમ અનેક માસ વીતી ગયા. હવે બન્નેનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં હતાં, પરંતુ હજી એ શીતલકાચનો દુર્ગળ બંધ વચમાં જોડો હતો. કુમુદિની ચન્દ્રમાની જ્યોત્સ્નાનો સ્પર્શ કરવાને વ્યાકુળ બની; અને મધુર સ્વપ્ન ધનને નિરખી મિલનલાલસાથી નૃત્ય કરવા લાગ્યો. સત્યવતી મદન પર મરી રહી હતી. મદન સત્યવતી કાજે સર્વ કાંઈ કરના કરવાને તૈયાર હતો.

બાદપદની કૃષ્ણપદની અંધકારમયો અર્ધ રાત્રિનો સમય હતો. ત્રણેક મૃશળધાર પડતો હતો. ધનધૈર આકાશમાં ઠાઠ ઠાઠ વાર ચપલા ચમકારા મારી મેઘમંડળમાં વિલીન થઈ જતી હતી. સત્યવતી અને મદનના હૃદયાકાશમાં પણ લાલસાની વિજળી ઝમકારા મારી નિરાશાની સ્વપ્ન મેઘપ્રકિતઓમાં લુપ્ત થઈ જતી હતી. મદન વિચારમાં હતો : “નિરાશા શા માટે ? સત્યવતી વિધવા છે, માટે મ્હારે શું નિરાશ થવું ? તે વિધવા છે ત્હેમાં શું થયું ? એણે અભાગિનીએ કદાપિ પતિનું મુખ પણ નથી જોયું । તે નિર્દોષ કુસુમ સમી શુદ્ધ અને અગ્નિ સરખી પવિત્ર છે. મ્હાણે પણ લગ્ન નથી થયું. આ સ્થિતિમાં હું એનું પાણિગ્રહણ કરું તો શું ખોટું ? હજી અમે સૌવનના પૂર્ણ વિકાસને પણ નથી દીડો. હજી અમને આ પ્રણય-પૂર્ણ સંસારના એક પણ સુખનો ઉપભોગ કરવાનો અવસર નથી મળ્યો, હજી અમારી આશાકલિકા જરા એ વિકસી નથી. પછી નિરાશા શા માટે ? આ સુખમય જીવન સાથે વિરાગ શો ? સત્યવતીનું આલિંગન, સત્યવતીને મ્હારા બાહુપાશમાં સદાને માટે આંધી લેવી, એનાં પ્રણયઅંચલમાં આ અનન્ત જીવન પર્યાન્ત ઘૂંપાઈ રહેવું : એ બધાંમાં શું પાપ છે ? નહીં, એ તો જીવનનું મધુર સ્વરૂપ છે. એ સ્વર્ગનું શુભ પ્રતિબિંબ છે. શું સત્યવતીની પ્રણયદીપશિખા મ્હને ભસ્મ કરી એને પોતાને પણ ભસ્મ કરશે ? હા, એમાં અમારા એવની જુદાઈ અવશ્ય બળીને ભસ્મ થશે, અને એ ભસ્મમાંથી

અમારી એકતાના નવીન જીવનનો એક પ્રામણ અને નવો અંકુર ફૂટી નીકળશે. હું સર્વ મુશ્કેલીઓની સામે ઘષ્ટને એની સાથે ઝગ કરીશ. સમાજ અમારા એવનું લગ્ન ભલે ન કરે : પરંતુ પરમાત્માની સાક્ષીએ, પ્રજ્ઞયની પવિત્ર વેદી પર અને ઉત્સર્ગની સમસ્ત સક્તિ દ્વારા અમે એકબીજાં લગ્નમન્થિત્રી જોડાઈશું. સમાજ અમને ભૂલે પિછારે : અમને એની પરવા નથી. હું સત્યવતીને કાળે સ્વર્ગની આશા પણ જતી કરી શકું છું. ખુદ સત્યવતી જ સ્વર્ગ છે, તો પછી સ્વર્ગની ખાતર સ્વર્ગની આશા શા માટે તરછોડી દઉં? આટલું વિચારતાં તે સત્યવતીના મુખ તરફ જોવા લાગ્યો. ત્યાં સ્વામત સન્માનના સકળ ભાવ ભર્યા હતા. તે પોતાની જાતને વિશેષ સંભાળી શક્યો નહીં. હાય ! પ્રજ્ઞયની ઉન્માદિની રમણીનાં મદભર્યાં નયનોનાં આહવાન આમળ પુરૂષ-દુર્ગળ પુરૂષ-ક્યાં સુધી ટકી શકે? તે બોલી ઊઠ્યો : “સત્યવતી !”

સત્યવતી : “ કહો, શું છે ? ”

મદનનું મળું રૂંધાઈ મયું, પણ મહા મહેનતે તે બોલ્યો :
“ સંસારમાં ત્હમે સૌથી અધિક કોને માનો છો ? ”

સત્યવતી : પરમાત્માને. ”

મદન : “ મ્હને નહીં ? ”

સત્યવતી : “ ના. ”

મદન : “ શા માટે ? ”

સત્યવતી : “ મ્હારી જેવી ઈચ્છા. ”

મદન : “ સત્યવતી ! મ્હારા પર દયા કર ! ”

સત્યવતી : “ શું ત્હમે લૂંટા, લંઘડા કે અપંગ છો કે હું ત્હમારા પર દયા કરું ? ”

મદન : “ નહીં સત્યવતી ! સર્વ કાંઈ હોવા છતાં યે હું નિરાધાર છું. પ્રજ્ઞયહીન જીવને મ્હને શન્ય બનાવી દીધો છે. ”

સત્યવતી : “ કેટલાં યે માણસો હંમેશાં ત્હમારું માણું કરવા આવે છે, તો શા માટે ત્હમે એમાંથી એકની કન્યા પસંદ કરી લગ્ન નથી કરતા ? ”

મદન : “ હું ત્હારા સિવાય અન્ય કોઈ બાલક સાથે લગ્ન કરી શકીશ નહીં. ”

સત્યવતી : “ શા માટે ? ”

“ મદન : “ હું ત્હને ચાહું છું. ”

સત્યવતી : “ એમાં શું થયું ? બીજી બાલિકા સાથે લગ્ન કરવા છતાં યે ત્હમે મ્હને ચાહી શકો છો. ત્હમારો પ્રેમ સાચો જ હશે, તો સદા યે એક સરખો જ રહેશે. ”

મદન : “ તો શું ત્હારા પ્રેમમાં આજીવન વિદગ્ધ રહી, બીજી બાલિકાને કેવળ કામવાસનાની તૃપ્તિ અર્થે ઘરમાં સદા યે બેસારી રાખું ? ”

સત્યવતી : “ એ કાંઈ નવાઈની વાત નથી. સમાજમાં હંમેશાં બાળખો નવયુવકોના શિર પર આવી જ આવ્તો વરસી રહી છે. તેઓ અન્ય કોઈ બાલિકાના પ્રેમમાં ઝુરતા રહે છે અને એમને પનારે કોઈક બીજી જ બાલિકા આવી પડે છે. ”

મદન : “ તો હું શા માટે અન્ય બાલિકા સાથે લગ્ન કરી એનું જીવન વ્યર્થ નષ્ટ કરું ? ”

સત્યવતી : “ એ તો આપણા સમાજનું પ્રાથમિક શિક્ષણ છે. પ્રુથોને માટે સ્ત્રીઓને દગો દેવો, એમને પમ તળે છુંદી દેવી, એમને કેવળ પાશવિક ઇચ્છાઓની પૂર્તિઓનું સાધન બનાવવું એ જ ધર્મ બચાવ છે. ”

મદન : “ કદાચ હું કોઈ અન્ય બાલિકા સાથે લગ્ન કરી લઉં; પરંતુ વિવાહ થયા પહેલાં એને જોવાનો તથા એની સાથે વાત કરવાનો અવસર જ મ્હને ન મળે. આ સ્થિતિમાં કદાચિત્ તે

ખીજ કોઈ નવયુવકને ઝઘાતી હોય તો શું મ્હારી સાથે એનું યે આપું જીવન નષ્ટ કરી નારકીય બનાવું ? ”

સત્યવતી : “ એ પણ જૂની વાત છે. સમાજમાં એવી લાખખો બહેનો છે, કે જેમણે પોતાનું હૃદય કોઈને અર્પણ કરેલું હોય અને છતાં યે સમાજની સ્વેચ્છાચારિતા એમને અન્ય પુરૂષના જીવન સાથે જકડી બાંધે છે; અને પછી એને માટે અકાળ મૃત્યુ સિવાય અન્ય કોઈ માર્ગ રહેતો નથી. ”

મદન : “ પરંતુ હું સમાજની એ સ્વેચ્છાચારિતાને માનવા તૈયાર નથી. હું સમાજના એ બચાંકર અત્યાચારની વિરૂદ્ધ બંડ ઊઠાવીશ. હું બાણું છું કે એ કઠિન અને દુર્ગમ છે, પરંતુ મ્હારી દષ્ટિ આગળ સમાજ દ્વારા કચડાયેલા હજારો અને લાખખો નવયુવકો અને તરણીઓની ‘આહ’ તરવરે છે. એ ‘આહ’ પ્રભુનું આસન પણ ડોલાવી મૂકશે ! પરંતુ તું મ્હારામાં મળી જા : મ્હને અપનાવી લઈ, તું મ્હને પૂર્ણ શક્તિમાન બનાવી દે ! ”

સત્યવતી : “ પણ એ કેમ બની શકે ? હું તો વિધવા છું. ”

મદન : “ તું ઝઘાય તેવી હો. સંસારની સઘળી ખુરાઈઓ ત્હારામાં ભરેલી હોય તો યે શું ? મ્હને એવી પરવા નથી. હું તો ફક્ત એ જ બાણું છું કે મ્હારું હૃદય ત્હારે માટે રડી રહ્યું છે, અને ત્હારા વિના હું જીવી શકીશ નહીં. ”

સત્યવતી : “ મ્હારે લીધે સમાજ ત્હમારો અહિંસકાર કરશે ત્હેનું શું ? ”

મદન : “ કાંઈ ફિકર નહીં. સમાજ તો શું પરંતુ ત્હારે ખાતર સ્વર્ગનો ત્યાગ પણ હું હસતાં હસતાં કરી શકીશ. ફક્ત એકવાર, ઓહ ! એક જ વાર તું કહે, શું તું મ્હને ઝઘાએ છે ? મ્હારી ઘણને તું રહી શકશે ? ”

આ વખતે સત્યવતી કાંઈ બોલી શકી નહીં. એણે જોયું કે પુરૂષને ઉન્મત્ત કરનાર રૂપમાં એની સર્વ શક્તિ લીન થઈ ગઈ

હતી. તે પોતે મદનથી ક્ષણભરને માટે પણ વિખુટી નહીં થઈ શકે એમ હોને લાગ્યું. એની આંખો નીચી ઢળી ગઈ! એનું મુખમંડળ રક્તવર્ણુ થઈ ગયું. તે કાંઈ બોલી શકી નહીં. સંયમનો અત્યંત પ્રયત્ન બંધ તૂટી ગયો હતો. એની રક્તરંજિત નિસ્તબ્ધ મુખકાન્તિ મદનની મામણીના સ્વીકારમુચક જણાતી હતી. એ જોઈ મદનનું મુખ અનિર્વચનીય પ્રતિભાથી ચમકી ઊઠ્યું. તે બોલ્યો: “હું તારો હસ્ત સ્વીકારું?”

સત્યવતીએ પોતે જ પોતાનો મંજુલ કર મદનના હસ્તમાં મૂક્યો. તે પોતાની સ્વાભાવિક લજ્જા વધુ વખત જીરવી શકી નહીં. એણે પોતાનું સુંદર મુખ મદનના વિશાળકાય હૃદયપ્રાન્તમાં છૂપાવી દીધું. શું આ પાપપૂર્ણ રજની હતી? શું આ માનવપ્રકૃતિની દુર્ભંગતા હતી? નહીં, એ તો પ્રણયપન્થનું વિમળ, શુભ અને અચ્છ પ્રભાત હતું! એ તો માનવીની ભાવનાઓના વાસ્તવિક સ્થિતિનું સત્ય સ્વરૂપ હતું! એ તો પ્રણયમન્દિરમાં જીવનનો અને જીવનની સર્વ મોહકતાનો શાન્ત, ગંભીર, પ્રયત્ન, અને પુનિત ઉત્સર્ગ હતો!

x

x

x

ઉપરોક્ત ઘટનાને લગભગ બે વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. સત્યવતી અને મદન બેયની ઇચ્છા સમાજમાં રહીને લગ્ન કરવાની હતી; પરંતુ સમાજમાં રહી તેમ બંનેનું અશક્ય હતું. એનું પરિણામ અન્ય અવસરે આવે છે એવું જ આગ્યું. મનુષ્ય આખરે મનુષ્ય જ છે, અને એનામાં માનવી દુર્ભંગતાઓ હોવી એ પણ આવશ્યક છે. સત્યવતીના પગ ભારે થયા. એના બાઈ બાંદુ અને સર્ગાંઘાલાંઓએ સર્વ હકીકત જાણી. ચારે તરફ હોહા મચી રહી. જળધાટે સ્ત્રીઓમાં પણ એ વાત ચર્ચાઈ રહી. સમાજના અત્યાચારને કારણે જે ઘટના બની હતી એની સમજણ જવાબદારી સમાજ પર જ હતી. એને-સમાજને-એની શી ચિન્તા? એને તો આ ઘટનાએ પોતાની કૂરતા પૂર્ણ સ્વરૂપે દાખવવાનો અવકાશ આપ્યો હતો.

આખરે સત્યવતીને ધરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવી. મદન પણ એની સાથે જવાને તૈયાર થયો. લોકોએ કહ્યું: “ એ તો સ્ત્રી છે અને બ્રહ્મ થઈ છે. પુરુષ તો સદાસર્વદા શુદ્ધ જ રહે છે. જેમ ગંગાજીના જલમાં મેલ પડવા છતાં ય તે પવિત્ર જ રહે છે, તેમ પુરુષ જે કોઈ કુલટાના સંસર્ગમાં આવે તો પણ તે હંમેશાં પવિત્ર છે. સત્યવતી કુલટા છે એને ઘર બહાર જવા દો. ત્હમે એની પાછળ શા માટે જાઓ ? જેણે જેવાં કર્મ કર્યાં હોય ત્હને તેવાં ફળ ભોગવવાં પડે. ક્યાં ય પુરુષને ઘર બહાર કાઢવાનું સાંમળ્યું છે ? ” ઇત્યાદી.

પણ મદન પર આ સૌ તકીનો કાંઈ પ્રભાવ ન પડે. તે તો સત્યવતીની સાથે જ જવાને તૈયાર થયો હતો. પુત્ર ગમે તેટલો કપૂત હોય છતાં યે તે પુત્ર છે અને એટલા માટે પિતામાતાની વાત્સલ્યપૂર્ણ દ્રષ્ટિમાં એ ઉણપ વસતી નથી. વળી મદન તો ત્હેના માતાપિતાને એકનો એક જ પુત્ર હતો, પણ ત્હેની-મદનની ખાતર સત્યવતીને પોતાના ઘરમાં રાખવાનું સાદસ્ય ત્હેમનાથી ન થયું. વૃષ્ણ જીવનનો આધાર-એમનાં હૃદયની સર્વ લાલસા-એમનો એકનો એક પુત્ર-સદાને માટે એમની વિદાય લઈ માર્ગના કાંકરા વીણવાને આલ્યો જાય છે. એમનું કાળજી ચીરાવા લાગ્યું. એમની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ચારે તરફ અન્ધકાર છાંય રહ્યો; પરંતુ હાય ! તેઓ સત્યવતીને પોતાના ઘરમાં ન રાખી શક્યાં. એવી સમાજની આજ્ઞા હતી. તેઓ સમાજનો પ્રતારણાએના દુઃખને પુત્રવિયોગના દુઃખથી અધિક લેખતા હતા. હિન્દુ સમાજના દોષોને જ કારણે એના જ નિર્ણયથી પિતામાતા પુત્રથી અને પુત્ર પિતામાતાથી વિખૂટા થઈ રહ્યા હતા એમાં કોઈનો ઉપાય ન હતો સમાજની મમતાની ખાતર માતાપિતાને પોતાના પ્રિય પુત્રની મમતા મૂકવી પડી. અન્ધારી રાત્રિની નિસ્તબ્ધ નિરવતામાં મદન અને સત્યવતીને પોતાના પૈતૃક ગૃહને, પોતાના સુંદર ભાવની કીડાબૂમિને, પોતાના મિત્ર પરિવાર અને સર્વ કુટુંબીજનોને સદાને માટે ત્યાગવાં પડ્યાં ! પણ હાય !

એ સૌને ત્યાગવા છતાં યે એમની દાહક સ્મૃતિ એમની દષ્ટિ આગળ સદા યે તરવરતી: અને લાખો પ્રયત્નો છતાં યે એ ન બૂઝાતી !

ગઢવાણનું પ્રાકૃતિક ઉપવન અને ત્યાંના વિશુદ્ધ વાયુમંડળનો ત્યાગ કરી, તેઓ પટનાના મહા શહેરમાં જઈ પહોંચ્યાં. મદનને મહા મહેનતે માસીક વીસ રૂપિયાની નોકરી મળી. સવારના દસથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી તે ઓફિસમાં કામ કરતો; અને સાંજના થાક્યોપાક્યો ઘેર આવતો: પરંતુ તે જીવનની આવી કઠિનાઈઓથી જરા યે અંધીર ન થયો. એની સાથે સત્યવતી હતી. તે એનું મુખ જોઈને સૌ કાંઈ વિસરી જતો. આવી રીતે પ્રણયની મનોહારિણી કુંજમાં એક જ વૃક્ષમાં બે પુષ્પ ખીલ્યાં; અને વિકસિત થઈ રહ્યાં હતાં. એટલામાં દુર્ભાગ્યની વિજળી એકદા પ્રચંડ સ્વરૂપે પ્રકટી, અને પરિણામે એમાંનું એક પુષ્પ કરમાઈ જમીન પર પડ્યું. ખીલ પુષ્પે પ્રથમ દાખવેલ માર્ગનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છ્યું, પણ હાય ! મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને વિધિ કરે છે કાંઈ !

બાકરગંજમાં કાસેરા પ્રચંડ સ્વરૂપે ફાટી નીકળ્યો હતો. એકા એક મદન એનો ભોગ થઈ પડ્યો અને બાર કલાકમાં તો તે આ અસાર સંસાર ત્યાગી ચાલતો થયો. સત્યવતીને ચારે તરફ અધિકાર જ જણાવા લાગ્યો. મદન જ એના જીવનનો એક માત્ર આધાર હતો. મદનની ખાતર જ એણે ગઢવાણની અત્યંત પ્રિય જન્મભૂમિ, કુટુંબ-પરિવાર, અને સંસારનાં સર્વ સંબંધ ત્યાગ્યા હતા. મદનની જ અનન્ત મધુર કાન્તિ નિઃશળી તે સંસારનાં સર્વ દુઃખોને વિસરી જઈ આનન્દસરમાં ઝૂકતી હતી; પણ હાય ! નિષ્કુર વિધિએ મદનને એની પાસેથી છીનવી લીધો. સત્યવતી આત્મહત્યા કરી મદનનો સંગાથ કરવા તૈયાર થઈ; પરંતુ અફસોસ ! પોતાની નવખત આલિકાનું ધ્યાન અને એના પ્રતિનું વહાલ, માનુષ્યને વાતસલ્ય બાવ, એને આત્મહત્યા કરતા અટકાવતો હતો. એણે આલિકાની ખાતર જીવિત રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પરંતુ બાલિકાને માટે જીવતાં રહેવાનું જોટલું મુશ્કેલ હતું એથી વધુ મુશ્કેલ એ બાલિકાનો તેમ જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવાનું હતું. સત્યવતી કુલીન ઘરની પુત્રી અને વધુ હતી. એણે કદાપિ મજૂરી કરી ન હતી: અને કદાચ તે પોતાનું આત્મસન્માન યુમાવી મજૂરી કરવાને તૈયાર થાય તો મજૂરી ક્યાં મળશે એનો એનો ખ્યાલ ન હતો. કેવળ એટલું જ નહીં, પરંતુ એના જીવનમાર્ગમાં બીજાં વિધેતા અસંખ્ય હતાં. પોતે યૌવનને આરે હતી અને વળી અસીમ રૂપલાવણ હતું. એને એ ક્યાં મૂકી આવે? કદાચ એ મજૂરી કરવા જાય તો સમાજના કેટલા એ નરપશુઓ એનું સતીત્વ નષ્ટ કરવાને તૈયાર ન થાય શું? આ દશામાં તે શું કરે? બાળકીના અને પોતાના નિર્વાહને અર્થે એ કોઈ અન્ય પુરૂષનો આશ્રય લે? આહ! એ વિચાર અત્યંત ભયંકર હતો. એના હૃદયના એક ખૂણામાંથી એક અવાજ બહાર આવતો હતો : “ શું મદનને બૂલી શકાશે? શું એના મધુર પ્રેમને અને સૃષ્ટિની સર્વ સુધામયી સંગીતની એની સ્મૃતિયોને પાપાગ્નિમાં ભસ્મ થવા દઈશ? ઓહ! એ કેમ બને? ”

આવી વિચારપરંપરામાં ત્રણ દિવસ વીતી ગયા. સત્યવતીના મુખમાં અન્નનો એક દાણો ય ગયો ન હતો. એને પોતાની ચિંતા તો લેશ પણ ન હતી. પરંતુ હાય! એની પ્રિય કામળ બાલિકા-મદનનું એક માત્ર સ્મૃતિચિન્હ-એ પણ બૂખથી રિખાતી હતી. સ્તનમાં દૂધનું એક ટીપું એ ન હતું. અને એ ક્યાંથી હોય? અન્ન પેટમાં મથું હોય ત્યારે ને? આખરે એણે મજૂરી કરી પેટ ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બીજે દિવસે સવારે તે મજૂરી કરવાને નીકળી પડી, તો લેને તદ્દન અપરિચિત સ્થાન, અપરિચિત લોકો અને અપરિચિત વ્યવસાય જણાયા. હાય! તે ક્યાં જાય? હૃદયમાં હામ બીડી તે ચાલવા લાગી. બદમાશોની નજર એના તરફ પ્રતિ દાણે ખેંચાતી હતી. લોકો એને જોઈને અંદર અંદર વાતચિત કરતા હતા. આ બધું એને અસહ્ય હતું; છતાં એ હિંમત ધરી તે આમળ

વધી. સામે મવાલીઓની એક ટોળા જતી હતી. તેઓ સત્યવતીને જોઈ અશ્રીલ કવિતાઓ ગાવા લાગ્યા; એટલું જ નહીં, પરંતુ એમાંનાં બે ચાર તો એની પાછળ પડ્યા. એકે પૂછ્યું: “ક્યાં જાઓ છો તમે?” સત્યવતી પ્રથમથી જ ધિક્કારની ભારી બળી રહી હતી, એમાં ઉપરોક્ત પ્રશ્નથી ઉન્મત્ત બની. એણે ક્રોધ અને તિરસ્કારભરી દષ્ટિએ જૂમ ભારી કહ્યું. “ત્હમારે ત્હેની શી પંચાત?”

બીજાએ કહ્યું: “અમે ત્હમને મદદ કરવાને આવ્યા છીએ. અમારી સાથે આવશો ને?” બ્ધાવી આવી વાતો સત્યવતીને કાજે અસહ્ય હતી. તે ક્રોધથી દાંત પીસવા લાગી. એની દ્રષ્ટિ આગળ મદનના મૃત્યુથી માંડીને અત્યાર સુધીની અસહાય સ્થિતિનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ખડું થયું. એને રડવાની ઘણી ઘણી ઇચ્છા થઈ આવી: પરંતુ તેમ ન કર્યું. રડવાથી એની દુર્જનતા જાણાય, અને એનો અનુચિત લાભ મવાલીઓ ઉઠાવે. મવાલીઓ પોતાના પીછે નહોતા છોડતા એ જોઈને તે સીધી પોતાના મકાન તરફ પાછી ફરી. ઘરમાં દાખલ થઈ પારણાં બંધ કર્યાં અને રડાય તેટલું રડીને સંતપ્ત ચિત્તની જવાબા શાંત કરી.

રાઈ રહ્યા બાદ જ્યારે એનું હૃદય કાંઈક શાંત થયું ત્યારે એની આગળ પોતાના નિર્વોહનો પ્રશ્ન પાછો ખડો થયો. આજ ચાર દિવસથી એણે કાંઈ ખાધું ન હતું મૂખની જ્વાળાથી તે ભરમ થઈ રહી હતી. એની એક માસની નાની પુત્રી પણ ધાવણુ ન મળવાથી મરણતુલ્ય થઈ હતી. મદનના મૃત્યુ બાદ સકળ સંસાર, એને સંતાપ અને વ્હાનિભયોં લાગતો હતો. તે ગંભીર વિચારમાં પડી. ઘણા વિચારને અન્તે અચાનક એના મુખ ઉપર દિવ્ય પ્રકાશ તરી આવ્યો. એણે પ્રકાશ તરફ દ્રષ્ટિ ઠાળી અને ઉન્માદિનીની માફક બોલવા લાગી: “મદન! આહ! પ્રિયતમ! મને બોલાવો છો? વાહ.....બિમા રહો.....હું આવું છું.....હમણાં.....તુરત જ.....લાવણ્યમયીને સાથે લઇને.....આવું છું.....શુઓ.....દાસી ન જશો.....

વાદળોમાં છૂપાઈ ન જતા.....હમણાં...ઝોહ! અત્યંત દર્દ થાય છે.....શરીર બળદીન થઈ રહ્યું છે...છતાં યે આવું છું.....ઝિભા રહો, નાથ! ઝિભા રહો!” આટલું કહી તે એક છૂરી લાવી અને પોતાની નવજાત બાલિકાના ગળા ઉપર ફેરવવા જતી હતી, પણ એવામાં તેનો હાથ અટકી ગયો. એનો આત્મા કંપી ઊઠ્યો! એને લાગ્યું કે મદન તેની સન્મુખ આવી આવું કરીશું કૃત્ય કરતાં અટકાવતો હતો. તે મૂર્ચ્છિત થઈ જમીન પર ઢળી પડી.

બાન આવતાં તે બેઠી થઈ. ચાલુ ઉપવાસને લીધે તે અત્યંત દુર્બળ બની હતી. એની આંખે અંધારાં આવવા માંડ્યાં, માથું ભ્રમવા લાગ્યું. આ સ્થિતિમાં એને કાંઈ સજાવું ન હતું. મનુષ્ય જ્યારે સંતાપના કઠિન આઘાતોથી ધરાધને પોતાનું જ્ઞાન અને તર્કશક્તિ ગુમાવી બેસે છે, ત્યારે પ્રભુ સિવાય એનો કોઈ અન્ય આધાર રહેતો નથી, અને ત્હેની મનોવૃત્તિઓ સ્વતઃ પ્રભુ તરફ વળે છે. સત્યવતીની પણ એવી જ દશા હતી. એ સર્વાંત્ર ચારે દિશાએ અંધકારનું સામ્રાજ્ય જ બેઠું રહી હતી, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એનું ધ્યાન અશરણુશરણુ પ્રતિ દોરાવા લાગ્યું. તે પ્રભુની પ્રાર્થનામાં લીન થઈ રહી હતી. એવામાં દ્વાર ખખડવાનો અવાજ આવ્યો. વિસ્મય અને શંકિત હૃદયે એણે બારણું ઉઘાડ્યું. એની સમીપ ધરતો માલીક ઝિભેસો નજરે પડ્યો. એણે કહ્યું : “ગયા માસનું ભાડું મને મળ્યું નથી. દશ દિવસ વધુ ચીતી ગયા છે. આજ સુધી સંકોચને લીધે હું એ માગતો ન હતો, પણ આજે મ્હારે પૈસાની બહુ જરૂર છે, માટે ત્હને કષ્ટ દેવાને આવ્યો છું.”

સત્યવતી જડવત્ બની ગઈ, એના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળ્યો. તે વિહ્વળ બની રોવા લાગી. ધરના માલીકે એને પૂછ્યું. “ત્હમ્હારું કોઈ બીજું સગું નથી શું?”

સત્યવતી : “ના.”

માલીક : “માતાપિતા કોઈ પણ નહીં?”

સત્યવતી : “ ના.”

માલીક : “ તો પછી તમે તમારા નિર્વાહ અર્થે પ્રયત્ન કેવી રીતે કરશો ? ”

સત્યવતી : “ હું કાંઈ જાણતી નથી.”

ધરનો માલીક શહેરનો નામચીન મવાલી હતો. એને સત્યવતીની સ્થિતિ જોઈ દુઃખ થવાને બદલે હાલો આનંદ થયો. એને શિકાર મળ્યો હતો; અને સત્યવતીના છેલ્લા જવાબથી એનું હૃદય વધુ સાહસિક બન્યું. એની નિરાધાર સ્થિતિનો અનુચિત લાભ લઈ એણે કહ્યું : “ તો મ્હારે કાંઈક કહેવું છે.”

સત્યવતી : “ કહો.”

માલીક : “ આ સંસારમાં જ્યારે તમારું કોઈ સગું બહાનું નથી અને ત્હન નિરાધાર સ્થિતિમાં છો, ત્યારે મ્હારી ઇચ્છા છે કે ત્હમે અહિં જ રહો. હું પણ તમારી સાથે અહિં રહીશ, અને ખાવાપીવાનો સઘળો પ્રયત્ન કરી આપ્તિશ. કામકાજ કરવાને માટે એક નોકર પણ રાખીશું.”

સત્યવતીએ આ સૌ સાંભળ્યું. ત્હેના તરફ નજર કરી. એના મુખ ઉપર કુટિલ ભાવો સ્પષ્ટ પ્રતિજ્ઞાચર થતા હતા. સત્યવતીનો ચહેરો ફીક્કો પડી ગયો. એની આંખમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. આવેશમાં આવી એણે કહ્યું : “ નરપિશાય ! અહિંથી દૂર થા ! ”

પેલા નરાધમે હસીને કહ્યું : “ હું ક્યાં જઈ ? તું અહિંથી ચાલી જા. આ ધર તો મ્હારું છે; પરંતુ અહિંથી જતા પહેલાં મારું બધું બાકું ચૂકવી દે.”

એટલામાં લોકોની ઠઠ જામી મઠ. પાસે એક ખ્રિસ્તી પાદરી હતો. તે સત્યવતીને ઓળખતો હતો. એ પણ નજીક આવ્યો અને પેલા ધરના માલીકને પૂછ્યું : “ બાપ ! શી હકીકત છે ? ”

ધરનો માલીક : “ ઠાંઈ નહીં સાહેબ ! આ બાઈ મ્હાઈ બાકું નથી આપતી.”

પાદરી : “ ત્હમારા કેટલા રૂપિયા લહેણા છે ? ”

ધરનો માલીક : “ ગયા માસના બે રૂપિયા અને આ મહિનાના દસ દિવસ થયા છે, પણ જે એ આજે જ ધર ખાલી કરવા માગતી હોય તો આખા એ મહિનાનું બાકું આપવું પડશે.”

પાદરીએ પોતાના ખીસામાંથી ચાર રૂપિયા કાઢી એને આપ્યા અને સત્યવતીને કહ્યું : “ ત્હમે મ્હારી સાથે ચાલો. ત્યાં ત્હમને બધી જાતની સગવડો મળશે. ત્યાં ઘણી એ અનાથ હિન્દુ સ્ત્રીઓ છે; એમની સાથે ત્હમે પણ રહેજો.”

સત્યવતી જાણતી હતી કે તે પાદરી હતો. એની સાથે જવાથી શું પરિણામ આવશે એ પણ તે જાણતી હતી; છતાં એ તે બિચારી શું કરે ? એને માટે હિન્દુ સમાજનાં દ્વાર બંધ હતાં. હા, એવા ઘણા એ હિન્દુઓ હતા કે જેઓ એને કેટલોક વખત રાખી પોતાની પાપવાસનાની તૃપ્તિ કરત અને પછી કોઈ મવાલીઓના હાથમાં સોંપત અથવા તો વેશ્યાજીવનના અંધકારમય ખાડામાં સદાને માટે ફેંકી દેત. ઘણા વિચારને અન્તે એણે નક્કી કર્યું કે હિન્દુ સમાજમાં રહીને હિન્દુ હોવા છતાં તે મદન તરફ વક્રાદાર નહીં રહી શકે. એણે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રવેશ કરવાનું કશ્ચુપ્ચુ ચિત્ર જોયું; પણ એને માટે બીજો માર્ગ ન હતો. તે પેટની જવાબાથી બળી રહી હતી. એની પ્રાણપ્રિય કોમળ કલિકા કરમાઈ રહી હતી, અને એની દષ્ટિ આગળ મદનની મનોહારિણી છબિ નૃત્ય કરી રહી હતી. એણે પોતાનો અંધકારમય નિર્ણય કરી લીધો અને મુખમાંથી અનાયાસે શબ્દો નીકળી પડ્યા : “ પ્રિય મદન ! પ્રિયતમ ! ત્હમારી તરફ નેક રહેવા ખાતર ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્વીકાર સિવાય અન્ય કોઈ માર્ગ નથી રહ્યો. ત્હમારી ખાતર, સગાંબહેનો, કુટુંબીઓ અને જગતના સર્વ સંબંધીનો ત્યાગ કર્યો હતો. આજે જીવિત હોવા છતાં આપદાદાઓના

પ્રિય-ઓહ ! અત્યંત પ્રિય-ધર્મનો પણ ત્યાગ કરું છું. ” આટલું કહી તે ન્હાની બાલિકાને અત્યંત સ્નેહપૂર્વક ગોદમાં લઈ અશ્રુભરી આંખે તે પાદરીની પાછળ પાછળ મઠ. હિન્દુ સમાજનું એક અત્યંત સુંદર વિકસિત અને સુરભિભરું પુષ્પ; અને એની એક નાણુક કલિકા પોતાના સમાજના અત્યાચારથી કેવળ રક્ષણની ભાવનાથી ખ્રિસ્તી ધર્મને આસરે મયાં. હાય ! હિન્દુ સમાજ !!!

*

*

યૌવનના સર્વ અશંકારોથી વિભૂષિત લીના, સત્યવતીની તે ન્હાની લાવણ્યમયી જ હતી. એનું નામ અત્યારે ય લાવણ્યમયી હતું, પરંતુ ખ્રિસ્તી ધર્મનું નામ લીના હતું; તે મ્હારી બેનનો સાથે એક જ વર્ષમાં ભણતી હતી, અને તેની સાથે મ્હારો પરિચય તે દિવસે જ થયો. ગંગાના સુંદર વક્ષસ્થળ પર એનાં મર્મસ્થગોમાંથી નીકળતા સંગીતતરંગોએ મ્હને જીવનના એક ખીન્ને જ કિનારે ફેંકી દીધો. હું એને પૂણું સ્વરૂપે સમજ્યો અને સમજવા છતાં યે કાંઈ કરી ન શક્યો. વિસ્મૃતિપ્રાન્તની સુરમ્ય વાટિકામાં હું મ્હારી કલ્પનાઓ દોડાવતો હતો. એના જેવો અનુભવ મ્હને કદિયે થયો ન હતો. મ્હને લાગ્યું કે હું કોઈ સદસ્યમય આકર્ષણથી લીનાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો હતો. લીના રૂપમાં વિશ્વોદ્યાનની અનુપમ સુવાસિની કલિકા હતી. હું એના હૃદયપ્રદેશનો આજીવન કેદી બન્યો. એ પણ મ્હારા પ્રણયમંદિરની પ્રવિત્ર પ્રતિમા બની. અમારૂં આ પ્રથમ મિલન હતું, અને લગભગ ત્રણ કલાક સુધી અમે ચારે જણે, ભાગીરથીના ચંચળ તરંગોમાં લીલા નીલાળતાં, વિવિધ પ્રકારનો વાર્તાલાપ કરતાં, જલવિહાર કર્યો. ત્યાર પછી મ્હારી બેન અને હું અમારા ઘર તરફ અને એ બે પોતાના છાત્રાલય તરફ ફર્યાં. છૂટાં થતી વેળાએ ચાલ્સ અને લીનાએ અમને ભાષબેનને પોતાને ત્યાં મળવા આવવાનો આગ્રહ કર્યો.

આ પ્રમાણે લીનાના ચિન્તવનમાં દિવસ, રાત્રિ અને મહિના વીતી ગયા. હું ખી. એ. પાસ થઈ ગયો હતો; અને પટનાના ઉપધ્યૈ

કલેક્ટરની જમા મળી હતી, પરંતુ આ પરિવર્તનથી મ્હારા હૃદયમાં કંઈ ફેરફાર ન થયો. હું દર રવિવારે મ્હારી બેનની સાથે લીનાને મળવા જતો હતો. કઝાકો સુધી અમારી વાતો ચાલતી; પરંતુ મ્હારા હૃદયની વાત આજ દિન સુધી મ્હોં ત્હેને કહી ન હતી. અંતરની ઈચ્છા તો હતી કે મ્હારું હૃદય હું એની આગળ ખુલ્લું કરું; પરંતુ એમ કરવાથી કદાચ તે મ્હારે માટે કંઈ ખોટો ખ્યાલ લાવે એ ડરથી હું મ્હારો સંકલ્પ પડતો મૂકતો. આમ હોવા છતાં યે લીના મ્હારા હૃદયના ભાવ ગળી ગઈ હતી. ત્હેની વિચક્ષણુ બુદ્ધિદારા મ્હારા પ્રત્યેક વિચાર, મ્હારી પ્રત્યેક ભાવના અને મ્હારા મગજના તરંગો તે કળી જતી હતી.

મંગળનું મંગળમય પ્રસાદ હતું. ભગવાન સૂર્યનારાયણનાં આલકિરણો પૂર્વ દિશાને રક્તરંજીત કરી રહ્યાં હતાં. પક્ષીગણ વૃક્ષની સપન કુંજમાં કંકરવનું સ્વતંત્ર ગાન ગાતાં હતાં. એ દિવસ ‘મહાદિવસ’ (X’mas) હતો. એ દિવસે લીનાનો જન્મદિવસ હતો; અને મ્હારી નોકરીના આરંભને પણ એક વર્ષ પૂરું થતું હતું. મ્હોં લીનાને ત્હેના જન્મ દિવસે બેટ આપવાને એક અઠવાડિયા પહેલાં જ એક સુંદર સોનાનું રિસ્ટ વૉચ અને એક રેશમી રૂમાલ ખરીદી રાખ્યાં હતાં. ઘડિયાળ પર નીચેના શબ્દો કેતરાવ્યા હતા.

“ To Lena wishing a Happy X’mas.
—Unknown.”

અર્થાત્: “ મહાદિવસની શુભ ભાવનાપૂર્વક, લીનાને સમર્પિત—અજ્ઞાત.”

સવારના સાત વાગવાની તૈયારી હતી. એવામાં મ્હોં મ્હારા નોકરને બોલાવ્યો, અને લીનાને આપવાની બેટ ત્હેની સાથે મોકલાવી.

ત્યાર બાદ લીનાને મળવાનું મ્હોં ‘અંધ કયું’ હતું. એથી એને બહુ દુઃખ થતું હતું; અને સત્ય હકીકત તો એ હતી કે એને ન

મળતાં, રાતદિવસ એનું ધ્યાન ધરવાથી, મનને શાન્તિ અને અવિચળ આનન્દ પ્રાપ્ત થતો હતો. પ્રણયના વાયુમંડળમાં મહેં મહારા જાતિ-અનુભવ પરથી માની લીધું કે લીનાના વિયોગમાં આનન્દ અને શાન્તિ હતાં; અને એના મિલનમાં વિહ્વળતા અને સન્તાપ હતાં. લીનાના વિયોગમાં જ મહેને યથાર્થ મિલનનું સર્વ સુખ હતું.

આ પ્રમાણે એ માસ વીતી ગયા. એક દિવસ પોસ્ટમેને આવી મહારા હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો, એ પત્ર લીનાનો હતો. હું કુતૂહલ અને ઉત્કંઠાપૂર્વક એ વાંચવા લાગ્યો. પત્ર અંગ્રેજીમાં લખેલો હતો. એનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે હતો.

“ પ્રિય,

હું માંદગીને ખિજાને છું. એક જરૂરના કામ માટે હું ત્હમને મળવા ઈચ્છું છું. આજે સાંજનાં ત્હમે મહેને મળશે તો અત્યંત કૃપા થશે. મહેરબાની કરીને વિમળાને ત્હમારી સાથે ન લાવશો. મહારે આપની અંગત સલાહ લેવાની છે-ત્હમારી લીના.”

એ પત્રમાં ઉભરાતો સ્નેહભાવ જોઈ મહેને આશ્ચર્ય થયું: અને એમાં યે સલાહ લેવાની વાત! સલાહ? અને તે મહારી પાસે? ખરેખર, એ આશ્ચર્યજનક હકીકત હતી. શું લીના મહારા હૃદયના ભાવ પામી ગઈ હતી? અવશ્ય, પ્રેમીનું નિસ્તબ્ધ ધ્યાન જ પ્રેમપાત્રની સત્રંગી ચિત્તવૃત્તિઓમાં ભયંકર તોફાન મચાવી મૂકે છે.

સાચંકાએ હું લીનાને ત્યાં ગયો. તે પોતાના ખંડમાં પલંગ પર સૂતી હતી. એક બાજુ ટેબલ પર દીવો ઝળહળતો હતો. પરસ્પર અભિવાદન કર્યા બાદ હું પલંગની નજીક પડેલી ખુરશી પર બેસી ગયો. લીનાનું શરીર બહુ લેવાઈ ગયું હતું. પણ હાય! એનું સૌન્દર્ય તો અનેકગણું વધ્યું હતું. મહેં એને નયણાં ભરી નિરખી અને કંપી ઊઠ્યો. લીનાનું દીપ્તિમાન વદન મહારા હૃદયમાં નિરાશાનો અંધકાર પ્રસારી રહ્યું હતું!

કેટલીક ક્ષણ પર્યન્ત અમે ચૂપચાપ બેસી રહ્યાં; અને પછી લીનાએ નિરવતાનો બંધ કરી મ્હારા તરફ જોઈ કહ્યું; “ત્હમે આજે બહુ સુંદર લાગો છો!”

મ્હેં કહ્યું: “ત્હમારી આંખમાં વિકાર તો નથી વસ્યો ને? ત્હમારા શરીરની સાથે આંખોને ય બિમારી લાગી કે શું?”

લીના: “એ બધી વાતો જવા દો. પહેલાં મ્હને કહો કે ત્હમે અહીં આવવાનું શા માટે બંધ કર્યું?”

આ સ્પષ્ટ તથા બયંકર વાતનું નિવારણ કરવાના હેતુથી મ્હેં કહ્યું: “મ્હને વખત નથી મળતો.” હું વિશેષ ઈર્ષ્ય ન બોલી શક્યો. લીના માનવહૃદયની અદ્ભુત પરીક્ષક હતી. એ મ્હારા હૃદયની વાત સમજી ગઈ અને નિશ્ચયાત્મક શબ્દોમાં તે બોલી: “જૂઠું, તદ્દન જૂઠું.”

લીનાની વાત સાચી હતી. મ્હારામાં એને મ્હાત કરવાની શક્તિ ન હતી, એટલે મ્હેં કહ્યું: “ત્હમે ખરું કહો છો.”

થોડી વારે તે ફરીથી બોલી: “ત્હમારી બધી હકીકત હું જાણું છું. ત્હમારું હૃદય હું સંપૂર્ણ રીતે પારખી શકી છું. મંગાતટ ઉપરના પ્રથમ મિત્રનના પ્રસંગથી ત્હમે મ્હને ચલાવ્યો છો. મ્હારા તરફ ત્હમારો પ્રેમ વિશુદ્ધ, વિમળ અને સ્વાર્થવિહીન છે તે પણ હું જાણું છું. હું સ્ત્રી છું; અને સ્ત્રી હોવા છતાંયે મ્હેં માનવસ્વભાવનો સંપૂર્ણપણે અભ્યાસ કર્યો છે. આટલી ઉંમર મ્હેં પ્રેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપની શોધમાં જ ગાળી છે. મ્હારા સર્વ અનુભવ પરથી હું એટલું ચોક્કસ સમજી શકી છું કે આ સંસારમાં ત્હમારા સિવાય મ્હારો અન્ય કોઈ પ્રેમી નથી; અને છતાંયે મ્હને કહેતાં અત્યંત ખેદ થાય છે કે આ જીવનમાં મ્હારો અને ત્હમારો લગ્નસંબંધ નહીં થઈ શકે; અમે ત્હને બંધાઈ જઈએ છીએ. પહેલું તો એ કે ત્હમે હિન્દુ છો અને હું ખ્રિસ્તી છું. જ્યાં સુધી હું હિન્દુ અગર ત્હમે ખ્રિસ્તી

ન બનીએ ત્યાં સુધી આપણે એનો વિવાહ-સંબંધ કઠિન નહીં, પણ અસંભવિત છે. હું હિન્દુ થઈ શકતી નથી, કારણ કે હિન્દુ સમાજ મને અપનાવી લેવાને તૈયાર નથી. હિન્દુ સમાજ જે એટલો જ ઉદાર હોત તો મહારી સ્નેહમયી માતાને જીવનભર વિધર્મના અગ્નિમાં શા માટે બળ્યા કરવું પડત ? અને આજે હું લીનાને બદલે લાવણ્યમયી કેમ ન હોત ? હું તહમને ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્વીકાર કરાવવા પણ નથી માગતી, કારણ કે ખ્રિસ્તી થવા છતાં એ હિન્દુ ધર્મની આધ્યાત્મિકતા અને એનાં ઉચ્ચ દર્શન (Philosophy)ને હું માનું છું; અને એ ધર્મ ઉપર મને અનહદ અનુરાગ છે. ખ્રિસ્તી થવા છતાં એ મહારી માતા એના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોમાં હિન્દુ જ રહી હતી. મહારા સ્વર્ગીય પિતા પ્રત્યે નેક રહેવાની ખાતર જ એને ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો. તે છૂપી રીતે હિન્દુ તહેવારને દિવસે તુલસીદત્ત અને ગંગાજળનું પાન કરતી હતી; અને ઓછામાં ઓછું એ સ્નેહનું સ્મૃતિચિહ્ન જળવવા માટે હું પણ ઇચ્છું છું કે મહારા મૃત્યુ સમયે મહારા મુખમાં પણ તુલસીદત્ત અને ગંગાજળ મૂકવામાં આવે. એ મહારો માતૃધર્મ છે. એ મહારી પૂજ્ય માતા પ્રત્યેનો ધર્મ છે અને એ મહારા તરફનો તહમારો ધર્મ છે.”

“ મહારી અને તહમારી જુદાઇનું બીજું કારણ એ છે કે તહારા તરફ અત્યંત સ્નેહ અને આદર હોવા છતાં એ હું ચાહ્સને ચાહું છું. એનો પ્રેમ હૃદયથી છૂટતો નથી. હું જાણું છું કે એ કોઈ અન્ય બાલિકાના પ્રેમમાં મુગ્ધ છે. હું જાણું છું કે કદાચિત એમની ધર્મપત્ની થવાનું સૌભાગ્ય મહારા ભાગ્યમાં નહીં લખ્યું હોય, છતાં એ અફસોસ ! મહાઈ હૃદય નથી માનતું. હૃદયને લાખો વાર સમજાવ્યા છતાં એ મહારો એના પરનો સ્નેહ કમી થતો નથી. આ હકીકત કહેવા માટે જ મહેં તહમને બોલાવ્યા હતા. એ મહારા હૃદયનો પ્રયંક બળતો અગ્નિ હતો; અને એ મહેં તહમારી આમળાપ્રકટ કરી કાંઈક અંશે શાન્ત કર્યો છે. હું ઇચ્છું છું કે હું તહમને ચાહું. હું ઇચ્છું

હું કે તમારા પ્રેમનો બદલો જીવનના સર્વોચ્ચ ઉત્સર્ગથી આપું; પરંતુ હાય ! એ મ્હારી શક્તિ બહારનું કાર્ય છે. મ્હારી પ્રણયનોકા કિનારાથી પણ દૂર નિરાશાના મહાસાગરની મધ્યમાં ઝોલાં ખાય છે. હું શક્તિહીન છું. લાચાર છું, પરંતુ આ નિરાધાર અવસ્થામાં પણ મ્હારી ત્હમને એક વિનંતિ છે. ત્હમે મ્હને હંમેશાં મળતા રહો. તમારા મિલનથી તથા તમારી આગળ મ્હારી દુઃખની કથા કહેવાથી મ્હારા દિલને શાન્તિ મળે છે.”

આટલું કહી લીનાએ મ્હારા હાથ પર ચુંબન કર્યું; અને રૂદન કરવા લાગી. હું અંધીર બન્યો. મ્હારી આગળ જ મ્હારા જીવનનું નાટક મજવાઇ રહ્યું હતું. મ્હારા હૃદયની વર્ષો થયાં પોપેલી કોમળ મંજુલ આશાનું ખૂન થઇ રહ્યું હતું; અને તે છતાં યે મ્હને અત્યંત સુખ હતું. મ્હારું મન પ્રકુલ હતું. શા માટે ન હોય? પ્રણયપન્થની સફળતા કરતાં કાંઈક અધિક સુખકર એની નિરાશામાં આત્મોત્સર્ગની સુંદર અને મધુર ભાવના છે. મ્હેં લીનાને વિનિતભાવે કહ્યું: “મ્હને ત્હારા પ્રણયમાર્ગમાં બંધે નિરાશા જ મળે; પણ આખું યે જીવન ત્હારી સેવામાં સમર્પિત છે.”

હવેથી મ્હારે સાંજનો બધો વખત લીનાના મધુર મિલનમાં વીતવા લાગ્યો. લીના અને હું ખેડ પ્રેમપન્થનાં વિદગ્ધ પન્થી હતાં; છતાં યે અમારામાં મહાન અંતર હતું. લીના મ્હારી જીવન કલિકાને વિકસાવનાર એક માત્ર ઔષધિ અને સર્વોચ્ચ સાધન હતી. અને હું કેવળ એના અંધકારાચ્છાદિત જીવનપંથમાં કૃત્રિમ શાન્તિની ન્હાની શી સામગ્રી રૂપ હતો. એક દિવસે તે જાતે જ મ્હારે ત્યાં આવી. એનું મુખ ખિન્ન હતું. એની કાન્તિ મલીન થઈ હતી. હું એ બધાનું રહસ્ય ન સમજી શક્યો. હું એને મ્હારા એકાન્ત આવાસમાં લઈ ગયો. ત્યાં એણે પૂર્ણ એકાન્ત જોઈ મ્હને ચાહ્સનો એક નિમંત્રણ પત્ર બતાવ્યો. એમાં એનું લગ્ન કાંઈ અન્ય બાલિકા સાથે થવાનું હતું અને એ લગ્નના શુભ પ્રસંગે લીનાને હાજર

રહેવાનું આમંત્રણ હતું. એ પત્ર મહારા હાથમાં મૂકી તે મહારી છાતી પર સુખ છૂપાવી રહવા લાગી. એનું રૂદન એટલું કરણ હતું કે મહારે હૃદય ચીરાવા લાગ્યું, મહા મુશ્કેલીએ આશ્વાસન આપી મહેં એને શાન્ત કરી.

આ પ્રમાણે હું રોજ એની પાસે જતો અને તે મહારી આગળ એનું હૃદય ખોલી રહતી. પણ એ રૂદનની અસર ચાર્લ્સ પર જરા યે ન થઈ. એક અકવાડીયામાં એનું લગ્ન થઈ ગયું. લીનાની થોડી થણી અવશેષ રહેલી આશા-નિરાશા બની. પ્રણયનો કોમળ અંકુર નિરાશાના કઠોર આઘાતથી કરમાઈ ગયો.

ઉપરોક્ત ઘટનાને છ માસ વીતી ગયા. ચંદ્રિકાની વિમળ શીતળતામાં એક દિવસ અમે ફરીથી જલ્પવિહાર કરી રહ્યાં હતાં, એવામાં અચાનક લીનાએ સંકેતપૂર્વક કહ્યું: “હું હવે કદાચિત તમારી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છું તો તમને શું કબુલ થશે?”

મહેં કહ્યું: “શું ઉપકાસ કરવા તમને મહારા સિવાય અન્ય કોઈ નથી મળતું?”

લીનાનું સુખ ગંભીર અને શાન્ત હતું. તે મનમાં કોઈ દ્રઢ નિશ્ચય કરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. એણે કહ્યું: “નહીં, સાચું કહું છું. આ છ માસ મહેં રાત દિવસ જાગીને એ જ નિશ્ચય કર્યો છે. જ્યારે પ્રભુએ મહારા ભાગ્યમાં સુખ નિમ્ન્યું નથી, ત્યારે હું મહારી સાથે તમને દુખી શા માટે કરું? પણ હાય! લગ્ન સાથે જ આપણા જુદા જુદા ધર્મની જટિલ સમસ્યા આવી ઉભી રહે છે.”

મહેં પૂછ્યું, “તો શું સાથે જ તું મહારી સાથે લગ્ન કરશે?”

લીના : “હા, મહારો એ દ્રઢ નિશ્ચય છે.”

“તો એ સંજોગોમાં મહારે ખ્રિસ્તી થવું પડશે.” મહેં જવાબ વાળ્યો.

લીના : “ઠટ! એવી તુચ્છ વાત કાં ખોલો?”

મહેં કહ્યું, “ બીજો ઉપાયજ શો છે ? આપણે સમાજ તહને હિન્દુ સમાજમાં લઈ શકતો નથી. અને લગ્ન કરવાથી મહારો પણ સમાજમાંથી બહિષ્કાર કરવામાં આવશે. લીના ! મહારા સત્ય કથનને માટે મહને લક્ષ્મી કરશે ! હું મહારા પ્રિય ધર્મને તહારાથી અધિકતર ચાહું છું, અને છતાં એ હું બાણું છું કે તહારાથી દૂર થઈ હું જીવનવિહીન કર્તાવ્યહીન, અને નીરૂઘ્મી બની જઈશ. પણ જીવનહીન હિન્દુ બની રહેવા કરતાં તો આત્મહત્યા કરી ઉત્તમ છે. પણ આત્મહત્યા મર્યાપાપ છે. આ પરિસ્થિતિમાં આપણા પ્રણયપન્થમાં ખ્રિસ્તી થવા સિવાય મહારા માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. હું અત્યંત દુઃખપૂર્વક મહારા પ્રિય ધર્મનો ત્યાગ કરીશ. અને તેમાં એ મહને એક આશા છે, અને તે એ કે તહારા જીવનમાં વિહીન થતાં મહારામાં નથી સ્ફુર્તિ, નવું સાહસ અને નવા જીવનનો સંચાર થશે. એ નૂતન શક્તિ દ્વારા તહારી સહાયતાથી અહિન્દુ હોવા છતાં એ હિન્દુ ધર્મનો સાચો શુભચિન્તક બની રહીશ.” મહારો આ વાત સાંભળી લીના નિશ્ચિત બની.

ઉપરના નિર્ણય બાદ પંદર દિવસ પછી અમારું લગ્ન થયું. લીનાની શુદ્ધિ કરાવી હિન્દુ ધર્મમાં લઈ, હિન્દુ સંસ્કારવિધિ અનુસાર લગ્ન કરાવવાનો મહેં બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ કાંઈ ન વળ્યું. પંડિતોને વિનવવા છતાંએ મહારું કહેવું ન સાંભળ્યું, અને કહ્યું: “ પ્રભુ ! પ્રભુ ! ખરો કળિયુગ આવ્યો. હવે સર્વનાશ થવામાં કાંઈ બાકી નથી રહ્યું.” આ સાંભળી હું ચુપ થઈ ગયો. મહારી આગળ બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. આખરે લીનાની ખાતર મહારે ખ્રિસ્તી થવું પડ્યું. અને અમારું લગ્ન દેવળમાં થયું. પણ હાય ! આ લક્ષ્મી મહને દુઃખ, સંતાપ અને ગ્જાનિ સિવાય બીજું કાંઈ ન મળ્યું. એની સઘળી જવાબદારી પણ હિન્દુ સમાજ પર જ હતી. આજે મહને સમજાય છે કે કદાચિત્ લીના હિન્દુ થઈને મહારી ધર્મપત્ની થઈ હોત તો હું આ પ્રકારે દુઃખી ન થાત. હિન્દુ

સમાજે જ સત્યવતીને ખ્રિસ્તી થવાની ફરજ પાડી હતી. સત્યવતીને લીધે લાવણ્યમયી અને લાવણ્યમયીને માટે હું ખ્રિસ્તી બન્યાં હતાં ! પરંતુ શોક કેવળ એટલો જ છે કે અમારા ત્રણેયના આત્મા જીવનભર વિધર્મની આગમાં બળતા રહ્યા, અને હિન્દુત્વની સકળ મમતાને વશિભૂત થઈ અને હિન્દુ ધર્મના વિશાળમંચન પ્રતિ ઉત્સુકતા અને પ્રતિક્ષાની વેદનાપૂર્ણ દ્રષ્ટિ ફેંકી તો અમારી એ શુભ ભાવના-ઓનો સદાને માટે ઉપહાસ કરી તેમને અપમાનિત કરી !

મ્હાફે અને લીનાનું લગ્ન થઈ ગયું હતું. હવે અમે સાથે રહેતાં હતાં. લીનાની ખાતર સંબંધીઓ, મિત્રો અને પરિવાર સૌ મ્હારાથી દૂર થયાં, પરંતુ લીના મ્હને મળી. મળી કે ન મળી, પરંતુ લોકોએ તો માની લીધું કે લીના મ્હને મળી. લગ્નવિધિઓ એનું રથૂળ અને નશ્વર શરીર મ્હને મળ્યું હતું, પરંતુ એનું સૂક્ષ્મ હૃદય અને અનશ્વર પ્રેમ મ્હને મળ્યાં ન હતાં અને ક્યાંથી મળે ? પુરૂષ બને પોતાનું દિલ એકને અર્પણ કરી પાછું વાળી લે. પરંતુ પ્રણયની વેડી પર સ્ત્રી એક વાર પોતાનું દિલ સમર્પણ કર્યા બાદ હજારો યત્ન કરવા છતાંયે પાછું વાળી શકતી નથી. લીના ખચિત મ્હારી પત્ની હતી, પરંતુ એનું હૈયું ચાહ્સની પાસે હતું. એ હકીકત અમે જોય બાજુતાં હતાં; અને એ બાજુના હોવા છતાંયે અમે લગ્ન કર્યાં. કપટ કે ભયથી નહીં, પરંતુ ઉત્સર્ગની પ્રેરણાથી. અમે એક પતિપત્ની હોવા છતાંયે બાહ્યેન સમા રહેતાં હતાં. અમે એક જ સાથે રહેતાં હતાં. એક જ સાથે ખાતાં પીતાં અને બાજુનાં હતાં. એક જ ખંડમાં પણ જુદા જુદા બિંબનામાં શયન કરતાં હતાં. લીના હંમેશાં ચાર વાગે જાગતી અને પ્રાર્થના કરતી. મ્હને ય તે પ્રાર્થના કરવાને નિયમિત ઉઠાડતી હતી.

અમે દર રવિવારે દેવગમાં જતાં હતાં. ધાર્મિક પ્રેમને લીધે નહીં, પરંતુ ખ્રિસ્તી ધર્મના શબ્દોમાં કહીએ તો મૂર્તિપૂજા માટે. લીના, ચાહ્સનાં દર્શનની પિપાસા છીપાવવાને જતી; અને હું એને

જોઈ સુખી થવાને જતો. આ કાંઈ ગુપ્ત હકીકત ન હતી. એ પોતાના હૃદયની પ્રાકૃતિક સચ્ચાર્ધ અને માનસિક સાહસ-મદને એ વાત કહી હતી. અને મહેં પણ પતિતરીકે ઉદારતા એની એ અભિલાષાની તૃપ્તિને કાળે મ્હારી સંમતિ આપી મહેં ધાયું હોત તો લીના દેવળમાં ન જઈ શકત, પરંતુ એમ કરવાની ઇચ્છા ન હતી. હું જાણતો હતો કે તે મ્હારી હોવા છતાં એ અન્ય પુરુષના પ્રેમની ખાતર મરી શીટતી હતી. દૃષ્ટિએ એ પાપ ન હતું. એ પણ આખરે મનુષ્ય હતી, અને સ્થિતિમાં માનવીયદુર્બળતાથી તે વિશ્વમાં અન્ય કોઈ પુરુષરત્નને ખેતી દૃષ્ટિએ મારાથી અધિક યોગ્ય અને શ્રેષ્ઠ હોય તહેને તો તે ક્ષમ્ય છે. હા, કદાચિત તે મ્હારાથી એ હકીકત કે તો તે અપરાધિની છે અને એ સ્થિતિમાં હું એનો ન્યાય ને પણ તૈયાર થાઉં. લીના મ્હારી સ્ત્રી હોવા છતાં એ અન્ય ને ચ્હાતી; પરંતુ એણે એના પ્રેમનું રહસ્ય મ્હારાથી કદિ એ બ્યું ન હતું. લગ્ન થયા બાદ પણ જ્યારે એનું હૃદય ચાદર્સની કારિણી મૂર્તિના સ્મરણથી વ્યાકુળ થતું ત્યારે તે તુરત જ નિર્દોષ કે સમી મ્હારી આગળ એના હૃદયની બધી વાતો કહી દેતી; મ્હારા વક્ત્રસ્થળ પર માયું નાંખી રડી પડતી. એ કાર્ય એના અને નિષ્કપટ હૃદયનું પ્રતિબિંબ હતું. આહ! એ સત્યની મા હતી અને એટલા માટે જ હું એને વધુ ઉન્મત્ત બાવે તો હતો.

આવી રીતે અમારા દિવસો વીતવા લાગ્યા. એક દિવસ અચાનક મદને ખચર પડી કે ચાદર્સની સ્ત્રી હૃદય અંધ પડવાથી રી ગઈ. આ સમાચાર સાંભળી લીના બહુ રડવા લાગી. ચાદર્સ જેણે એના અઘોરિક રૂપ, ગુણ અને યૌવનને ડોકર માર્યા હતા, એની સમસ્ત સુખમય આશાઓને વિષમય બનાવી દીધી હતી જેણે એના સ્ત્રી-જીવનના સર્વોચ્ચ ઉપદારને તિરસ્કારની

સંકુચિત દષ્ટિએ પણ તમે કયરો હતો, તે લીના પોતાના વિશાળ હૃદયના ઉજ્જવળ પ્રકાશ અને પોતાના નિસ્વાર્થ પ્રેમની પુનિત પ્રેરણાથી પોતાને મળેલા તિરસ્કારને વિસરી જઈ, ચાહ્સના દુઃખે આંસુ સારતી હતી. શું એ પણ પ્રેમપ્રમાદ હતો ? નહીં જ. એ સ્વાર્થરહિત આત્મોત્સર્ગના સુરભિમયી પ્રદેશમાં પોતાની સંચિત આશાઓની પ્રેમાંજલિ હતી : અને પ્રેમાંજલિના સ્વરૂપમાં નારી હૃદયના અપરિમિત ભાવ અને અનન્ત કલ્પનાનો વિશાળ, ભવ્ય, વાસનારહિત, વિકારહીન અને સાધનામય ઉત્સર્ગ હતો.

ચાહ્સે પોતાની સ્ત્રીના મૃત્યુના એ માસ વીત્યે લીના પાસે સળનનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. લીના મ્હને મ્હાતી હતી એ વાત સાચી : પરંતુ ચાહ્સના એ પ્રસ્તાવનો અસીકાર કરવાની એનામાં તાકાત ન હતી. એણે સવળી દટીકત એક સરલ બાલિકાની મારફત સ્પષ્ટ સ્વરૂપે મ્હને કહી. વાસ્તવિક રીતે હું એ પવિત્ર પ્રેમના ઉપાસક હતો, જેના સિદ્ધાન્ત છે કે જે ત્વમે કૂચને મ્હાતા હો તો ત્હને ચૂંટો નહીં; પરંતુ ડાળી ઉપર જ રહેવા દો, એને સુખી બુઓ. મ્હેં સહર્ષ લીનાને કારગતી આપાનો નિશ્ચય કર્યો. બીન્ને જ દિવસે લીના—મ્હારી પ્રિય લીના—અન્યની બની ગઈ.

અ કારગતીથી મ્હને દુઃખ તો થયું, પણ મ્હારા હૃદયમાં સુખનું પ્રમાણુ અધિક હતું. મ્હારો પ્રેમ શુદ્ધ તેમજ નિર્મળ હતો. એમાં કામચસનાનો અંશ માત્ર પણ ન હતો. હું એને કામતૃપ્તિને અર્થે નહીં; પરંતુ પ્રેમનો સંયમ જાળવવાના શુભ હેતુથી મ્હાતો હતો. મ્હારો ઉદ્દેશ આ સંસારમાં એને સુખી કરવાનો હતો. એનું સુખ ચાહ્સને મ્હવામાં હતું; એથી મ્હારું સુખ પણ એના એ પવિત્ર માર્ગમાં વિધનરૂપ ન થતાં એને સદાયતા કરવામાં હતું. પ્રેમપન્થમાં જીવનનું સઘળું સુખ કુરબાન કરવામાં જ મહાન સુખ અને અનન્ત શાન્તિ છે. લીનાના આ કૃત્યથી મ્હારું સર્વ સુખ હરાઈ ગયું અને મ્હારું જીવન રસહીન બન્યું; પરંતુ એમાં મ્હને આનન્દ છે. જ્યારે

હું વિચારું છું કે આ બધું લીનાનું જીવન સુખમય કરવાની ખાતર જ મહેં સહન કર્યું છે, ત્યારે મહારા આત્માને અનન્ત શાન્તિ મળે છે.

લીના હવે મહારી નથી રહી. ઇચ્છવા છતાં યે તે આ પાપી હૃદયના નરકાગ્નિને પોતાની સ્વર્ગીય શીતળતાથી શાન્ત ન કરી શકી. મહેં એને અધિકતર સુખ આપવા ઇચ્છ્યું હતું, અને યત્ન પણ કર્યો હતો. લક્ષ્મીની મહારા પર કૃપા હતી. મહારામાં રૂપ યૌવન સૌ કાંઈ હતાં. મહારાં ધન, વૈભવ, રૂપ, હૃદય: એ સૌ લીનાને અર્પણ કર્યાં હતાં; પણ એણે એની પરવા ન કરી. એણે મહારો ત્યાગ કર્યો: કારમતી આપી. એણે પોતાના સંતપ્ત હૃદયને શીતળતા અર્પવાની સમગ્ર સામગ્રી ચાર્સમાં જ જોઈ. ચાર્સ નિર્ધન અને કુરૂપ હતો; છતાં યે એની ખાતર લીનાને સંસારની સર્વ વસ્તુઓ પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉપજાવે હતો. આ સ્થિતિમાં લીના પ્રત્યેનું મદદ કર્તવ્ય શું હોવું જોઈએ? શું હું એને ધિક્કારું? ઓહ! અસંભવિત, તદ્દન અસંભવિત! જે જ્ઞાનમાં મહેં વિશ્વનિર્ધતાનું સકળસ્વરૂપ નિરખ્યું છે, જે આત્મમાં મહેં પ્રભુની પુનિત પ્રતિમાનાં દર્શન કર્યાં છે: એ જ્ઞાનને, એ આત્માને શું હું ધિક્કારું? નહીં જ. મહારા સૌભાગ્યના દિવસે-શુભ લગ્નના પ્રસંગે મહેં પ્રભુને સાક્ષી રાખી, મહારા હૃદયની બધી પવિત્ર ભાવનાપૂર્વક લીનાને જીવનભર ચલાવવાનું વચન આપ્યું હતું એ હું કેમ બૂલી શકું? હું જીવનભર એનો મિત્ર રહીશ. એની સાથેનો મહારો એ સંબંધ ઠીક જળવાશે. કદાચિત કોઈ દુઃખની પળે લીના દુઃખ હૃદયે મહારી પાસે સલાહ લેવા આવશે તો હું મિત્ર તરિકે ઘટતી સલાહ આપીશ. સંસારની અશાન્તિઓથી અધીર બની એ મહારી પાસે આશ્વાસન લેવાને આવશે તો હું એના વ્યાકુળ હૃદયને પૂર્ણ સ્વરૂપે શાન્ત કરવાનો યત્ન કરીશ. કદાચિત સાંસારિક વ્યવહારની ખાતર એને દ્રવ્યની જરૂર પડશે તો હું નિસ્વાર્થ ભાવે એને બનતી મદદ આપીશ. એ સ્ત્રી હોવા છતાં ચાર્સ પ્રત્યે આટલી નેક અને વફાદાર રહી શકે

છે, તો શું હું પુરુષ હોઈ લીના તરફ અધિકતર નેક અને વફાદાર ન રહી શકું?

પરંતુ હાય ! લીનાને પણ સુખ નથી. એનું હૈયું નિરાશાના અધકારથી છવાઈ ગયું છે. તે પણ મ્હારી માફક પ્રણયપન્થની નિરાશા પામેલી વિદગ્ધપન્થિની છે. ત્હેનું હૈયું પણ મ્હારી માફક વિદગ્ધતા અને અશાન્તિની સર્વનાશિની જવાળાથી દગ્ધ છે. એની એ કરુણા પૂર્ણ દશા જોઈ હું એને વધુ ચાહું છું. આજે મ્હને એના એક પત્ર મળ્યો હતો. એમાં એના હૃદયના સર્વ સન્તાપ વ્યક્ત થયા હતા અને તે નીચે મુજબ:—

“પ્રિય.....

હું મહાપાપિની છું. મ્હારે માટે નર્કમાં પણ કોઈ સ્થાન નથી. ત્હમારું જીવન નષ્ટ કરી ત્હમારી સાથે મ્હેં જે અનર્થ કર્યો છે તે હું સંપૂર્ણપણે અનુભવી રહી છું. મ્હારા દિલમાં એમને કાળે જે હાહાકાર વર્તી રહ્યો છે તે પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈ નથી જાણતું. ચાહ્યોના જીવીરતી જ હું અધિકારીણી છું. એમનો પ્રેમ મ્હારા પર નથી અને આ જીવનમાં એ મ્હને મળશે એવી આશા યે નથી. પરંતુ આ દુઃખો હવે લાંબો વખત સહેવાં નહીં પડે. હું રાતદિવસ પ્રતિજ્ઞા પ્રભુને મ્હારા મૃત્યુ કાળે પ્રાર્થું છું. એણે મ્હારી દુઃખીની પ્રાર્થના સાંભળી છે, હું બહુ તીવ્ર ગતિએ મૃત્યુ ક્ષોકને માર્ગે પ્રયાણ કરી રહી છું એમ મ્હને લાગે છે. આ સ્થિતિમાં, હું ત્હમે મ્હારી સાથે કરી હતી તે પ્રતિજ્ઞાની યાદી આપવા ઇચ્છું છું. મ્હારા મૃત્યુ સમાચાર ત્હમને મળે ત્યારે મ્હારા મુખમાં તુલસીદળ અને ગંગાજળ મૂકજો. ખ્રિસ્તી થવા છતાં યે હું હિન્દુ જ છું. એ મ્હારો માતૃધર્મ છે. એ રીતે હું મ્હારી માતાની સદ્ભાવનાઓનું સંરક્ષણ કરી શકીશ. હું ત્હમને મ્હારા વાળની એક લટ કાપીને મોકલાવું છું. યાદ રાખજો. મ્હારા મૃત્યુ બાદ કોઈ બ્યારે મ્હારા

શરીરને કબરમાં દફનાવી દે ત્યારે તહમે એને બાળીને એની ભરમ ગંગાના પવિત્ર જળમાં વહેતી મૂકજો!!

મહેં તહમને બહુ દુઃખ દીધું છે. મહેં તહમારો સર્વનાશ કર્યો છે. મહેં તહમારો અક્ષમ્મ અપરાધ કર્યો છે; અને હતાં એ તહમે મહને ક્ષમા આપશો? આહ! પ્રભુ આગળ મહારા આત્માની અવિચળ શાન્તિ અર્થે તહમે પ્રાર્થના કરી શકશો? ઓહ! મહારી જીવનનોકા નદીકિનારે લગભગ પહોંચી ગઇ છે. હવે બહુ વાર નથી. હમદૂત મહને તેડવાને આવતા હોય એમ જણાય છે. હાય! તેઓ કેટલા બધા ભયાનક-ખીલામણા છે! ઓહ! અસહ્ય વેદના! સન્તાપની પ્રલયકારિણી જવાળા! હાય! હું બળી રહી છું. ક્ષ—મા! વિદાય!!

—તહમારી લાવણ્યમયી”

x

હું મહારા કર્તવ્યની અંતિમ જવાબદારી પૂર્ણ કરવાને ધીરજ ધરી બેઠો છું. લીનાની આજ્ઞાનું પાલન કરી હું પણ સ્વર્ગલોકમાં જઈશ એવી આશા છે. પ્રભુ મહારી એ આશા પૂર્ણ કરે!

પો પ ટ

“જાહરલાલકી જય !” મલકા આવીને ઊભી રહેતાં
પિંજરામાંનો પોપટ બોલ્યો.

મલકાએ દસીને ઉદ્વેગપૂર્વક પૂછ્યું: “નમક કા કાનુન ?”

“તોડ દિયા !”-જેરથી પિંજરામાં બૂકીને મલકાના કુખ
તરફ જોતાં પોપટે ઉચ્ચાલ્યું.

મલકા બહારના ખંડમાંથી અભ્યાસ કરી હમણાં જ આવી
હતી. તે જરા શ્યામવર્ણી હતી. પગમાં લાલ મખમલની ભરત
ભરેલી સપાટ હતી, કાળા રંગનો સુંદર લહેંગો પહેર્યો હતો, અને
ઉપર રંગીન દુપટ્ટો ઓઢ્યો હતો, તે સાવ ભોળી જણાતી હતી. એના
નાકની શોભાની ન્હાનીશી નથની અને કાનની વાળાઓ એની સાથે
બેસી રહી હતી. એનાં વિશાળ નયનોમાં બાલપણનું વિરમય હંમેશાં
હરયા કરતું.

તે શહેર-કોટવાલની છોકરી હતી. એના પિતા ખાનખલાદુર
નજરદીન સાહેબ અત્યંત મશહૂર અને પોતાના કામમાં પાવરધા
હતા. જાતમહેનતથી જ તેઓ એક સામાન્ય સિપાઇથી કોટવાલની
પાયરીએ ચઢ્યા હતા. આજે ય એની સફેદ લાંબી દાઢીમાં જુવાનીનો
ફાંકો હતો.

કોટવાળીની નજીકમાં ટાઉનહોલનું વિશાળ મેદાન હતું. હંમેશાં સવારમાં સેંકડો સ્વયંસેવકો એ મેદાનમાં ઊભા રહી ”ઝંડા ઉંચા રહે હમારા” ના મધુર નાદથી ચારે તરફનું વાતાવરણ ભરી દેતા. મલકા કોટવાળીની છત પરથી રોજ એ દ્રશ્ય ન્યાળતી, અને કંપી ઊઠતી. દસ વર્ષની બાલિકાનું હૃદય ઉદ્દેગથી ભરાઈ આવતું.

એક દિવસ, એ દિવસ, ચાર દિવસ એણે આ જોયું. પછી એક દિવસ ધીમેથી એણે ચારે તરફ નજર ફેરવી, પોતાના પ્યારા પોપટના પિંજરા પાસે આવી અત્યંત રોદપૂર્વક કહ્યું: “પરખતે ! કહો બેટા ! જવાહરલાલ કી જય !” વાક્ય પૂરું કરી એના હોઠ ખીંચ્યા એ વખતે એના હૃદયમાં આનન્દના કુવારા ઊડવા લાગ્યા. એના ગુણવાન પોપટે પોતાના ન્હાના-પરંતુ એકાન્ત મિત્રની વાત માનીને શાન્ત સ્વરે પ્રતિધ્વનિ કર્યો: “જવાહરલાલ કી જય !”

ખસ, બાલિકા નાચી ઊઠી. જે લયના અભાવે એને! રાગ ભ્રષ્ટ થઈ ગયો હતો તોને! આવીર્ભાવ થયો; અને સાથે સાથે સંપૂર્ણ વિષાદ પણ ઉદ્ભાસમાં ફેરવાઈ ગયો.

અભ્યાસ કરીને આવતાં જ મલકા પોપટના પિંજરા પાસે ગઈ એ આયા એ જોયું. એણે ગુસ્સે થઈ કહ્યું: “બેટી ! પહેલાં નારતો કરી લે. તું તો રાત દિવસ આ એક જ રમત લઈ બેઠી છે.”

“આતી, જાત્રા ખીખી-” મલકાએ પિંજરા પાસેથી ખસતાં કહ્યું. આયાનું નામ “જાલા” હતું.

“કોઈ વાર હજૂર અચૂક તહારા પર ગુસ્સે થશે !” આવી પડનાર ભયનું નાટક દાખવતાં આયાએ કહ્યું, “અને એ ચિન્ચારે હું મરી રહી છું, પણ તું તો માનતી જ નથી.”

મલકાએ જણાવ્યું કરી કહ્યું: “અને હું ક્યારની ઊભી રહી છું, છતાં યે તું નારતો લઈને આવતી નથી. પિતાજી તહારા પર ગુસ્સે નહીં થાય ?”

નાસ્તાની તાસક લઇને આવતી આયાએ જોયું તો હજુ એ મલકાના હાથમાં પુસ્તકો હતાં. ઝાલાએ નારાજ થતાં કહ્યું: “વાહરે મલકા ! તું ક્યારની તૈયાર થઈ ઊભી છે કે મ્હને દબડાવે છે ?”

“જો, હું તો ક્યારનીયે તૈયાર છું.” હાથમાંનાં પુસ્તકો એક બાજુએ ફેંકતાં મલકાએ હસીને કહ્યું: “આવ બેસ, જો હું બેઠી છું, તું તારા હાથે જ મ્હને ખવડાવ.” કહીને મલકા એક ચટાઇ પર બેસી ગઇ.

ઝાલા એને ખવડાવવા લાગી. નાસ્તો કરી લીધા બાદ આજ તે શાન્તિપૂર્વક બેસી મનની સાધારણ પ્રેરણાને વશ બની. અર્ધશુદ્ધ સ્વરે સ્વયંસેવકોનું ગીત ગણગણવા લાગી—

હમ સરેદાર વસદ, શૌક જો ધર કરતે હૈં;
જિયા સર કોમ કા હો, સર યે નજર કરતે હૈં !
સુખ જાએ ન કહીં, પૌદા યે આગદી કા;
ખૂન સે અપને ધસે, ઇસલિયે તર કરતે હૈં !

૨

આષાઢ માસની શરૂઆત થઇ હતી. ક્ષિતિજનાં વાદળો ચિર-સુખ ભારતના આન્દોલનનું ભયંકર અને વિરાટરૂપ દાખવી રહ્યાં હતાં. દેશનું એક-એક બાળક ક્રાન્તિકારી સત્યાગ્રહી બન્યું હતું. કાલ અને આજનું અંતર વિદ્રાનેને માટે અભ્યાસની વસ્તુ બની ગઈ હતી. મલકા સૌ માંઈ જોતી બેઠી બેઠી ભરત ભરી રહી હતી.

“મલકા ! શું કરી રહી છે ?” એક સુંદર બાળકે પ્રવેશ કરી કહ્યું.

“અરે, હનીફભાઈ ? તું અલ્લાહાબાદથી ક્યારે આવ્યો ?” મલકાએ ભરત કામમાંથી નજર ફેરવી આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“પાંચ છ દિવસ થયા, મલકા !” હતીકે ઉત્તર આપ્યો.

હતીફ, મલકાના મામાનો દીકરો હતો. એના મામા અલ્લાહા-
આદમાં ધધો કરતા હતા અને હતીફ ત્યાં જ બચ્ચતો હતો.

“ શું હમણું રગ્ગઓ પડી છે ? ”—હાથમાની ચીજો ટીનનાં
ડબ્બામાં મૂકતાં મલકાએ પ્રશ્ન કર્યો,

“ રગ્ગઓ તો નથી. પરંતુ શાળાઓ પર પિકેટીંગ ચાલી રહ્યું
છે. એ સ્થિતિમાં કોઈ બચ્ચવા કેવી રીતે જઈ શકે ? ”

“ શા માટે હતીફ ! બચ્ચવા જતાં એ લોકો શા માટે
અટકાવે છે ? ”

“ તું અહીં કાંઈ જોતી નથી મલકા ! લોકો આઝાદીને માટે
પામલ બની રહ્યા છે. ‘ મરી શીટશું, અથવા તો આઝાદ બનીશું. ’
આવો મક્કમ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય પછી કેવી રીતે બચ્ચવા જવાય ? ”

મલકા કાંઈ ન બોલી. તે ખરાખર સમજી નહોતી. પરંતુ
હતીફની બધી વાતો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહી હતી. હતીફે ફરીથી
કહ્યું : “ મલકા ! અલ્લાહાઆદમાં મ્હોટા મ્હોટા ઘરની સ્ત્રીઓ શાળાઓ
પર પિકેટીંગ કરે છે. શું કહું ? સ્મરણ કરતાં ફેવા ખડા થાય છે.
મ્હેં પણ પિતાજીને કહીને એટલા માટે જ શાળામાં જવાનું બંધ
કર્યું છે. ”

“ હું. ” ધ્યાનમંગ થતી મલકાએ એને મોટેથી પૂછ્યું : “ ત્યારે
તું આ વર્ષે નહીં બચ્ચવાનો ? ”

“ નહીં મલકા ! ” હતીફે કહ્યું : “ હું તો એમાં કાંઈક કામ
કરવા ઇચ્છું છું. ”

“ પિતાજી બચ્ચશે તો ગુસ્સે નહીં થાય, હતીફ ? અને તું
જેવમાં જઈ શકીશ ? ” મલકાએ જરા ચિંતાતુર થતાં પૂછ્યું.

“ કેમ નહીં જઈ શકું ? જવાહરલાલ જેવા જેવમાં જઈ શકે
છે તો શું હું કાંઈ એમનાથી યે વધારે સુકુમાર છું ? મલકા ! ” બાળકે
આવેગપૂર્વક કહ્યું. એનો ચહેરો તેજસ્વી બન્યો.

“ જવાહરલાલ ! ” બાલિકાએ અત્યંત ઉત્સુકતાથી કહ્યું, પછી કાંઈ વિચાર કરી પુછ્યું: “ હનીફ ! તેઓ કેવા છે ? તહે એમને જોયા છે ? ”

“ ઓહ... મહેં તો એમને કેટલી ચે વાર જોયા છે, મલકા ! એમનાં વિશાળ નયનો, તેજ ભર્યું મુખમંડળ, આહ ! કરોડપતિ અમીર હોવા છતાં ચે તેઓ ગરીબીની પૂજા કરે છે. ચણા ખાઈને દિવસો ગાળવામાં અને ફાટેલાં કપડાં પહેરવામાં એમને જરા પણ ખટકો નથી લાગતો.”

બાલિકા ચૂપચાપ સાંભળી રહી હતી. એના હૃદયમાં કોઈ દર્દની છાયા ઘેરાતી હતી. તે વ્યાકુળ બની. એણે પુછ્યું “ એમને અત્યંત કષ્ટ પડતાં હશે નહીં ભાઈ ? ” એની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

“ નહીં મલકા, તેઓ ઘણા પ્રસન્ન છે. દેશની ખાતર પોતાનો જાન કુરબાન કરી શકે છે. પણ હવે હું જાઉં મલકા ! પિતાજીને આજે મ્હારે કામળ પણ લખવો છે.”

“ અહીં જમીને જજો, હનીફ ! ” મલકાએ રનેહપૂર્વક કહ્યું.

“ નહીં મલકા, જવા દે. મ્હારે હજુ કામ છે.” કહીને તે જઈયો. મલકા પણ એની સાથે સાથે જઈને જમી થઈ.

૩

પ્રભાતનાં સુવર્ણ કિરણોમાં કોટવાળીનું પ્રાચીન પીપળાનું ઝાડ ન્હાઈ રહ્યું હતું. એનું પ્રત્યેક પાંદડું નાચી રહ્યું હતું. હર...હરનો મધુર ધ્વનિ એના સંગીતની માફક પવનમાં ગુંજી રહ્યો હતો.

સ્થાનિક મહાસભા સમિતિએ આજ કોટવાળીની સામે જ મીઠાનો કાયદો તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. યથા સમયે તીડના ટોળાની માફક જનસમૂહ રાષ્ટ્રીય ઝંડાની નીચે ઉદ્ઘાસપૂર્વક ગાતો ગાતો એકત્ર થવા લાગ્યો. થોડીવારમાં તો રાષ્ટ્રીય સંગીતની લહરીએ આકાશમાં પથરાઈ રહી.

આ તરફ મલકા વરંડામાં અભ્યાસ કરી રહી હતી. એના કામળ હૃદયમાં ઉત્પાત થવા લાગ્યો. એણે પોતાના વૃદ્ધ શિક્ષકને કહ્યું: “ભારતર સાહેબ! માથામાં મ્હને આજે સખ્ત દર્દ થાય છે.” મલકાએ કારણ પતાવ્યું.

“જા મલકા, ચૂપચાપ સૂઈ જા.” કહીને શિક્ષકે એને રજા આપી. બહારના કોલાહલથી અને ભયની આશંકાથી તે કંપી ઊઠ્યા, અને સૌની નજર ચૂકવી તે ચાલ્યા ગયા.

મલકાનું માથું દુખતું ન હતું. તે કોટવાળીની ઉપર બહારના ઓરડાની બારીમાંથી એકત્ર થયેલી માનવમેદની જોવા લાગી.

‘સહસા મીઠું’ બનાવનારાઓનો જથ્થો એક આગેવાનની સરદારી નીચે આવતો નજરે પડ્યો. એમનાં ગીતને ઝીંઝતા સ્વયંસેવકો ધીમે પગલે આવતા હતા.

મલકાના હૈયાના સમસ્ત તાર ઝળુઝળી ઊઠ્યા—‘સ્વતંત્ર ભારત, સ્વતંત્ર ભારત.’

હાજર રહેલા લોકોએ આગળ વધી એ જથ્થાનું સ્વાગત કર્યું.

“ભારતમાતાની જય!”

મલકાથી પણ ધીમે સ્વરે બોલી જવાયું: ‘ભારતમાતાની જય!’

કોટવાળી નજીક રિપેર કામ ચાલતું હતું. તહેવાર બીંતોને અઢેલીને છોટા ને પત્થરાના ઢગલા પડ્યા હતા. છોટાને ગોઠવી ચૂકેલા બનાવવામાં આવ્યો અને તહેવાર પર કઢાઈ ગોઠવવામાં આવી. મીઠું બનાવવાની શરૂઆત થઈ. સ્વયંસેવકોમાંથી કોઈને ભય કે સંકેચ ન હતો.

પયાસ સાઠ પોલિસો કોટવાલીમાં ઊભા ઊભા આ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યા હતા. એમની-પોલિસની સત્તાને તુચ્છ ગણી સ્વયંસેવકો ‘મહાત્મા ગાંધી પ્રી જય,’ “ભારતમાતા પ્રી જય” અને “મીઠાનો કાપદો તોડો” વગેરે સૂત્રોની ઘોષણા કરવા લાગ્યા.

“કઢાઇ છીનવી લો”-કોટવાલે પોતાના સિપાઇઓને હુકમ કર્યો. સિપાઇઓ સ્વયંસેવકોના દળ ઉપર તૂટી પડ્યા; અને કઢાઈ દંડા મારીને ફેંકી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ સ્વયંસેવકો ત્યાં દ્રઢ બનીને બેઠા હતા. સાંકળ બાંધી તેઓ તહેની રક્ષા કરી રહ્યા હતા; અને તેથી સિપાઇઓના પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતા હતા.

ગુસ્સે ભરાયેલા કોટવાળે સિપાઇઓને પડકાર કર્યો. દંડા પર દંડા પડવા લાગ્યા. સ્વયંસેવક ધાયલ થવા લાગ્યા; કોઇના માથા પર, તો કોઇની છાતી પર પ્રહાર પડવા મંડ્યા. કેટલાનાં માથાં લોહીથી રંગાયાં. એવામાં એક સિપાઈ કઢાઇ લઈ કોટવાળી તરફ દોડતો નાઠો.

મલકા આ બધું જોઈ રહી હતી. આટલો બધો માર પડવા છતાં ये સ્વયંસેવકો ગૌરવમરી છાતીએ ઊભા હતા એ એણે જોયું. એને ગુસ્સો આવ્યો. ધીમેથી એ બોલી: “પિતાજી એમને શા માટે મારે છે?” એનું કામળ હૃદય વિદ્રોહી ભાવનાઓનું કેન્દ્ર બની ગયું. ન્હાની બાલિકાની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં.

કેટલા ये સ્વયંસેવકો અને પ્રેક્ષકો ધવાયા. છતાં ये મીઠું બનાવવાનું ચાલું જ રહ્યું. તહેમણે ચૂલા પર બીજી કઢાઇ મૂકી.

પોલિસે ત્રણ વાર લાડીના પ્રહાર કરી કઢાઇ છીનવી લીધી. લગભગ બધા ય સ્વયંસેવકોને ઈરપીતાલમાં ખસેડવા પડ્યા હતા, પરંતુ જનતામાંથી બીજા માણસો આવીને ફરીથી મીઠું બનાવવાનું ચાલુ કરી દેતા. મીઠું બનાવ્યા વિના ત્યાંથી ખસવામાં તહેમની હાર હતી.

ચોથી વાર પોલિસમાં વચ્ચે પડવાની હિંમત ન રહી. આખું ગામ ત્યાં કોટવાળી પાસે આવીને એકઠું થયું હતું. પોલિસ, સત્યાગ્રહનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અહિંસા જાળુવા છતાં ये ગભરાતી હતી.

મીઠું તૈયાર થયું. સ્વયંસેવકોએ અપાર હર્ષના અનુભવ કર્યો. મીઠું લોકોમાં વહેંચવામાં આવ્યું અને લોકોએ એના બદલામાં

રૂપિયાની થેલીઓ ભરી આપી. મલકા ઇચ્છા હોવાં છતાં યે મીઠું ન મેળવી શકી.

૪

કોટવાલીમાં આજ ૨-૩ સિપાઇ સિવાય કોઇ પણ ન હતું. આયા કારણસર બખ્તરમાં મઘ હતી. નોકર મલકાનો ઓરડો પાણીથી સાફ કરી રહ્યો હતો અને મલકા ઉપર ચાલી આવી હતી.

મલકાનું હૃદય વ્યાકુળ હતું. એણે શાન્તિપર્વક મીઠું બનાવતા નિર્દોષ સ્વયંસેવકોને માર ખાતા જોયા હતા. મીઠું બનાવવાના મૂળમાં જે રહસ્ય હતું એ તે જાણતી ન હતી; પરંતુ એના પિતાની નિષ્કુરતા એના કોમળ દિલમાં ખૂંચી રહી હતી. વળી એના પિતા કેટલા યે દિવસથી રનેહતો એક શબ્દ પણ બોલ્યા ન હતા. એનું હૈયું આજે પિતાની વિરૂધ્ધ સળગી ઊઠ્યું હતું. સમસ્ત જનતા એના પિતાની સામે અપમાનભરી નજરે જોતી હતી.

આજથી શહેરમાં ૧૪૪મી કલમ લાગુ પાડી હતી; અને બીજી બાબુએ સભા ભરવાની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. સભા ભરાતી અટકાવવાને પૂરતો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો, અને મલકા તેથી વારંવાર કાંઈક વિચારમાં પડી જતી. તે પોતાના રનેહતા અધિકારનો પ્રયોગ કરવા માગતી હતી. એના પિતા એની વિનંતી માન્ય રાખશે એ વાતનો એને પૂરો વિશ્વાસ હતો. એના પર રનેહ વર્ષાવતી વખતે તેઓ પોતાની સઘળી કઠોરતા ભૂલી જતા. ખારની બાષામાં જ મલકાએ પોતાના પિતાને ઓળખ્યા હતા. કુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશાળ વૃક્ષની શીતળ છાયા નીચે થઈને કોઈ નિર્મળ જળની કલકલ કરતી ધારા વહેતી હોય, તેમ એમના રનેહની એક માત્ર નિર્ઝરિણી મલકા જ હતી. મલકાની દ્રષ્ટિ ટાઉનહોલમાં જતા માનવ સમુદાયમાં એમને શોધી રહી હતી, અને તેથી ઇચ્છા ન હોવા છતાં યે તે કોટવાળીની ઉપર ફરી રહી હતી. નજીકમાં આવીને જોવાની એનામાં હિંમત ન હતી.

“ એટા ! ઉપર છે ! ” આપાએ આવી ખૂમ પાડી.

“ હા. આવું છું ! ” કહીને મલકા નીચે ઉતરી આવી.

ગત્તરમાંથી લઈ આવેલ વસ્તુઓ આપા ગોઠવી રહી હતી. એવામાં મલકાએ નીચે આવીને કહ્યું : “ પેલી બાળુ થણી બીડ છે. જાણા ! જરા મૂકને ચતાવ ! ” કહીને એનો હાથ પકડી ખેંચવા લાગી.

જાણાએ ઉતાવળે કહ્યું : “ નહીં એટા ! ત્યાં તો મહા આફત છે. ”

“ ના, હું તો ખબર છું. ” કહીને મલકા નીકળી.

જાણા મલકાને જતી જોઈને ત્લેની પાછળ આવી. ગત્તરમાંથી આવતી વખતે હમણાં જ એણે જે દ્રશ્ય જોયું હતું તેથી તે ગભરાઈ રહી હતી. ટોટવાળામાંથી ટાઉનહોલમાં જવાને માટે એક નાનકડો માર્ગ હતો. જરાજરા એના એક છેડે મલકા આવીને ઊભી રહી. એ વખતે સરખસ આવી રહ્યું હતું. મલકા એ દ્રશ્ય દર્શાવી જોવા લાગી. સદસા પાછળના એક બંધના તરફ એની નજર પડી તો હતીકે લાલ પટ્ટો પહેરી ગાતો ગાતો એમાં આવી રહ્યો હતો. નજીક આવતાં જ મલકાએ ખૂમ પાડી : “ હતીકેભાઈ ? ”

હતીકે પાછા વળી જોયું તો મલકા ઊભી હતી. એણે વગર વિચાર્યો જ કહ્યું : “ મલકા તું આવશે ને ? ”

મલકાએ જાણાની તરફ જોઈ કહ્યું : “ હું ત્યાં આવીને શું કરું ભાઈ ? ”

હતીકે મલકાને ખેંચી લીધી. જાણા એને જતાં જોઈને અવાક બની ગઈ. એની છબ ઉપડી જ નહીં. મલકા દૂર જતાં એને ભાન આવ્યું. તે રડવા લાગી.

મલકા પણ હતીકની સાથે ગાવા લાગી. મેદાનમાં માનવ-સમુદાય એકત્ર થયો હતો. પરંતુ સૌ શાન્ત હતાં. એમનામાં ઉદ્વિગ્નતા,

અધીરતા કે વિદ્રોહની કોઈ ભાવના દ્રષ્ટિગોચર થતી ન હતી. એવામાં સશસ્ત્ર પોલીસની એક ટુકડી અને ફેટલાક અમલદારો સાથે જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ ત્યાં આવીને ઊભા રહ્યા.

મેજિસ્ટ્રેટે આવતા જ સભા વિખેરી નાખવાની આજ્ઞા આપી. સભાપતિએ સૌને શાન્ત રહેવાનો આદેશ આપ્યો, અને મેજિસ્ટ્રેટને નમ્રતાપૂર્વક એમના હુકમ ન માનવાની સૂચના આપી દીધી. જનતા હર્ષવેલી બની રહી હતી. એનામાં પોતાનો શક્તિનું જ્ઞાન અને આત્મ-મર્યાદાનો ભાવ જન્યુત થઈ રહ્યો હતો. જનતાએ એક અવાજે કહ્યું: “ આજે જનતાની આકાંક્ષાને કચડી મારીને ફ્રિજાંડના બ્યવસાયીઓ અમારા પર અધિકાર ચલાવે એ અસંભવિત છે.” અસહાય જનતાનું આવું દુરસાહસ સહન કરવું એ અધિકારના ગર્વથી છુટલા મેજિસ્ટ્રેટને માટે અસંભવિત હતું. એમણે અમલદારોને માનવમેદની વિખેરી નાખવાની આજ્ઞા આપી. ઉન્મત્ત ગોરા સિપાઈઓ અને દેશી સિપાઈઓ તીવ્ર પ્રહારથી લોકોને ધાયલ કરવા લાગ્યા.

મલકા ન્દાનાં બાળકોની ટોળીમાં હાથમાં રાષ્ટ્રપતાકા લઈ ધ્રુમા રહી હતી. ટોળીનાં બાળકો લાઠીઓની ઝડી વરસતી જોઈ એક બીજા તરફ જોવા લાગ્યાં; અને બીજા જ ક્ષણે સૌએ એક જ અવાજે ઉચ્ચાર્યું: ‘ મહાત્મા ગાંધી કી જય ! ’ અને ફરીથી એક બાજુ ચાલ્યાં.

મલકા આગળ હતી. એના હાથમાં નાનકડો ઝંડો હતો, અને એની પાછળ એની ટોળી હતી. રાષ્ટ્રીય ગીત ગાતાં સૌ આગળ ખસી રહ્યાં હતાં—કોઈ પણ જાતના ભય વિના.

સર્વથી પહેલાં તો પોલિસે બેઠેલી જનતા પર આક્રમણ કર્યું; પનંતુ લોકોની નહાસભાગ શરૂ થતાં લાઠીની ઝડી ચારે તરફ વરસવા લાગી. ગોરા સિપાઈઓ ઘોડા દોડાવી રહ્યા હતા. એમનાં હાંટર ક્રતાગાર ગતિએ લોકો પર પડતાં હતાં. પ્રહારો જેમ ફાવે તેમ કરવામાં આવતા હતા, અને ગમે તેના પર તૂટી પડતા. એમાંના

એક તો આળકોની ટોળી પર પણ પ્રહાર કર્યો. મલકાના હાથમાંનો જંડો દૂર જઈને પડ્યો અને તે હાંટરના ઘાથી ઘાયલ થઈ.

“ નહાસી જાઓ અહીંથી...” ગોરા સારજન્ટની ધમકી ભરી વાણી નીકળી. તે આગળ વધવા જતો હતો એટલામાં આળકોએ એક સ્વરે ઉચ્ચાર્યું: “ જવાહરલાલ કી જય ! ”

મલકા ‘ જય ’ બોલીને અને આંખમાંનાં આંસુ લૂછતાં પોતાના જંડાને વળગેલી ધૂળ ખંખેરતી હતી, એવામાં સારજન્ટે એના પર તૂટી પડી હાંટરના પ્રહાર કરવા માંડ્યા. ફેટલાં ચે આળકો આઘાતથી પડી ગયાં. સારજન્ટ, આળકોને ડરતાં ન વિચારે કરી કરીને પ્રહાર કરવા લાગ્યો.

મલકાએ ગર્વપૂર્વક જૂમ મારી કહ્યું: “ માગ, હું અહીંથી નહીં ખસું. જવાહરલાલ કી જય ! ” તે ઉચ્છેરાઈ હતી.

એનો ચહેરો લાલચોળ બન્યો હતો. પરંતુ સારજન્ટની પાછળ એના પિતાને આવતા જોયા; અને તેજને એનાં તે જાંખા પડી ગઈ. મલકા જમીન પર પટકાઈને પડી ત્યાંસુધી એના પર પ્રહાર ચાલુ જ રહ્યા.

“ પિતાજી ! ” એક દીન અવાજ, એને ઠોકર મારી ચાલ્યા જતા સારજન્ટના કાનમાં ગુંજી ઊઠ્યો.

મલકાના પિતા વિચલિત થયા. તે ભવિષ્યના અધિકારપૂર્ણ આંગણમાં પોતાનો માર્ગ શોધી રહ્યા હોય તેમ, અવાજ બની કાંઈક ઓળખવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યા હતા. હનીફ એ મારપીટમાં મલકાને શોધી રહ્યો હતો. તે દોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. મલકાના મુખમાંથી લોહી નીકળતું એણે જોયું. મલકા બેભાન બની ગઈ હતી અને એના પિતા ઊભા ઊભા એની તરફ જોઈ રહ્યા હતા. ક્ષણભર તે વિચાર વિમૂઢ બની ગયો; પરંતુ તુર્ત જ એણે પૂછ્યું: “ હવે શું કરવું છે તે જલ્દી કહો ! ” તે વધારે ગંભીર બન્યો.

મલકાની બેભાન સ્થિતિમાં પણ કોઈ સ્મૃતિ ઘેગાઈ રહી હતી. એણે પરિચિત કંઠનો અવાજ સાંભળી આંખો ખોલી. હનીફનો

ચહેરો માથામાંથી નીકળતા લોહીથી રંગાઈ ગયો હતો. મલકાએ પોતાના પિતાને પણ જોયા. એના હૃદમાં કાંઈક શીતલતાનો એને અનુભવ થયો. તે કંપીને ફરીથી બેહોશ બની ગઈ. થોડીવારે તે ફરીથી બોલી: “હનીફ! ભાઈ!” અને તહેની આંખો ફરીથી મીંચાઈ. મલકાના પિતાએ કહ્યું: “એને ઇસ્પતાલ...” તહેમનાથી વધારે કાંઈ ન બોલી શકાયું. હનીફ એ સાંભળવાને માટે ત્યાં ન હતો.

એમની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. એ કેલાહલની વચ્ચે તે એકલા ઊભા રહી મલકાને માટે તરફડી રહ્યા હતા. તહેમને પોતાની બતનું ભાન રહ્યું ન હતું. મલકાના શરીરને હલાવી એમણે કેટલી યે વાર ખૂમ પાડી: “બેટા!”

મલકાના પોપટનું પિંગ્લું આંગણમાં પડ્યું હતું. ત્યાં એની સંભાળ લેનારું કોઈ ન હતું. એ દિવસ સુધી તહેણે મલકાને માટે એ પિંગ્લમાં બાંધી રાખી હતી અને તરફડ્યાં કર્યાં.

બીજા દિવસની સાંજે મલકાના પિતાએ આવી દરવાજે બોલ્યો: ત્યારે પોપટે આશાબર્યા પ્રકૃષ્ઠ સ્વરે પોકાર કર્યો: “મલકા! જવાહરલાલ કી જય!” તે પ્રત્યુત્તર સાંભળવાને માટે પોતાની બતને પાંખો ફેલાવી દરવાજા તરફ જોઈ રહ્યો.

મલકાના પિતાની આંખોમાંથી આંસુ સરવા લાગ્યાં. એ પોપટની વાણીમાં મલકાના વિયોગની જવાબા બાણે શ્વાસ લઈ રહી હતી. પોપટની પીડા પોતાની વેદનાની વાણીમાં ગુંથી બેઠી. તે પીંગ્લાની પાસે બેસી ઝારઝાર રડવા લાગ્યા. પોપટ તરફડવા લાગ્યો. મલકાના પિતાએ રોતાં રોતાં કહ્યું: “તહેને છોડીને મલકા ક્યાં ચાલી ગઈ, પરખતે?”

પોપટ કાંઈ જ બોલ્યો નહીં મલકાના પિતાનો એને ડર લાગતો હોય એવું એણે અનુભવ્યું.

દીપક જનરલ

આગ
જાંદગી
મોટર
અકસ્માત

ના દરેક જાતના
વીમા સ્વીકારે છે.

ગુજરાત, કાઠિયાવાડ,
માટે આકર્ષક શરતોથી
પ્રતિનીધીઓ નોંધાયે
છીએ.

ધી દીપક જનરલ ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

ધ્યાન્ય :
ખાડીઆ ચાર રસ્તા
અમદાવાદ.

હેડ ઓફીસ,
૮/૧૦ રેમીરીંગ લેઇન, ફોર્ટ
મુંબઈ,

૧૯૪૩ ના સંખ્યાકાળે

આંકડાઓની આગેકદમ

ઇંડીયન ગ્લોબ

ઉઘરાવાએલી થાપણ	રૂ. ૧૬,૦૦,૧૦૦
ભરપાઈ થએલી થાપણ	રૂ. ૭,૦૦,૧૦૦
શેરહોલ્ડરોની જવાબદારી	રૂ. ૯,૦૦,૦૫૩
પ્રીમીઅમની આવક (૧૯૪૩)	રૂ. ૨૮,૦૧,૦૮૯
રીઝર્વ ફંડ	રૂ. ૧૬,૦૯,૨૦૩
કુલ અસકયામતો	રૂ. ૩૨,૩૨,૮૧૬

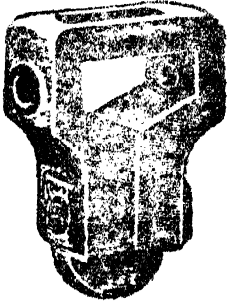
— : કંપની : —

આગ, અકસ્માત, જીંદગી, મોટર,
દરીઆઈ ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારનું
વીમાનું કામકાજ સરજા
શરતોથી હાથ લે છે.

વિગતો તથા અન્ય વીમા વિજયસિંહ ગોવિન્દજી, નવલ જોરાબજી,
સાહિત્ય માટે લખેા: મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર જનરલ મેનેજર

ધી ઇન્ડીયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ
હેડ ઓફીસ : ૩૧૫-૩૧૧. પ્રોસ્પેક્ટ ચેમ્બર્સ હોન'બી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

સંપૂર્ણપણે સ્વદેશી અને સદ્ગર હિંદુસ્તાનની સર્વ પ્રકારે વીમાનું
કામ કરતી અગ્રગણ્ય વીમાસંસ્થા

હિન્દુસ્થાનમાં તમામ ઠેકાણે
પ્રખ્યાતી પામેલ સારામાં
સારી ક્વાલિટીના કોટન
મીલ, વુલન મીલ, સીલ્ક
મીલ માટેના પીકર્સ
બનાવનાર.

મજો યા લજો.

ધી ઇન્ડીઆ પીકર્સ
મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની

જમાલપુર દરવાજા બહાર,
અમદાવાદ.

ટે. નં. ફેક્ટરી ૫૪૫૯.

ટે. નં. રહેઠાણ ૫૩૨૩.

વિશ્વદર્શન વાર્તામાળા

શ્રી પ્રકાશન મન્દિર તરફથી પ્રકટ થતી આ વાર્તામાળામાં જૂઠા જૂઠા વિષયો પર વાર્તારૂપે વાર્ષિક પાનસોથી છસો પાનાંનું વાંચન આપવામાં આવે છે.

અધાં પ્રકાશનો જાણીતા લેખકોની જ કૃતિઓ હોય છે. પાકાં બાઈન્ડીંગનાં કવર જેકેટ સાથેનાં પુસ્તકોના આ વાર્તામાળાના વાર્ષિક ગ્રાહક થનારને તે રૂ. ૬) માં ઘેર બેઠાં મળી રહેશે.

પુસ્તકો પ્રકટ થયે ટપાલદ્વારા મોકલવામાં આવે છે. સ્થાનિક ગ્રાહકોને માણસો મારફત પહોંચાડવામાં આવશે.

૧. જીવતી દિવાલો અથવા રશિયાની કાયાપલટ :

શ્રી મોહનલાલ સદ્. ૦-૮-૦

૨. પ્રેમને નામે ” ૦-૮-૦

૩. પેરીસનું પતન ” ૦-૮-૦

૪. ગૌતમ શ્રી રજનીકાંત અંબાલાલ શાહ ૩-૦-૦

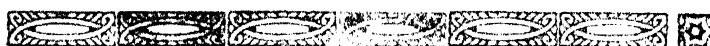
૫. લાલારૂખ અને બીજી વાતો

રમણિક કિ. મહેતા ૩-૦-૦

શ્રી પ્રકાશન મન્દિર

૫૬૨, રીડરોડ

અમદાવાદ.

વ્યાપારીઓ માટે જાહેર ખબરના ભાવ

અમારી અન્યમાળાનાં પ્રકાશનોમાં આપવા
માટેની જાહેર ખબરોના દર નીચે મુજબ છે.

વિશ્વદર્શન વાર્તામાળા એક પુસ્તક વાર્ષિક
એક પૃષ્ઠ. રૂ. ૨૫. રૂ. ૭૦

અમારાં પ્રકાશનો જનતા રસપૂર્વક વાંચે છે,
અને પોતાનાં પુસ્તકાલયોમાં પણ રાખે છે. એમાં
તહેમારી જાહેર ખબર આપવાની સોનેરી તક ના
શુભાવશો.

જાહેર ખબર માટેની એજન્સી લેવા ઇચ્છા
હોય તોમણે નીચેના સિરનામે મળવું અથવા લખવું.

પ્રકાશક :

શ્રી પ્રકાશન મંદિર

ટે. નં. ૨૭૮૬.

પર, રીડરોડ. અમદાવાદ.

અમારાં પ્રકાશનો

●

હવતા દિવાલો

●

રૂમને વાળો

●

પેરીશદ્ વતન

●

મીતખ

●

લાલપુષ અને બીજા વાલો

●

શ્રી પ્રકાશન મન્દિર

૫૧૨, રીડ રોડ.

અમદાવાદ
